T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

PRUSYA İLİMLER AKADEMİSİ TURFAN EKSPEDİSYONLARI (1902-1914)

YILIJIANG AYIGEZEER

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. TİLLA DENİZ BAYKUZU

EDİRNE 2019

T.C.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

.....TARİH..... ANABİLİM DALI

...YÜKSEK LİSANS.....PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

...YILDIRAY AYIGEZER..... tarafından hazırlanan

....Prusya İlimler Akademisi Turfan Ekspedisyonları (1902-1914).....

Konulu **Yüksek Lisans** tezinin Sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 9.-10. maddeleri uyarınca ....06.09.2018..... günü saat .....13:30..... 'da yapılmış olup, yüksek lisans tezinin *Kabul edilmesine..... **OYBİRLİĞİ/~~OYÇOKLUĞU~~** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
Prof.Dr. Tilla Deniz Baykuzu	Kabul edilmesine	
Dr. öğr. üyesi Tuğba Gökçe Balcı	Kabul edilmesine	
Dr. öğr. üyesi Ülkü Çalışkan.	Kabul Edilmesine	

* Jüri üyelerinin, tezle ilgili kanaat açıklaması kısmında "Kabul Edilmesine/Reddine" seçeneklerinden birini tercih etmeleri gerekir.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOĞRULUK BEYANI

Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında, tüm verilerin bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini, kullanılan verilerde tahrifat yapılmadığını, tezin akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını, kullanılan tüm literatür bilgilerinin bilimsel normlara uygun bir şekilde kaynak gösterilerek ilgili tezde yer aldığını ve bu tezin tamamı ya da herhangi bir bölümünün daha önceden Trakya Üniversitesi ya da farklı bir üniversitede tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

27 / 09 / 2019

YILIJIANG AYIGEZEER

Tezin Adı: Prusya İlimler Akademisi'nin Turfan Ekspedisyonları (1902-1914)

Hazırlayan: YILIJIANG AYIGEZEER

ÖZET

İpek Yolu'nun önemli şehirlerinden biri olan Turfan, 2000 yılı aşkın uzun tarihi ve kültürel miraslarının zenginliği ile 19.yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında batılı araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bu dönemde, dikkat çeken bölgede bilimsel çalışmaları yürüten Prusya İlimler Akademisi, Berlin Etnoloji Müzesi'nin yönetiminde "Turfan Seferleri" olarak adlandırılan dört ilmi sefer düzenlemiştir.

1902-1903 yıllarında Budist sanatı uzmanı Albert Grünwedel tarafından düzenlenen Birinci Prusya İlimler Akademisi Turfan Seferi ekibine; Orta Asya tarihi ve epigrafisi profesörü George Huth, teknisyen ve organizatör Theodor Bartus katılmıştır. Bu seferde Urumçi, Turfan, Kuça ve Kaşgar şehirlerine gidilmiştir. Etnolog ve arkeolog Albert von Le Coq ve Theodor Bartus'un katıldığı İkinci Turfan seferinde, Urumçi, Turfan, Hami, Kuça ve Kaşgar şehirlerinde çalışmalar düzenlenmiştir. Üçüncü Turfan seferinde Albert Grünwedel, Albert von Le Coq ve Theodor Bartus, ayrıca Etnoloji Müzesi'nde gönüllü olarak çalışan Hermann Pohrt'un da katılımıyla, Kaşgar, Kuça, Karaşehr, Turfan, Urumçi, Hami ve Çuguçak şehirleri ziyaret edilmiştir. Dördüncü Turfan seferinde ise Albert von Le coq ve Theodor Bartus, Kaşgar, Tumşuk, Kuça'da bilimsel araştırmalar düzenlemişlerdir. Birinci Turfan seferi keşif mahiyetinde olmuş ve beklenilen sonuçlar elde edilememiştir. Ondan sonraki seferlerde ise daha düzenli hazırlıklar ve çalışmalar yapıldığı için daha çok tarihi eser ele geçirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Turfan, Urumçi, Prusya İlimler Akademisi, Albert Grünwedel, Albert Von Le coq, Theoder Bartus, Sefer.

Name of the Thesis: Turfan Expedition of the Prussian Academy of Sciences (1902-1914)

Prepared by: YILIJIANG AYIGEZEER

ABSTRACT

Turfan, one of the important cities on the Silk Road, attracted the attention of the western researchers at the last of the 19th century to the beginning of the 20th century with the richness of long historical and cultural heritage over 2000 years. In this period, the Prussian Academy of Sciences, which carried out the study of the region, which had attracted the attention of everyone, organized four scientific expeditions called “Turfan Expeditions” together with the Museum of Ethnology in Berlin.

The Turfan Expedition team of the First Prussian Academy of Sciences organized by the Buddhist art historian Albert Grunwedel in 1902-1903; Central Asian history and epigraphy professor George Huth, technician and organizer Theodor Bartus participated in and went to Urumqi, Turfan, Kucha and Kashgar cities. Ethnologist and archaeologist Albert von Le Coq and Theodor Bartus participated in the Second Turfan expedition in which the core studies were organized in Urumqi, Turfan, Hami, Kucha and Kashgar cities. The third Turfan expedition was visited by Albert Grünwedel, Albert von Le Coq, Theodor Bartus, and Hermann Pohrt who was working as a volunteer at the athnology museum, conducting in Kashgar, Kucha, Karashehir, Turfan, Urumqi and Hami cities. In the Fourth Turfan expedition, Albert von Le coq and Theodor Bartus conducted scientific researches in Kashgar, Tumshuk and Kucha. The first Turfan expedition was exploratory and the desired results could not be obtained as expected. Later on, more valuable historical works were obtained because of more regular preparations and studies.

Key Words: Turfan, Urumqi, Prussian Sciences Academy, Albert Grunwedel, Albert Von Le coq, Theoder Bartus, Expedition

ÖNSÖZ

Bu zamana kadar Uygurlar ve Uygur devri hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Yapılmış olan kazılar neticesinde ele geçen eski Uygurca veya başka dillerde yazılmış Uygur yazma ve belgeleri, Uygurlara ait yazılı taşlar ya da eserler, Çin hanedan yıllıkları ve nihayet Uygur topraklarından geçen gezginlerin aktardığı çeşitli belgeler gün yüzüne çıkarılmıştır. 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında İngiliz, Fransız, Japon, Rus araştırmacılar ortaya çıkan materyaller ile ilgili araştırmalar yapmışlardır. Bütün bu çalışmaların yanı sıra Alman bilim adamları tarafından daha ayrıntılı kazılar ve araştırmalar da gerçekleştirilmiştir. Almanlar Çin'in batı bölgelerindeki çalışmalarına öncelikle Ruslarla işbirliği yaparak başlamıştır. Ardından dört büyük araştırma seferi gerçekleştirmişlerdir. Bu araştırma seferi esnasında sanat eserleri ve arkeolojik kalıntıların yanı sıra Türkçe ve çeşitli dillerde yazmalar da elde edilmiştir. Elde edilen ahşap ve kil figürleri, ağaç oymalar, duvar resimleri, tapınak kalıntıları ile yazmalar develer ve tekneler vasıtasıyla dört sefer halinde farklı yerlerden Berlin'e taşınmıştır. Söz konusu bu dört sefer, Almanların şimdiye kadar yaptıkları araştırmalar içinde çok önemli bir yer tutmaktadır.

Bu tezde Almanlar tarafından yürütülen seferlerin o dönemde Batı ve Doğu Türkistan'a rahatlıkla nasıl gidip gelebildikleri, gittikleri yerlere ait ne tür bilgiler edindikleri, her gidilen yerden Almanya'ya taşınan tarihi eserlerin neler olduğu, heyetlerin düzenlenme nedenleri ve bunların öneminin neyi ifade ettiği gibi sorulara cevap bulunmaya çalışılacaktır. Bu ancak bir takım Almanca, İngilizce, Çince, Uygurca ve Türkçe kaynakların incelenmesi ile mümkündür. Bu bakımdan eser 20. yüzyılındaki Çin ve Avrupa'nın siyasi ve sosyal olaylarını takip etme noktasında uygun bir eser olacaktır.

Çalışmada en çok dikkat edilen mesele Prusya İlimler Akademisi'nin Turfan seferidir. Bu konu ilgili bazı şeyler dilciler tarafından çalışılmışsa da, seferden ayrı bir konu olarak çalışma yapılmamıştır. Türkiye'de olmasa bile yurtdışında bu konuyla

ilgili çalışmış kimseler bulunmaktadır. Bu tezde bu konu üzerinde çalışmış olan Alman tarihçi Caren Dreyer'in "Abenteuer Seidenstrasse- Die Berliner Turfan-Expeditionen 1902-1914" adlı eserinden faydalandık. Ayrıca Albert Von Le coq'un "Turfan'daki Sanat Eserleri" adlı kitabının Çince tercümesine ulaştık ve bu kitaptan faydalandık. Bu eserlerin yanı sıra bu çalışmada, Almanca, Rusça, İngilizce, Japonca ve ayrıca Çince'den çeviri yaptık.

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığımız bu çalışma üç ayrı bölüm olarak ele alınmaktadır. I. bölümde, 19. yüzyıldaki Çin ve Avrupa'nın tarihi anlatılarak, Alman heyetlerinin Turfan'a gittiği o dönemin siyasi durumundan bahsedilmektedir. II. bölümde ise Prusya İlimler Akademisi ve seferlerin düzenlendiği Turfan bölgesi hakkında bilgi verildikten sonra, Almanların yaptığı dört sefer ayrı ayrı olarak detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Son bölüm olan III. bölümde ise, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında, Xinjiang bölgesine giden başka ülkelerin heyetleri, seferleri hakkında kısıca bilgi verilmekle beraber, farklı ülkelere götürülen bu tarihi eserlerin olduğu müzeler hakkında bahsedilmektedir.

Tezin eksik yönlerinden biri; Almanya'daki Asya Müzesi'nin kapalı olmasından dolayı oradaki konuyla alakalı eserleri, materyalleri inceleyememiş olmamızdır. İkincisi ise Almancamızın iyi derecede olmaması nedeniyle daha çok Almanca kaynaklardan faydalanamamamız olmuştur.

Bu çalışmanın hazırlanması şansını veren, değerli bilgilerini ve her konuda yardımlarını benden esirgemeyen sayın danışmanım Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Sevgi ve saygılarımı arz ederim.

Ayrıca bu süreç boyunca bana maddi ve manevi destek veren anne ve babama, her konu da destekleyen kardeşime ve Türkiye'deki bu beş sene süresinde bana hep destek veren dayım Dilyar Yıldırım, yengem Gülnur Yıldırım'a, tezimin olmazsa

olmaz kaynaklarından Almanca'dan gerekli kısımlarda tercüme yapan Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Görevlisi Hasan Islattı'ya, Rusça'dan tercüme yapan arkadaşım Rabia Tolunay Yavan'a, Japonca çevirilerde yardımcı olan arkadaşım Dilnigar Dilşat'a ve okul hayatım boyunca hep yanımda olan arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Edirne 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET I

ABSTRACT II

ÖNSÖZ III

İÇİNDEKİLER VI

EKLER 1 X

EKLER 2 XI

KISALTMALAR XIII

GİRİŞ 1

I. BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN SONU XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA DÜNYA TARİHİ

1.1. XIX. YÜZYILIN SONU XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA ÇİN 9

1.1.1. Çin Coğrafyası 9

1.1.2. Çin'in Siyasi Tarihi 10

1.1.3. Qing Hanedanlığı'nın Kuruluşu 10

1.1.4. Taiping Tianguo İsyanı 太平天国运动 (1848-1864) 14

1.1.5. Afyon Savaşı 鸦片战争(1839-1860) 16

1.1.6. Boxer (Boksör) Savaşları 义和团运动(1899-1901) 17

1.2. XIX-XX. YY. XİNJİANG TARİHİ 20

1.2.1. Cungar Hanlığı ve Xinjiang'ın Mançular Tarafından Ele Geçirilmesi .. 23

1.2.2. Mançu Yönetimindeki Xinjiang 25

1.2.2.1. Zuo Zongtang 左宗棠(1812-1885) 25

1.2.2.2. Liu Jintang 刘锦棠 (1844-1894) 27

1.2.2.3. Yang Zengxin 杨增新 (1864-1928) 29

1.2.3. İngiltere'nin Xinjiang Bölgesine Girişi 20

1.2.4. Ruslar'ın Xinjiang'a Girişi 31

1.3. XIX. YÜZYILIN SONU XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA AVRUPA..... 38

1.3.1. Avrupa Coğrafyası..... 38

1.3.2. Avrupa Siyası Tarihi..... 39

1.4. I. DÜNYA SAVAŞI 41

II. BÖLÜM

PRUSYA İLİMLER AKADEMİSİ'NİN TURFAN SEFERLERİ

2.1. TURFAN ŞEHRİ'NİN TARİHİ 44

2.2. PRUSYA DEVLETİ..... 49

2.3. PRUSYA İLİMLER AKADEMİSİ 57

2.3.1. ALBERT GRUNWEDEL (1856-1935) 58

2.3.2. ALBERT VON LE COQ (1860-1930) 60

2.3.3. GEORGE HUTH (1867-1906)..... 62

2.3.4. THEODOR BARTUS (1858-1941) 63

2.3.5. HERMANN POHRT (1877-1950) 65

2.4. TURFAN SEFERLERİ 65

2.4.1. Rusya Demiryolları 68

2.4.2. Birinci Turfan Seferi (1902-1903) 71

2.4.3. İkinci Turfan Seferi (1904-1905) 78

2.4.4. Üçüncü Turfan Seferi (1905-1907) 83

2.4.5. Dördüncü Turfan Seferi (1913-1914) 91

2.4.6. Seferler Sonucunda Yayınlanan Eserler 105

III. BÖLÜM

BAŞKA ÜLKELER TARAFINDAN YAPILAN XİNJİANG EKSPEDİSYONLARI

3.1. İNGİLİZLERİN XİNJİANG SEFERİ 109

3.1.1. Marc Aurel Stein (1862-1943) 109

3.1.2. Seferler 110

3.2. RUSLARIN XİNJİANG SEFERLERİ 111

3.2.1. Klementz, Dmitrii Aleksandrovich (1848-1914) 112

3.2.2. Oldenburg, Sergei Fedorovich (1863-1934) 113

3.2.3. Samuel, Martinovich Dudin (1863-1929) 114

3.2.4. Seferler 115

3.3. JAPONLARIN XİNJİANG SEFERİ 117

3.3.1. Kont Otani (1876-1928) 117

3.3.2. Tachibana Zuicho (1890-1968) 118
3.3.3. Eizaburo Nomura (1880-1936) 118
3.3.4. Seferler 119
3.4. FRANSIZLARIN XİNJİANG SEFERİ 122
3.4.1. Paul Pelliot (1878-1945) 122
3.4.2. Sefer 122
3.5. İSVEÇLİLERİN XİNJİANG SEFERİ 123
3.5.1. Sven Hedin (1865-1952) 123
3.5.2. Huang Wenbi 黄文弼 (1893-1966) 124
3.5.3. Seferler 124
3.6. AZ BİLİNEN XİNJİANG SEFERLERİ 125
3.7. TARİHİ ESERLERİN BUGÜNKİ DURUMU 127
3.7.1. Berlin Asya Sanatlar Müzesi (Museum für Asiatische Kunst) 127
3.7.2. Rusya Hermitaj Devlet Müzesi 129
3.7.3. İngiliz Müzesi (British Museum) 130
3.7.4. Hindistan Ulusal Müzesi 131
3.7.5. Fransa Guimet Müzesi 132
3.7.6. Tokyo Ulusal Müzesi 133
3.7.7. Kore Ulusal Müzesi 134
SONUÇ 135
KAYNAKÇA 141
DİZİN 154
EKLER 3 160

EKLER 1

TABLOLAR

Tablo 1: Qing Hanedanlığı Xinjiang Genel Valileri 33

Tablo 2: Çin Cumhuriyetinden Sonra Xinjiang Savaş Beyleri (1912-1949) 34

Tablo 3: Çin Cumhuriyetinin Genel Valileri 34

Tablo 4: Kİngiliz Konsoloslar..... 35

Tablo 5: Xinjiang'daki Rus Konsoloslar..... 36

Tablo 6: Prusya İlimler Akademisi'nin Turfan Seferleri 104

EKLER 2

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Bir Otkrytyj Listesi, Seyahatin Sonunda Katılımcıya İade Edilen Rus Kamu Hizmetlerinde Seyahat Edenler İçin Bir Çeşit Koruma Mektubu.

Resim 2: Çin'deki Oturma İzni.

Resim 3: Albert Gürünwedel'in 23.11.1902 Tarihinde Berlin'deki Etnografi Müzesi Genel Müdürlüğüne Yazan Mektubu.

Resim 4: Grünwedel'in Yaptığı İlk Bulunan Tarihi Eserlerin Listesi.

Resim 5: Bankadan Verilen Makbuz.

Resim 6: 1903 Yılında Albert Grünwedel Tarafından Yazılan Keşif Raporu.

Resim 7: 1906 Yılında Genel İdare'den Albert Grünwedel'e Gönderilen Mektubun Zarfı.

Resim 8: 1902 Yılında Albert Grünwedel Ve Ekibi Kazı Yaparken.

Resim 9: Grünweel, Bartus, Pohrt Urumçi'deyken.

Resim 10: Albert Von Le Coq'un İkinci Ve Üçüncü Seferindeki Yakın Arakadaşı.

Resim 11: 1906 Yılı, Grünwedel Ve Rus Meslektaşı M. Berezovsky'de Kuça'da Bir Araya Geldi.

Resim 12: Kaşgar'daki İngiliz Konsolusu Macartnry Ve Ailesi.

Resim 13: 1913 Yılında, Albert Von Le Coq İle Bartus Kaşgar'da Rus Askerleri İle Görüştü.

Resim 14: Grünwedel'in Yardımcıları Maitreya Busası'nın Tapınağına Kazarken. Heykellerin Bulunduğu Kubbeli Bir Mekânın Kalıntısı.

Resim 15: Albert Grünwedel Ve Theoder Bartus.

Resim 16: Albert Von Le Coq Kuça'da.

Resim 17: Bani Rahipleri, Kuça.

Resim 18: Uygur Prensleri, Bezeklik, 8-9 Yüzyıl.

Resim 19: Bezeklik 9.

Resim 20: Uygur Prensi, Koço, 9.Yüzyıl.

Resim 21: Bezeklik, 8.Yüzyıl.

Resim 22: Uygur Prensesleri, Bezeklik, 8-9 Yüzyıl.

Resim 23: Bodhisatva, Bezeklik, 11. Yüzyıl.

Resim 24: Bir Bağışçı (Prens Alp Arslan), Bezeklik, 9. Yüzyıl.

Resim 25: Savaşçı, Kızıl Mağaraları, 6-7 Yüzyıl.

Resim 26: Bir Brahman, Bezeklik 9, 8-9 Yüzyıl.

Resim 27: Tufan Bezeklik Bin Buda Mağarasının Dış Görünüşü.

Resim 28: Tufan Bezeklik Bin Buda Mağarasının Dış Görünüşü.

Resim 29: Turfan Müzesi'nden Görünüm.

Resim 30: Turfan Müzesi'nden Görünüm.

Resim 31: Turfan Bezeklik İç Görünüşü.

Resim 32: Turfan Bezeklik İç Görünüşü

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
A.Ü.D.T.C.F.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
CBÜ	: Manisa Celal Bayar Üniversitesi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
TAD	: Türk Astronomi Dergisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
S.	: Sayı
s.	: sayfa

GİRİŞ

Çin'in batıyla ilk temasının 13. yüzyılda Marco Polo'nun[1] seyahatiyle başladığı kabul edilmektedir. Bu ilişkiler genellikle ticari amaçlar doğrultusunda olmuş ve yüzyıllarca devam etmiştir. 16. yüzyıldan beri Çin yönetimini elinde tutan Qing Hanedanlığı döneminde uygulanan uluslararası ticaret sistemi nedeniyle Avrupalı devletler çay, ipek, porselen gibi birçok ürünü temin etmek amacıyla Çin'e gelmeye başlamışlardır. Uygulanan bu sistem zamanla batılıların farklı politikalar izlemesi sebebiyle Çin'i zor duruma düşürmüştür. 1840 yılında İngiltere'nin Çin topraklarında afyon gibi uyuşturucu madde satışı yapmaya başlaması üzerine iki devlet arasında gerçekleşen Afyon Savaşı'nda[2] Çin yenilmiş ve Qing Hanedanlığı zayıflama sürecine girmiştir. 19. yüzyılın sonlarına tekabül eden bu dönemde Çin, "Ticaret" adı altında Avrupalı devletlerin sömürü sahası halini almaya başlamıştır[3].

Orhun Yazıtları'nın bulunmasının ardından Avrupa'da başlayan Türkoloji ve arkeoloji çalışmaları oldukça önem kazanmıştır. Bu durum Avrupalıları kendi kökenlerini araştırmaya sevk etmiştir. Bunun yanı sıra Macarlar da kendilerinin Orta Asya'dan geldikleri düşüncesiyle Orta Asya çalışmalarına yoğunluk vermişlerdir. Çalışmaları izleyen süreçte Çin'e "Araştırma" adı altında istihbarat sağlamak amacıyla çeşitli bölgelerden pek çok araştırmacı gelmiştir. Gelen araştırmacılardan hepsinin

---

[1] 15 Eylül 1254 yılında Venedik'te zengin bir tüccarın oğlu olarak dünyaya gelen Marco Polo'nun, bazı kaynaklar aslında Macar olduğunu ve Dalmaçya'nın Korcula adasında doğduğunu, bu ada o zamanlar Venedik protektorası olduğu için Venedikli ve İtalyan bilindiğini söyler. Dünyanın birçok yerini gezmiş ve gezdiği yerleri anlattığı bir kitap yazmıştır. Marco Polo 9 Ocak 1323 yılında ise hayata gözlerini yumdu. Mahmut H. ŞAKİROĞLU, "Marco Polo", ***Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi***, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 41-43.

[2] 1840-1842 yıllarında Çin ve İngiltere arasındaki savaştır. İngiltere'nin Çin'e çok miktarda afyon göndermesinin ardından Çin bu tür şeylerin ülkeye girişini yasaklamış ve böylece iki devlet arasında savaş başlamıştır. Bu savaşta Çin yenilmiş ve aralarında Nan Jing antlaşması imzalanmıştır. Chun SHAO 邵纯, **Lin Ze Xun Xi Chu Yang Guan** 林则徐西出阳关**,** Shanghai Renmin Chubanshe 上海人民出版社**,** Shanghai 上海 2008, s. 32.

[3] Zhongyue XU 徐中约, **Zhong Guo Jin Dai Shi** 中国近现代史, Hong Kong Zhong Wen Daxue Chubanshe 香港中文大学出版社, Xianggang 香港 2002, s. 193.

maksadı istihbarat sağlamak olmasa da araştırma sürecinde aldıkları notlar o maksatla kullanılmıştır.

Araştırmacılar Xinjiang, Gansu, İç Moğolistan, Tibet gibi birçok yere gitmiştir. Söz konusu bu yerlerde bulunan Budizm dinine ait mağaralar ile mezarları kazmışlar ve buldukları çok sayıda el yazması, duvar resmi gibi önemli sanat eserlerini kendi ülkelerine götürmüşlerdir. Bu araştırmacılardan en önemlileri, İngiltere'den gelen Marc Aurel Stein, Almanya'dan gelen Albert Grünwedel ve Albert Von Le Coq, Japonya'dan gelen Otani Kozui, Fransa'dan gelen Paul Pelliot, İsveç'ten gelen Sven Hedin'dir. Bahsi geçen araştırmacılar tarafından bulunan Budizm ve Maniheizm ile ilgili yazılar, duvar resimleri gibi değerli sanat eserleri yalnız Çin tarihi için değil tüm dünya tarihinin daha iyi anlaşılmasında önemli bir yer tutmaktadır[4].

Bazı araştırmalara göre, ilk kez Turfan'a gelerek araştırma yapan kişinin Rusya için çalışan Alman Botanikçi Doktor Aregel olduğu yönündedir. O, 1879 yılında bu bölgedeki eski kalıntıları incelemiştir. Fakat yaptığı araştırmaların sonucu yanlış olduğundan bu araştırmayı bilim adamları pek önemsememiştir[5]. Bu bağlamda araştırmacılar arasında 1889-1890 yıllarında G. E. Grumm Grzhimajlo ve M. V. Pevtsov tarafından düzenlenen sefer ilk araştırma seferi olarak kabul görmektedir. Bu seferde birçok el yazması bulunmuş ve bunlar üzerinde çok sayıda rapor hazırlanmıştır. Fakat bu raporlar Rusça yazıldığı için Avrupalı araştırmacılar tarafından pek dikkate alınmamış ve onlar daha kolay ulaşılabilir araştırmalara yönelmişlerdir.

İpek Yolu'nda ikinci seferi yapan ülke ise İngiltere olmuştur. Bu sefer Macar kâşif Marc Aurel Stein tarafından yapılmış ve hükümet tarafından finanse edilmiştir.

---

[4] Wen SONG 宋文, **Da GuTan Xian Dui Tu Lu Fan Di Qu Huo Dong Yan Jiu** 大谷探险队吐鲁番地区活动研究, (Lanzhou Daxue Lishixi 兰州大学历史系, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Lanzhou 兰州 2010, s. 1.

[5] Chongzhou ZHANG 张重洲, "De Guo Tan Xian Dui Yu Qing Mo Tu Lu Fan She Hui" 德国探险队与清末吐鲁番社会, **Cizhou Zhilu Zazhi** 丝绸之路杂志 C.16, Gansu 甘肃 2016, s.1.

A. Stein 1900-1901, 1906-1908, 1913-1915, 1930-1932 yıllarında Xinjiang ve Dunhuang'a dört ayrı sefer düzenlemiştir. Ancak dördüncü seferi sırasında Çin'deki bazı kanunlar değiştiği için onun Turfan'da araştırma yapmasına izin verilmemiştir. O yüzden A. Stein dördüncü seferinde hiçbir şey elde edemeyerek memleketine dönmek zorunda kalmıştır. A. Stein, bu dört araştırma seferinden üçüncü seferi sırasında Bin Buda Mağaraları'nı keşfetmiştir. Bu mağaralarda çeşitli dillerde duvarlar dolusu yazma eser bulmuştur. Bu yazmalar arasında yer alan Budist Uygur eserleri bugün İngiliz Kütüphanesi'nde A. Stein koleksiyonunda muhafaza edilmektedir[6]. A. Stein birinci seferinde 17 sandık, ikinci seferinde 8000'den fazla duvar resmi gibi tarihi eseri ele geçirmiştir. Üçüncü seferinde ele geçirilen tarihi eserin sayısı net olarak bilinmemektedir[7].

Almanlar da Xinjiang bölgesine dört ayrı sefer düzenlemişlerdir. Bu seferler Albert Grünwedel ve Albert von Le Coq yönetiminde, 1902-1903, 1904-1905, 1905-1907, 1913-1914 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Birinci Turfan seferine Albert Grünwedel, Theodor Bartus, George Huth katılmıştır; ikinci Turfan seferine Albert von Le Coq, Theodor Bartus katılmıştır; üçüncü Turfan seferine Albert Grünwedel, Albert von Le Coq ve Theodor Bartus katılmıştır; dördüncü Turfan seferine ise Albert von Le Coq, Theodor Bartus katılmıştır. Bu dört seferde ele geçirilen tarihi materyaller 433 sandık olup ağırlığı 35000 kilograma ulaşmıştır. Bunların içinde ele geçirilen duvar resimlerinin sayısının 630'dan fazla olduğu bilinmektedir. Bunun yanında ele geçirilen çeşitli dillerde yazılmış olan birçok eser ve Budist Uygur el yazmalarına bakıldığında en başarılı seferlerin bunlar olduğu görülür. Bu el yazmaları günümüzde Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften) ve Berlin Hint Sanat Müzesi'nde (Museum für Indische Kunst in Berlin) muhafaza edilmektedir[8].

---

[6] Ayşe KILIÇ, **Budist Dönemi Türk Şiiri Üzerine İncelemeler: An-Tsang'a Ait Bir Şiir Metni**, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2012, s. 33.

[7] http://www.360doc.com/content/16/0702/07/27494174_572341612.shtml (09.04.2018).

[8] Haitao CHEN 陈海涛, "De Guo Huang JiaTu Lu Fan Kao Cha Dui Chen Xu" 德国皇家吐鲁番考察队综述, **GanSu Jiaoyu Chubanshe 甘肃教育出版社**, S. 12, GanSu 甘肃 1989, s. 67-68.

Dördüncü araştırma gezisi Japon Kont Otani'nin çabalarıyla Japon hükümeti tarafından finanse edilerek üç ayrı sefer halinde gerçekleştirilmiştir. İlk sefer Otani tarafından 1902-1904, ikinci sefer Tachibana Zuicho tarafından 1908-1909 yıllarında gerçekleştirmiştir. Üçüncü seferi ise 1910-1914 yıllarında Kont Otani ve Tachibana Zuicho tarafından düzenlenmiştir. Bu seferler "Otani Seferleri" olarak bilinmektedir. Birinci seferin iki gruba ayrılarak Kaşgar'dan yola çıkıp önce Kuça'ya, ve Yarkend'e sonra Hotan'den Hindistan'a geçmesi planlamışlardır. Ancak bu sırada Otani'nin babası vefat ettiği için Japonya'ya dönmek zorunda kalmıştır. Otani gittikten sonra sefere heyetten diğer iki kişi devam etmiştir[9]. Bu seferler sırasında bir kısmı Budist döneme ait olan yaklaşık 2800 yazma eser ele geçirilmiştir. Bazı araştırmalara göre Japonya'ya götürülen tarihi eserler 86 sandık olup ağırlığı ise 6731 kilogramdan fazladır[10]. Japonlar elde ettikleri sonuçların yalnızca bir kısmını yayınlamışlardır. Bu yüzden Japon heyetinin sandıklarında nelerin gizli olduğu hâlâ bilinmemektedir.

Fransız hükümeti tarafından görevlendirilen Paul Pelliot da 1906-1909 yıllarında Louis Vaillant ve Charles Nouette ile Xinjiang seferini gerçekleştirmiştir. Louis Vaillant'ın harita çizme işlerini yapan bir asker olduğu, Charles Nouette'in ise fotoğrafçı olduğu bilinmektedir. Paul Pelliot bu seferinde yerli kişilerle anlaşabilmek için Uygur dilini öğrenmiş ve Xinjiang'ın Tomşuk gibi bazı yerlerine giderek çok sayıda yazma eser elde etmiştir. Bunlar Paris'teki Bibliotheque National ve Guimet Müzesi (Musee Guimet)'nde korunmaktadır [11] . Bu seferlerde elde edilen koleksiyonların yanı sıra, Çin'de Beijing Ulusal Kütüphanesi'nde Xuanzang Biyografisi, Dasakarmapathavadanamala, Maitrisimit eserleri ve Stockholm'de 41 yaprak Budist Uygur metni bulunmaktadır. Ayrıca Helsinki Üniversitesi Kütüphanesi,

[9] Wen SONG 宋文, "Daguguang Dui yu Sanci Tanxian" 大谷光队与三次探险, **Neimenggu Nongye Daxue Xuebao 内蒙古农业大学学报**, C. IV, S. 12, Neimenggu 内蒙古 2010, s. 354.
[10] http://news.sohu.com/20140815/n403477530.shtml (11.04.2018).
[11] http://www.jiemian.com/article/1518069.html (11.04.2018)

Japonya Tenri Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ve Ankara Etnografya Müzesi'nde çeşitli el yazmaları mevcuttur[12].

Seferlerden anlaşılacağı üzere Alman, İngiliz, Fransız ve Japon heyetleri Xinjiang'a birden fazla sefer düzenlenmiştir. Yüzlerce sandıkla ülkelerine dönen heyetler Birinci Dünya Savaşı ve Çin Devleti'nin tutum değiştirmesi gibi sebeplerden ötürü bölgeye yeni sefer düzenleyememişlerdir. Bunun tek istisnası, kabiliyeti, zekâsı ve sempatisi sayesinde araştırma yapma fırsatı yakalayan Sven Hedin'dir. Eski Uygurca eserlerin büyük bir kısmı Kansu, Turfan, Dunhuang, Kaşgâr, Kuça, Yarkent, Hotan ve diğer şehirlere yapılan bu seferler neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Sözgelimi, Uygur edebiyatında oldukça mühim olan eserler; Maitrisimit, Almanların ikinci grup seferinde (1904-1907), Sekiz Yükmek, Irk Bitig, Huastuanift Aurel Stein'in ikinci seferinde (1906-1907), Edgü Ögli Tigin, Ayıg Ögli Tigin. Paul Peliot'un (1906-1907), Altun Yaruk ise Sergei Malov'un seferlerinde (1909-1911) keşfedilmiştir. Bu seferler haricinde ülke dışına ferdî olarak çıkarılan eserler de vardır. Mesela Xuanzang biyografisi, 1930'larda bir öğrenci tarafından Çin dışına çıkarılmış, önce Berlin'e götürülmüş, daha sonra Paris Milli Kütüphanesi'ne satılmıştır.

Bu metinin kalıntılarının çoğu, Soğd yazısından geliştirilmiş Uygur yazısıyla yazılmıştır. Ancak bazı parçalar Runik, Mani, Nesturi, Soğd, Brahmi veya Tibet alfabesiyle yazılmıştır. Yaklaşık 2000-8000 arasındaki Eski Türkçe parçalar, Uygurların kendi imal ettikleri kâğıtlara yazılmıştır. Bu metinler bize içerik bakımından dinî, edebî, hukukî ve sivil olarak geniş bir çeşitlilik sunar. Metinlerin sol sayfaları hatta kenar boşlukları çoğunlukla Çince, bazen de Soğdca, Süryanice, Tibetçe ve Moğolca yazılmıştır Bununla birlikte, Mani çevresi Uygur kültüründe yazılan, X. ve XI. yüzyıllara ait 800 civarında metin tespit edilmiştir. Bu metinler ağırlıklı olarak

[12] Ayşe KILIÇ, ***a.g.t.***, s. 34.

Mani çevresi edebiyatına ait mektuplar, manastıra ait fermanlar vs. gibi metinlerden oluşmaktadır[13].

Budist Uygur metinleri, tamamıyla farklı bir görüntü arz etmektedir. IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar uzanan dönemde, Budist metinler okundu, kopyalandı, tercüme edildi ve telif-tercüme eserler ortaya çıktı. Budizm'in Uygur yaşayışındaki tüm özelliklerini gösteren bu parçaların sayısı binin üzerindedir ve bu metinler Eski Türkçe metinlerin büyük bir kısmını oluşturur. Çok farklı biçimdeki tahtabaskı kalıplarla hazırlanan yazmalar vardır. Bunların arasında en yaygın olanı değişik ölçülerdeki pothī[14] kitaplar olsa da tomarlar, katlanmış kitaplar ve ciltli kitap türünde hazırlanan metinler de mevcuttur.

Budist Uygur metinlerinin çoğu, Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca ve Soğdca'dan çevrilmiştir. Ayrıca, Theravāda[15] Budist Āgama'larından alıntı Çince-Eski Uygurca iki dilli eserler de oldukça fazladır. Ancak bu Uygurca metinler arasında, aliterasyonlu Budist şiirleri ile din adamlarına ait tövbe metinleri gibi orijinal Budist edebiyatına ait bazı örnekler de bulunur.

Çoğunlukla Turfan bölgesindeki Bulayık, Kurutka ve Hoço şehirlerinden ele geçirilen yaklaşık 50 metin, Hıristiyan Türklere ait küçük bir koleksiyonda bulunur. Din dışı metinler arasında tıpla ve astronomiyle ilgili metinler olduğu gibi, yaklaşık 780 yaprak ekonomiyle ilgili sivil metinlerde bulunur. Bu metin çalışmaları Batı Uygur hükümdarlığı zamanındaki eski Uygurların (IX-XIII. yüzyıl) ve Moğol döneminin (XIII-XIV. yüzyıl) tarihî ve sosyal yaşamıyla ilgili büyük öneme sahip olsa

[13] Hüseyin YILDIZ, **Eski Uygurlarda Mental Fiilleri**, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2016, s. 22.
[14] Maniheizm ile ilgili yazılmış bir kitabın adıdır.
[15] Theravada Budizmi, Hinayana'nın on sekiz kolundan günümüze gelen tek eski Budizm şeklidir. (Günay TÜMER, Budizm, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.VI, s. 353.)

da, metinlerdeki yazı el yazısı olduğundan yıpranmış küçük parçalar hâlinde gelmiş ve bu durum incelenmelerini epeyce zorlaştırmıştır[16].

Çalışmamız genel itibariyle Prusya İlimler Akademisi'nin gerçekleştirdiği Turfan Seferi'ni konu edinmiştir. Çin'e gerçekleştirilen bu araştırma seferleri üzerine, Çinli Rong Xinjiang 荣新江 , Chen Haitao 陈海涛 Guo Jinrong 郭金荣 gibi birçok tarihçinin yazdığı "Almanların Turfan Seferi" ile ilgili kitap ve makaleler bulunmaktadır. Konu ile ilgili Alman araştırmacılardan Albert Grünwedel'in ve Albert Von Le Coq'un araştırma notlarına göre yazdığı eserlerin yanı sıra İngilizce de yazılmış başka tarihçilerin yazmış olduğu eserler de mevcuttur. Ancak Türkiye'de bu konuyla ilgili kapsamlı bir araştırma bu zamana kadar yapılmamıştır. Çalışmamız bir yönüyle bu eksikliği de gidermeye yöneliktir.

Bilindiği üzere Uygur medeniyeti büyük bir medeniyettir. Uygurların tarihin çeşitli zamanlarında dinlerini ve yazılarını birçok kez değiştirmesi sonucunda birçok kültür ve medeniyet ortaya çıkmıştır. Bu değişkenlik onların ilim ve sanat açısından ilerlemiş olmasına katkı sağlamıştır. Günümüzde Uygurların yaşadığı bölgede yapılan kazılar sonucunda da bu bilgi resmileşmiş ve dünyanın her yerine tanıtılmıştır. Bu çalışmada bu hazinelerin Alman heyetlerince hangi şartlar altında batı ülkelerine götürüldüğü anlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız üç bölümden meydana gelmektedir. Tezin birinci bölümünde Alman heyetlerinin gittiği dönemlerdeki Avrupa ve Çin'in genel durumu ve dönem şartların daha iyi anlaşılması için 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarındaki Çin tarihi ile Avrupa tarihi ayrı ayrı olarak anlatılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde Prusya İlimler Akademisi'nin kuruluşunda faaliyet gösteren şahsiyetlerle ilgili bilgiler verilerek, Prusya İlimler Akademisi'nin dört ayrı Turfan seferi hakkında bilgi

[16] Simone-Christiane RASCHMANN, "Turfan Bölgesindeki Uygurca Yazmaların Kullanımıyla İlgili Neler Biliyoruz?", Çev. Dilek Bektaş, **Kesik Akademi Dergisi,** S. 2, s. 2-3.

aktarılmaya çalışılmıştır. Son bölüm olan üçüncü bölümde ise başka ülkeler tarafından yapılan Xinjiang seferleri hakkında bilgi verilmiştir.

Türkiye'de bu konuyla ilgili ciddi bir araştırma olmaması sebebiyle 1902 yılı itibariyle 1914 yılına kadar üst üste Prusya İlimler Akademisi tarafından düzenlenen dört ilmi seferi vasıtası ile İslamiyet öncesi Uygur tarihi ve arkeolojisi, Uygur Budist sanatı ve eserleri hususundaki eksiklikleri gidermek çalışmamızın amacı olarak belirlenmiştir.

Çalışmamızda, Çince, Almanca, İngilizce yazılmış olan pek çok telif eser ve makaleden istifade edilmiştir. Ele alınan çalışmada bahsi geçen arkeolojik eserlerin bazıları günümüzde halen Almanya'da bulunan Berlin Asya Sanat Müzesi'nde sergilenmektedir. Bu müzeyi çalışmalarıma katkı sağlamak amacıyla ziyaret etmek istemiş olsam da, tezin yazılmaya başlandığı yıldan itibaren 2020 yılına kadar müzenin naklinin başka bir yere yapılması sebebiyle bu dileğimiz ne yazık ki gerçekleşememiştir. Tezimizde Çince özel isimlerde Pinyin sistemi kullanılmıştır.

I. BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN SONU XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA DÜNYA TARİHİ

1.1. XIX. YÜZYILIN SONU XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA ÇİN

1.1.1. Çin Coğrafyası

Çin'i, kuzeybatıda Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan, kuzeyde Moğolistan, kuzeydoğuda Rusya ile Kore, güneyde Vietnam, Laos ve Myanmar, güneybatıda Hindistan, Butan ve Nepal, batıda ise Pakistan ile Afganistan çevrelemektedir. Ülkenin doğusunda Büyük Okyanus'un kıyısında bulunan Sarı Deniz, Doğu Çin Denizi ve Güney Çin Denizi bulunmaktadır. Ülkenin genişliği doğu-batı doğrultusunda 5000, kuzey-güney doğrultusunda 5500 km'yi bulmaktadır. 9.571.300 km²'lik yüzölçümüyle dünyanın üçüncü büyük ülkesi olan Çin nüfusuyla dünyada ilk sırada yer almaktadır[17].

Yüzey şekilleri bakımından Çin'in doğusu ile batısı arasında büyük bir farklılık mevcuttur. Ülkenin batısında hâkim yer şekilleri yüksek dağlar ve bu dağlar arasında kalan çukur havzalardır. Asya'nın batı-doğu yönünde bulunan yüksek dağlar Çin sınırları içinde de devam eder (Tanrı Dağları, Altın Dağları, Karanlık Dağlar gibi) ve dünyanın en yüksek dağları olan Himalayalar üzerindeki Everest zirvesi (8842 m.) Çin-Nepal sınırı üzerinde bulunur. Bu yüksek dağların arasına giren geniş çöküntülerden en önemlileri kuzeybatıdaki Çungarya Havzası ile onun güneyindeki Tarım Havzası'dır. Çungarya Havzası'ndan doğusundaki Gobi Çölü'ne geçilir. Yaklaşık 100 m. yüksekliğindeki kum tepeleriyle baştanbaşa kaplanmış olan Asya'nın en önemli çöllerinden Taklamakan da Tarım Havzası içinde yer alır. Ortalama yüksekliği 4000 m. olan Tibet Yaylası bu çöl ile güneydeki Himalaya Dağları arasına girer[18].

---

[17] SDAM, **Yeni Dünya Düzeninde Çin Halk Cumhuriyeti**, İSTANBUL 2017, s. 2.
[18] DİA, "Çin",**TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VIII, s. 321.

1.1.2. Çin'in Siyasi Tarihi

Çin'in tarihi uzun bir dönemi kapsamaktadır. Bilinen en eski tarihi M.Ö 2000 yılında başlamaktadır. Bu dönemden 1911 yılına kadar Çin'de birçok hanedanlık kurulmuş ve yıkılmıştır. En son kurulan hanedan Qing Hanedanlığı olup, bu hanedan 1644-1911 yılları arası hüküm sürmüştür. Kurucusu Nurhaç'tan 努尔哈赤 son imparator Pu Yi'ye 溥仪 kadar toplam 12 imparator hüküm sürmüştür. Tarihte " Kang Xi 康熙, Yong Zheng 雍正, Qian Long 乾隆" dönemlerde Qing Hanedanlığı daha güçlü hale gelmiş olup, Çin'in devlet gücü de yükselmiştir.

19. yüzyılın ortalarına kadar Çin, Batı'ya kapalı bir ülkeydi. Çin kendi kültür ve medeniyeti dışında kalan diğer ulusları barbar olarak adlandırıyordu. 1839-1842 yılları arasında Avrupa milletlerle gerçekleşen I. Afyon Savaşı sırasında bu durum yön değiştirmiş ve Çin'in kapalı toplum yapısında değişmeler baş göstermiştir. Bu değişimin temelinde Almanya, İngiltere ve Amerika'nın yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri yatmaktadır. Savaşlarla birlikte Avrupa'nın sömürü politikası Çin'e de sıçramış ve bu durum sömürü siyasetinde ne tür politikalar işlendiğini kanıtlar nitelikte olmuştur.

1.1.3. Qing Hanedanlığı'nın Kuruluşu

Tarih boyunca 24 hanedanlık kurulan Çin'de 17. yüzyıla gelindiğinde ülke Mançuların egemenliğine girmiş ve son imparatorluk olan Qing imparatorluğu kurulmuştur. Mançuların kökeninin Su-Şın'lılara dayandığı söylenmektedir. Prof. Dr. W. Eberhard "*Çin'in Şimal Komşuları"* adlı kitabında onlar hakkında *"Yazın ağaç üzerindeki yuvalarda, kışın mağaralarda otururlar. Atları koyunları ve domuzları vardır. Ata binmesini bilmezler ve Ona, yalnız mal olarak kıymet verirler. Domuz kılından kumaş yaparlar. Çömelerek otururlar. Eti ısıtmak için üzerine otururlar. Saçlarını düğümlerler. Kadınlar ancak evlendikten sonra iffetlerini korurlar ayrıca kudrete ve gençliğe fazla kıymet verirler. Tabutların önünde domuz kurban ederler.*

Yayları üç çubuk kadem uzunluğundadır; kemik zıhları vardır. Qing Hanedanlığı'nın başlangıcında Kral Kanğ zamanında vergi ödemeye gelmişlerdir. Bunun yanı sıra Qing Hanedanlığı krallarından Qing, şark barbarlarına galebe çaldığı zaman ortaya çıkmışlardır. Haraç olarak üç buçuk kadem uzunluğunda 30 yay, uçları tastan 1.8 kadem uzunluğunda Hu ağacından yapılma ok, deriden, kemikten ve demirden yapılma zırh takımları ve postlar getirirlerdi. Çinliler bunların ülkesine, vu-cü devleti işgal ettikten sonra ulaştılar. Derin yeraltı evlerde yaşarlar. Domuz beslerler, deri elbise giyerler. Kışın eritilmiş domuz yağı çoknürler, yazın önlerine küçük bir bez örterler ve diğer uzuvları çıplak gezerler. Yayları 4 kadem uzunlukta, okları 1.8 uzunlukta Huş ağacından, uçları yeşil taştan ve zehirlidir; Milattan 500 yıl önce Lu da 1.8 uzunluğunda Huş ağacından yapılma ucu taştan bir ok saplanmış bir kuş yere düştü. Konfüçyüs, bunun Su-Şın ülkesinde okla vurulmuş bir atmaca olduğunu mevzubahis ederdi. Su-Şınlılar M.S.3.cü yüzyılda ucu taşlı Huş ağacından oklardı. Ne demirleri ne de tuzları vardı. Odun külünü tuz yerine kullanırlardı" diye bilgi vermiştir[19].

Mançuların lideri Nurhaç 1616 yılında Sonraki Jin 后金 Hanedanlığı'nı kurmuştur. Bu ismin atalarının 1123-1234 yılları arasında Kuzey Çin'de kurmuş olduğu hanedalığın ismi ile aynı olduğu bilinmektedir. Ancak Nurhaç 1626 yılında Çin'i fethedemeden vefat etmiştir. Nurhaç'tan sonra oğlu Abahay 皇太极 başa geçmiştir. Abahay 1631 yılında Güney Moğolistan'ın en önemli boylarından olan Çaharlarla ittifak kurmuş, 1638 yılında da Kore'yi kendisine bağlayarak Cürcen hâkimiyetini iyice sağlamlaştırmıştır. Bunun yanında, Abahay 1636 yılında iki önemli değişiklik

[19] Wolfram EBERHARD, **Çin'in Şimal Kumşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, TTK, Ankara 1942, s. 36.

yapmıştır. Bunlardan birincisi Jin Hanedanı'nın adını Qing olarak değiştirilmesi, ikincisi ise Cürcen adının kullanılmasının yasaklanarak Mançu 满族 adının kullanılmaya başlanmasıdır[20].

1644 yılında Abahay ölünce yerine oğlu Fu Lin 福临 geçmiştir. Bu sırada, Ming Hanedanlığı zayıflamış ve isyanlarla başa çıkamaz bir hale gelmiştir.1644'te Pekin'i ele geçirince son Ming 明代 imparatoru intihar etmiştir. Bununla Ming Hanedanlığı'na son verilmiştir. Bu sıralarda Ruslar ve Hollandalılar elçi göndermiştir. Ama onlar Çin'in selamlaşma adetlerine uymadıkları için hiçbir temas kuramadan dönmüşlerdir. Fu Lin 17 yaşına gelince büyük memurlardan birinin karısına âşık olmuş ve memur bu sebeple intihar etmiştir. İmparator bu kadınla evlenmiş ve bir oğlu olmuştur. Ancak bu hanım aradan çok geçmeden çiçek hastalığı sebebiyle hayatını kaybetmiştir. Bu acıya dayanamayan imparator da vefat etmiş ve 1662 yılında vefat etmiş ve yerine yedi yaşındaki Kang Xi geçmiştir (1624-1723). Kang Xi'nin tahta geçmesinin sebeplerinden biri ise onun çiçek hastalığından iyileşmiş olmasıdır. On üç yaşında, ona nezaret eden naiplerden birisinin kafasını kestirmiştir. Bir başkasını kovmuş ve idareyi tek başına eline almıştır. Kang Xi, Çin dışında kalmış olan ülkelere da hâkim olmak istemiştir. Dış Moğolistan'ı ele geçirmiştir.1688 yılında Rusları Amu Nehri'nden uzaklaştırarak ilk anlaşmaya imza atmıştır. Kang Xi edebiyata özel merakı olduğu için 36 ciltlik ilk "Çin Lugatı"nı hazırlatmıştır. Bir de büyük ansiklopedi yazdırmıştır. İmparator, Hıristiyan dinini serbest bırakmış olsa da 1717 yılında tekrar yasaklamıştır. Kang Xi 1723 yılı 69 yaşında avlanırken, soğuk algınlığından vefat etmiştir[21]. Kang Xi öldükten sonra yerine İmparator Yong Zheng 雍正帝 (1723-1736) gelmiş ve 13

[20] Konuralp ERCİLASUN**, Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar**, TTK, Ankara 2013, s. 62.
[21] Cihad BABAN, **İsa Öncesinden Günümüze Kadar Çin Tarihi**, İstanbul 1983, s. 57.

yıl tahta kalmıştır. İlk olarak saltanatı birliğe kavuşturma amacıyla bütün kardeşlerini öldürmüştür. 1727 yılında Rusya ile ikinci anlaşmayı imzalamıştır. 1736 yılı vefat etmiştir[22].

Yong Zheng vefat ettikten sonra, yerine İmparator Qian Long 乾隆(1736-1799) geçmiştir. Çin tahtında altmış yıl gibi uzun bir hükümranlık sürmüştür. Bazı kaynaklara göre Qianlong'un annesinin Mançu değil Çinli olduğu söylenmektedir [23] . Qianlong, İmparator Kangxi gibi imparatorluk içinde uzun ve bazen de zorlu yolculuklara çıkardı. İmparatorun yolculuğu boyunca gidilen yerlerde dilekçeler alınıyor, şikâyetler kayda geçiriliyor ve anında problemleri çözmeye çalışıyordu. O tahttayken halkın refah seviyesini arttırmış ve fakirlere önem vermiştir. O Çin'i düzene soktuktan sonra, 1759 yılında, zaferini ilan ederek, Cungar Hanlığı yani Batı Moğolistan ve bugünkü Xinjiang'ın Kuzey Urumçi bölgesini ele geçirdi. Tibet ve Güney Xinjiang'ın yani Tanrı Dağları'nın güneyindeki vaha şehirlerinin dengesi bozulmuştu. Son olarak Güney Xinjiang bölgesinin fethi, Cungar Hanlığı'nın yıkılışını getirmiştir[24].

Qianlong döneminin en önemli olayların bir diğeri ise Batı Devletleri ile ticari ilişkilerin artmasıdır. İmparatorun diğer icraatları arasında saray yaptırmak ve ülkeye saati getirmek yer almaktadır[25].

---

[22] Konuralp ERCİLASUN, ***a.g.e***, s. 63.
[23] Ray HUANG, **Çin Tarihi**, Çev. Attila Sönmez, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 245.
[24] John KEAY, **Çin Tarihi**, Çev. Neşe Kars Tayanç, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2008, s. 431-443.
[25] İmparator, Qian Long'un Xinjang ile ayrı bir hikâyesi vardır. Buna göre Xinjiang Mançu Hanedanlığının hâkimiyetine geçtiğinde soylu bir müslüman bir kız ile zorla evlenmiş ama kız ona hiç yüz vermemiştir. İmparator gönlünü hoş tutmak amacıyla onun için saray ve camii yaptırmıştır. Qian

1.1.4. Taiping Tianguo İsyanı 太平天国运动 (1848-1864)

Taiping Tianguo isyanı, Çin tarihindeki en büyük isyanlardan birisidir. Bu isyan 20 milyondan fazla kişinin ölümüne sebep olmuş ve Qing Hanedanlığı'nın yıkılış sürecini başlatmıştır. İsyan 1848 yılında, Hunan eyaletinde ve güneyde bulunan Guangxi'de başlamıştır. Bu isyan gizli dernekler tarafından çok iyi organize edilmiştir. İsyanın amacının iki odak noktası vardır: birincisi Çin muhacirlerinin yerliler üzerinde artan tazyikiyle ilgiliydi; ikincisi ise Avrupalıların tesiriyle şekillenmiştir. İsyancıların önderi, etrafına fakir köylüleri toplayan Hong Xiuquan 洪秀全 adında bir adamdı. Hong Xiuquan, misyonerler vasıtasıyla Hıristiyanlığı öğrenmiş, şimdi Hıristiyan görüşüyle eski Çin görüşlerini karıştırarak kendi taraftarlarını topluyordu. Kurduğu bu devlete de "Taiping Tianguo" yani "*En yüksek sükûn*" adını verdi. Sosyal mahiyeti olan bu hareket, köylüler arasında bir ilgi gördü. Hong Xiuquan toprakları yeniden dağıttı, memurları, yabancıları ve Mançuları kovdu. 1853 yılında, önemli merkezi şehirlerden Tianjing 天津'i ele geçirdi ve burayı başkent yaptı[26]. İşte tam bu sırada Mançu Hanedanlığı İngilizlerle iş birliğine gitti. Çünkü hareket başarı kazanırsa hem kendileri yok olacak, hem de İngilizler zararlı çıkacaktı. 1856 yılından sonra bu hareket çöküş süresine girdi. İngiliz generali Charles George Gordon (1833–1885)[27]

Long sefere çıkmasını fırsat bilen İmparatoriçe bu müslüman kızı öldürtmüştür. Qian Long buna çok üzülmüştür. 1796 yılında 60 yıllık hükümdarlığı ardından tahtı oğluna bırakmıştır. Qing Hanedanlığı 100 yıl kadar daha sürdükten sonra, diğer hanedanlıklar gibi çökmüştür. Bazı efsanelerde Qian Long'un âşık olduğu kadının Dilşad Hatun olduğu bildirilmektedir. Efsaneye göre; Dilşad Hatun'un kocası Hoca Cihan, Qing Hükümeti tarafından öldürtülür. Bu durumu bilmeyen Dilşad Hatun da Pekin'e gider ve durumu öğrendikten sonra intikam peşine düşer. Qian Long onu çok sevse bile Dilşad Hatun imparatorun yanına gelmesine bile izin vermez. Ama sonunda bu hatun intikam alamadan impatratoriçe tarafından öldürtülür. Bkz: Fatma Ecem CEYLAN, "Çin Sarayında Bir Uygur Cariye: İparhan", **Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu 75. Yaş Armağanı**, İstanbul 2017, s. 252.)

[26] Wolfram EBERHARD**, Çin Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 319-320.

[27] General Gordon bu görevden bir süre sonra 1874'te ilk defa Sudan'ın Ekvator bölgesine vali tayin edild. 1876'da görevini bıraktı ancak hemen ardından 1877'de Mısır'ın Sudan genel valiliğine getirildi. Üç yıl sonra sağlığının bozulması üzerine 1880'de görevinden ayrılarak İngiltere'ye döndü. 1884'te İmam Muhammed Ahmed el-Mehdî, 50.000 kişilik bir ordu ile Sudan'ın kurtuluş savaşını başlattığında Gordon (Paşa) tekrar genel valiliğe getirildi. Önce Sudan halkının Mehdî'nin etrafında bu kadar fazla toplanabileceğine ve kendi emrindeki Sudan asıllı askerlerin karşı tarafa geçeceğine inanmıyordu. Daha sonra şehri elinde tutamayacağını anladı; ancak burası Mısır için büyük önem taşıdığından ve idaresi altındaki 20.000 Mısır askeriyle 10.000'den fazla Sudanlı hıristiyan ve 30.000 Mısırlı sivil halkın geleceği kendisine bağlı olduğundan bırakmak istemedi ve bizzat savaşa katıldı. Bu kadar kalabalık nüfusu Hartum'dan boşaltabilmek için yüzlerce gemi ve binlerce deve lâzımdı; ayrıca İngiltere ve Mısır da onu orada tutmak istiyordu. Emrinde 7000-8000 civarında iki alay düzenli askerle başıbozuklar bulunuyordu. Birinci alaydaki askerlerin tamamı ile subayların çoğu Sudan yerlilerindendi ve ilk silâh

İmparatorluk silahlı kuvvetlerinin başına geçirildi. Taiping ayaklanması önemli ölçüde İngiliz yardımı ile 1864 yılında kanlı bir şekilde Hong Xiuquan'nın öldürülmesi ile bastırıldı. İngiliz yardımı alınmasaydı muhtemel ki isyan başarı kazanacaktı[28].

Taiping Tianguo Devleti ilk kurulduğu sıralarda başarı sağlasa da daha sonra kaybeden taraf oldu. Bu büyük isyanın başarısız olmasının sebeplerinden biri ise askerlerin davaya bağlanmalarını sağlayan dini duyguların fazla etkisi altında kalmalarıdır. Askerler Tanrının kendisini koruyacağına inanarak, savaş için gerekli olan hiç bir strateji belirlemediler. Bu karşı tarafa zaman ve fırsat kazandırdı. Başarısız olmalarının bir diğer nedeni ise; kendi içlerinde yaşanan taht kavgalarıydı. Bu topluluğu Hong Xiuquan kurmuş olsa bile, ondan daha iyi liderlik yapabileceğine inanan başka kişiler de vardı. Hong Xiuquan'ın kendi akrabalarına daha yüksek mevkiler vermesi, bu kişileri daha çok sinirlendirdi. Bu yüzden onlar kendi aralarında taht kavgası yaparken, karşı taraf savaş hazırlıklarıyla meşguldü[29]. Başarısızlığa götüren bir diğer sebep ise Tainjing'i ele geçirdikten sonra, askerlerin bir rahatlığa girmesi ve savaş bitmiş ve onlar kazanmış gibi davranıp, düşman tarafına kendilerine saldırma fırsatını vermesiydi. Onlar Tianjing'i aldıktan sonra, yeme-içme gibi problemleri kalmamıştı. O yüzden eskisi gibi mücadele etmiyorlardı. Başarısız olmalarının başka bir sebebi ise topluluğun içinde, harekete yön verecek bilim adamlarının olmamasıydı. 1853 yılında, Hong Xiuquan Hunan'a geldiği zaman, Zuo

---

bırakanlar bunlar oldu; diğer alaydakiler ise daha çok Mısırlı askerlerdi. Hartum 26 Ocak 1885'te düştü. Gordon Paşa aynı gece öldürüldü. Hasan Mekki Muhammed AHMED "Hartum", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XVI, 1997, s. 251-253.

[28]Ahmet MUMCU, " Çin Meselesi", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi** C. XVII, S. 1-4, Ankara 1961, s. 278-279.

[29] Jiaming YU 于家明, Cuixia Ren 任翠霞, "Taiping Tiangyo Shibai de Yuanyin Tanxi"太平天国失败的原因探析, **Wenjiao Ziliao Zazhi** C.VII, **文教资料杂志**, Shandong 山东 2009, s.107-108.

Zongtang onunla görüşmeye gitmiş, ancak Hong Xiuquan onun verdiği fikirleri dinlemek istememişti. Bunun gibi okumuş insanlara itibar vermemesi ve düşman generallerinin bilime önem vermesi ve güçlü olması yenilgiye sebep olmuştu[30]. O dönemde Afyon Savaşları sebebiyle batılı güçler tarafından hırpalanan feodal Qing Hanedanlığı, halkın tarihe bu başkaldırısıyla birlikte yıkılma yolunda büyük bir darbe daha almıştır.

1.1.5. Afyon Savaşı 鸦片战争(1839-1860)

İngiltere, işgal ettiği Hindistan'ı afyon için hem üretim hem de tüketim merkezi olarak kullanıyordu. Bununla yetinmeyen İngiltere afyonu, afyon ticaretinin hukuken yasak olduğu ama ticaretine müsamaha gösterildiği, dış dünyaya kapalı haliyle Batılı sömürgeye direnen ve büyük bir pazar olan Çin'e satmaya başlamıştı. Afyon bağımlılığı Çin'de yaygınlaşmaya başlayınca Qing Hanedanlığı bunu önlemek için sert önlemler alma yoluna gitmiş ve gönderdiği askerlerle yabancı tüccarlara açık olan Kanton Limanı'nı ablukaya alıp malları imha etmişti. Buna karşılık İngiltere, belli başlı limanları ele geçirmek, karşı koyan Çin gemilerine el koymak ve Londra'yı tatmin edecek bir toprak parçası edinmek için donanmasını buraya sevk etti. Farklı kültürel özelliklere sahip iki devletin savaşında, endüstriyel, kapitalist, sömürgeci İngiltere; tarımsal, Konfüçyüsçü ve durgun Çin'e galip geldi[31].

Çin, 1839'da başlayıp 1842'de biten bu savaşta yenilerek sömürgenin çirkin yüzünü daha yakından tanımış oldu. Nanking Antlaşması'yla 南京条约 （1842） Hong Kong'u 香港 İngiltere'ye bıraktı, beş önemli liman yabancılara açıldı, Avrupalı tüccarlara kapitülasyonlar verildi ve niteliği ne olursa olsun tüm malların satışı serbest oldu. Yüklü bir tazminata da mahkûm olan Çin, uzun yıllar sürecek sömürü sürecine girdi. Afyon Savaşı ile Çin'e giren Batı'nın bu tarihe kadar -Rusya elçisi haricinde-

[30] Guohong XU 徐国红, "Taiping Tianuo Yundong Shibai Yuanyin Tanxi" 太平天国运动失败原因探析, **Zunyi Shifan Xueyuan Xuebao** C. III, S. 4, **遵义师范学院学报**, Guizhou 贵州 2001, s. 8-10.
[31] Hamiyet Sezer FEYZİOĞLU, "Batı-Çin Savaşları ve Osmanlı Devleti", **TAD**, C. XXXVI, S. 62, Ankara 2017, s. 91.

hiçbir elçisi Çin'de daimi ikamet hakkı elde edememişti. 1856-1860 yılları arasında İngiltere ve Fransa'ya karşı yapılan İkinci Afyon Savaşı da Çin'in mağlubiyetiyle sonuçlanmış; iç isyanların da etkisiyle imparatorluk adım adım küçülmeye ve parçalanmaya başlamıştır. 1894-1895'de Japonya ile Kore'de yapılan savaş, Japonya'nın teknolojik üstünlüğünden dolayı yenilgiyle sonuçlanmış ve Çinli askerler Kore'den kaçmak zorunda kalmışlardır. Japonya Mançurya'ya kadar ilerleyip Mançurya'nın bir kısmını topraklarına katmış ve Çin'den yüklü bir savaş tazminatı almıştır. İkinci bir milliyetçilik akımına sebep olan bu savaşlar Pekin'de büyük protestolara yol açmış, İmparatoriçe'nin ölümüyle iki yaşında olan Prens Pu Yi imparator olmuş ve bu durum milliyetçi kesimin sesinin daha çok çıkmasına yol açmıştır. 1912 yılında Mançu Hükümeti, Çin tahtından vazgeçerek bir ferman ile "Cumhuriyeti" ilan etmiştir[32].

1839-1940 yılları arası isyanlar, batı sömürüsü, ağır yenilgiler ve ağır yaptırımlar sebebiyle Çinliler tarafından "Utanç Asrı" olarak adlandırılmaktadır[33].

1.1.6. Boxer (Boksör) Savaşları 义和团运动 (1899-1901)

Boksör Savaşları Çin tarihinin önemli bir parçasıdır. Çin resmi belgelerinde boksörler bazen "Haydutlar", "Kötü elamanlar", bazen de "Çin'in evlatları", "Haksever vatandaşları" olarak anılmışlardır. Büyük devletlerin Çin'deki egemenliği 19. yüzyıl sonlarında artık kesinleşmiş, kırk yıl öncesinin köylü isyanlarından geriye birkaç küçük gizli örgüt kalmıştı. Huzur sağlanmış, düzen kurulmuştu. Çin'in önemli merkezleri İngilizlerin, Fransızların, Almanların, Amerikalıların elindeydi. Bu ortamda, hiç beklenmedik bir sırada, bir Alman misyonerlik binası saldırıya uğradı ve iki Alman din görevlisi bıçaklanarak öldürüldü. 1897 sonbaharında olan bu olay adi bir cinayet değil, siyasal bir eylemdi ve yeni bir başkaldırının ilk işaretiydi. Eylemi yapanlar "Büyük Bıçak" adında gizli bir örgütün koluydular. Eylemlerin arkası

[32] Gürhan KIRİLEN, **Çin'de Afyon Savaşı**, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s. 61.
[33] Henry KISSENGER, **Çin-Dünden Bugüne Yeni Çin**, Çev. Nalan Işık Çeper, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2015, s. 96.

kesilmedi. Kendilerine Çince'de "Adaletin Yumrukları" anlamına gelen bir ad vermiş oldukları için İngilizlerin kısaca "Boxerler (Boksörler) dediği bu grubun eylemleri giderek bir toplu isyan halini aldı. Bunun üzerine batılıların tepkisi de gecikmedi[34].

1900 yılının ilkbaharında Boksör hareketi artık kontrolden çıkmıştı. Önce yetmiş Çinli Hıristiyan öldürüldü. Daha sonra demiryolu hattı boyunca eş zamanlı ayaklanmalar başladı ve yabancıların mülkler tahrip edilerek bazı yabancılar öldürüldü. Ertesi gün iki İngiliz misyoner saldırıya uğradı ve öldürüldü. Batılı diplomatlar Çin hükümetine Boksörleri durdurması için yirmi dört saat süre verdiler. Aksi takdirde kendi askeri birliklerini getireceklerdi. Pekini ele geçiren boksörler Hıristiyan Çinlileri ve yabancıları öldürmeye ve yabancı mallarını yakarak yok etmeye devam ettiler. Kurtarmaya gelen yabancılar yer yer küçük başarılar kazansa da Japon birlikleri gelene kadar durum umutsuzdu. Sonunda yabancı birlikler Pekin'i geri aldı. Pekin'de kazanılan başarı Boksör isyanını bitirmeye yetmedi. Eylül ve Ekim aylarında yeniden Pekin, Tianjin ve Bao Ding çevresinde askerî harekâtlar düzenlendi. Boksör birlikleri artık ilk ateş açıldıktan sonra kaçmaya başlıyorlardı. Pekin ve Tianjin'in tamamen kontrol altına alınmasından sonra Ekim ayının ortasında müttefik birlikleri Bao Ding'e doğru harekete geçti. Şehrin etrafındaki çok sayıda Boksör, kendilerini şehrin içine kapattı. Bunun üzerine müttefikler şehre karşı taarruza geçtiler ve daha taarruz henüz başlamıştı ki 20 Ekim'de direniş çöktü. Müttefik birlikleri genel komutanı Alman General Von Waldersee gözdağı vermek için şehrin yağmalanmasını ve ceza olarak yakılmasını emretti[35].

14 Kasım'da Almanlar Ku ve Kaiqu Singtao körfezlerini işgal ettiler. Bunu Rusların Port Arthur'u zorla kendilerine kiralatmaları izledi. Ardından İngilizler Veyhavey Limanı'nın denetimini aldılar ve Yangse Irmağı Havzasını tamamen işgal

[34] Peter C. PERDUE, Ellen SEBRİNG, "The Boxer Uprising (1899-1901)", **Yale University**, for MIT Visualizing Cultures, 2015, s. 3.
[35] Feyza GÖREZ, "Boksör İsyanı'nda Pekin Kuşatması", **Çin Medeniyeti: Tarih, Kültür, Edebiyat, Felsefe "Prof. Dr. Bülent OKAY'ın 35. Meslek Yılı Anısına**, Chiang G. Ceylan F., Ceylan E., Editör, Kesit Yayınları, Ankara, 2018. s. 119-134.

ettiler. Nihayet Fransızlar Kuang-ch'uan Körfezi'nin kendilerine kiralanmasını ve Çin-Vietnam sınırından Yun-nan-fu'ya uzanacak bir demir yolu yapımı hakkını elde ettiler. Yabancı sermaye girişi görülmemiş ölçüde hızlandı. "Yabancı düşmanı" bir isyanın patlak vermiş olduğu koşullarda yabancıların böylesi yeni haklar, ayrıcalıklar sağlamış olmaları garip gelebilir. Oysa Batılılar tam da bu isyanı Çin yönetimine karşı bir şantaj aracı olarak kullanmasını bilmişlerdi. Zira isyan yabancılara karşı olduğu kadar onlarla işbirliği yapan Mançu yönetimine, Saray'a da karşıydı. Kaldı ki daha önce çıkmış köylü ayaklanmalarını Saray ancak Batılıların askeri desteğiyle bastırabilmişti. Gerçekte Saray yabancılarla işbirliği konusunda gönüllü değildi. Çinli yöneticiler uzun süre Batılılara direnmişler ancak baskı altında birtakım ayrıcalıklar ve haklar tanımaya mecbur kalmışlardı. Fakat köylü isyanlarının kendi saltanatlarını da tehdit eder bir nitelik taşıması üzerine Batılılarla işbirliği yapmaktan da kaçınmamışlardı. Ama bu kez Saray'ın tavrı daha bir değişik oldu. İsyan özellikle kırsal kesimlerde hızla taraftar bulup giderek yayılmış ve Batılıların egemenliğini sarsacak bir düzeye ulaşmıştı. Bunun üzerine Saray, bu kez Boksörleri önce el altından, sonra açıkça desteklemeye başladı. O kadar ki 1900 Nisanı'nda İmparatoriçe, yayınladığı bir bildiriyle Boksörleri desteklediğini resmen duyurdu. Bu gelişme Batılılar için yeni bir durumdu. Boksörler ile Saray'ın işbirliği Batılıların Çin'deki çıkarları açısından son derece tehlikeli sonuçlara yol açabilirdi. Bu ise Batılıların kesinlikle kabul edemeyeceği bir şeydi. Zira Çin'deki varlıklarına çok önem veriyorlardı ve Çin'i bırakıp gitmek söyle dursun daha fazla yerleşmek niyetindeydiler[36].

[36] Kenan ARIBAŞ, **Siyasi Coğrafya Açısından Çin**, Çizgi Yayınları, Konya 2014, s. 127.; Boksör isyanının sadece Çin tarihinde değil, Osmanlı tarihinde de yeri vardır. İsyana katılan 70 bin Boksör savaşçısı arasında, Kansu 甘肃 Eyaleti'nden gelme 10 bin müslüman da bulunuyordu ve bunlar Pekin'e yerleşmişlerdi. İşte bu nedenle Avrupalılara karşı Çin'de ayaklanan müslümanları yatıştırmak için, Alman İmparatoru II. Wilhelm, Abdülhamid'den yardım istemiştir. Bu istem üzerine Osmanlı Devleti, Çin müslümanlarıyla temasa başlamıştır. Ancak Abdülhamid'in bu teması, II. Wilhelm'in arzuladığı düzeyde olmamış, aksine oradaki müslümanların daha düzenli hareket etmeleri neticesini doğurmuştur. Bunun üzerine İmparator, başlangıçta Abdülhamid'in Çin'de yapacağı faaliyetleri maddeten destekleyeceğini belirtmesine rağmen, bundan vazgeçmiştir. Çetin Aykurt, "Bir Büyük Düşünce: Pekin Hamidiyye Üniversitesi", ***Tarih İncelemeri Dergisi***, C. XXIII, S. 1, Sinop 2013, s. 39. Ancak II. Abdülhamid hareket tarzından vazgeçmemiş, Çin'e birbiri ardına heyetler göndermiş ve İslam birliği siyasetini oluşturmaya orada da devam etmiştir. İhsan Süreyya Sirma," Sultan II. Abdülhemit'in Çin' Gönderdiği Enver Paşa Heyeti Hakkında Bazı Bilgiler, ***Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi***, S. 4, Ankara 1980, s. 161. Sultan Abdillhamid'in Çin'e gönderdiği heyetlerden birisi de Enver Paşa heyetidir. Enver Paşa 1857 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Babası Prusya'nın Polonya'yı işgali

1.2. XIX-XX. YY. XİNJİANG TARİHİ

Xinjiang'ın tarihî ve coğrafî konumu bakımından gayet karışık bir manzara gösterir. Birçok millet burada hâkimiyet için mücadele etmiş, birbiri ardına küçüklü büyüklü imparatorluklar kurulmuş ve farklı medeniyetler burada birbiriyle temasa geçmiştir. Bu nedenle bölge zaman zaman değişmiş ve birçok devletlerin hâkimiyet sahası içinde yer almıştır.

Bugün Xinjiang diye adlandırılan topraklar Han Hanedanlığı 汉代 (M.Ö. 206-M.S. 220) zamanında Xiyu 西域 denilen "Batı memleketleri" içinde idi. O zamanlar Hunların 匈奴 hâkimiyeti altında bulunuyordu. Han Wu Di 汉武帝(M.Ö. 140-87) zamanında Xiyu ile temasa geçildi ve daha sonra gönderilen ordular Hunları mağlup etti ve bu bölgeler Çin nüfuzu altına girdi. Mingdi 明帝 zamanında (M.S. 58-75) Hunların tekrar Türkistan'a hâkim olmak istemeleri üzerine General Ban Chao 班超 idaresinde bir ordu batıya gönderildi. Kısa zamanda bütün Xiyu alındı ve Çin'in kontrolü altına girdi[37].

Üç İmparatorluk 三国时代 (M.S. 220-265) ve sonra Batı Jin 西晋 Hanedanlığı (265-316) zamanında Tanrı Dağları'nın batı kısımları Wusunlara 乌孙, doğu bölgeleri ise Xianbeilere （鲜卑） ait bulunuyordu. Güneyde Qiuci 龟兹(Kuça) ve Yutian 于阗 (Hotan) Krallıkları vardı. Kuzey Wei (北魏) Hanedanı (386-534)

üzerine başlayan ayaklanmaya katıldıktan sonra Osmanlı'ya sığınan ve Mustafa Celaleddin adını alarak Osmanlı ordusunda görev yapan Kostantin Borzecki'dir. Hasan Enver Paşa Mekteb-i Sultani'de eğitim aldıktan sonra Paris'e gider. Burada da eğitimine devam eder. 1876 yılında II. Abdülhamid'in çağrısı üzerine İstanbul'a gelir ve burada eğitimini tamamlayarak subay olur. İlk görevi Avusturya ateşemiliterliği oldu. 1897 Osmanlı-Yunan savaşını takip etmek için Yıldız Sarayı'nda kurulan Askeri Teftiş Heyeti'nin kuruluşunda yer aldı. İhsan Süreyya Sirma, ***a.g.e.***, s. 163
Ondan başka Kolağası (Kıdemli Yüzbaşı), Ömer Nâzım Bey, Din âlimlerinden Mustafa Şükrü Efendi, Kadı Hacı Tâhir Efendi Sarıklı, Zuhaf Alayından Humuslu Mahmut (muhafız olarak) yine aynı birlikten Hasan (muhafız olarak), Tercüman Viçinço Kinvoli, Hizmetçi, İstanbullu Mehmet Efendi, Tercümanın kızı Matmazel Hortans de katılmıştır. Bu kişiler gittiği zaman Boksör Savaşı bastırıldığı için pek birşey yapmalarına gerek kalmasa da Çin'deki müslümanlarla ilgili çok fazla bilgi elde edinmişlerdir. **Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi.**

[37] Wolfram EBERHARD, **Çin Tarihi**, s.17.

devrinde Tanrı Dağları'nın kuzeyinde Juan-Juanlar, Wusunlar ve bunların kuzey-doğusunda Yüehpanlar ve Gaocheler 高车 bulunuyordu. Sui Hanedanlığı (581-618) zamanında Xiyu, Batı Göktürkler (Tujue 突厥) ve Tölöslere ait idi. Güneyde Kuça, Hotan Krallıkları vardı. Orta Tanrı Dağları'nda ise Gaochang 高昌(Turfan) Devleti bulunuyordu. Tang Hanedanlığı (618-906) ilk devirlerinde Merkezi Çin kuvvetlenmiş, Batı Göktürklerin ve Uygurların elinde bulunan Xiyu tamamiyle Çin'in nüfuzu altına girmiştir (640). Bunların askerî idaresi, Dört Garnizon 四城 (yani Hotan, Kuça, Kaşgar ve Karaşar) adı altında Merkezî Çin'e bağlandı. "Dört Garnizon" bir müddet Tibet'in nüfuzu altına girmiş (670), fakat sonra yeniden bir devlet kuran Göktürklerin hâkimiyetine geçmişti. Göktürk İmparatorluğu'nun sükûtundan sonrada (745) bu bölge karışıklık içinde kalmış, dönem dönem Çinlilerin, Tibetlilerin, Uygurların (güneybatı bölgeleri hariç) idaresi altına girmiştir[38].

744 yılında kurulmuş olan Uygur Kağanlığı, 840 yılı Kırgız yenilgisinden sonra Hakan Hanedanlığı mensuplarının idaresinde dört tarafa göç ettiler. Etrafa dağılan Uygur boylarından bir kısmı Çin'in Gansu bölgesine gittiler, bir diğer kısmı ise batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço, Kaşgar taraflarına yerleşti. 840 yılındaki son Uygur kağanının yeğeni Mengli'yi kağan seçtiler. Çin'le dost geçinen bu devletin genişlemesine Çinliler pek karışmadı. Turfan Uygur Devleti, Orta Asya'nın ticaret yolu üzerinde olduğu için iktisadi bakımdan kuvvetliydi. Gaochang Uygurlarından Çin'e ticaret heyeti ilk kez 962 yılında gitmiştir. Daha sonra bu heyetler 965, 981, 985 ve 1004 tarihlerinde Çin başkentine yeniden gidip Uygur ürünlerini tanıtarak ticaret yaptılar. Wang Yande[39]王彦德 da Uygurlar hakkında hazırladığı raporunda değerli

[38] Muhaddere N. ÖZERDİM,"Hsi-Yü" Olarak Çin Türkistan'ın Tarihî Sınırlanması ve Tarihi Önemi", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. XV, S. 1-3, Ankara 1957, s. 210.

[39] Wang Yende 王彦德, Hebei 河北 eyaleti Daming 大名 şehrinde dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarında Çin sarayında çalışmış ve Taipingxingguo 太平兴国 saltanat yılının başlangıcında (981) Dianqian Chengzhi 殿前承旨 olarak görevlendirilmiştir. Daha sonra ikinci defa tekrar Gongfengguan 供奉官 (İmparatorun hizmetinde görevli hadımağası) olarak görevlendirilmiştir. Taipingxingguo saltanat yılının altıncı senesinde (979) Gaochang'dan bir elçilik heyeti gelerek saraya hediyelerini sundular. Çin imparatoru, uzak bir ülkeden böylesine saygı dolu bir takdir görmesi üzerine, Wang Yande'yi ve Baixun'u 白勋 bu ziyaretin karşılığı olarak Gaochang'a gönderdi. Yongxi saltanat yılının ikinci senesinde (985) elçilik heyeti geri döndüğü zaman Wang Yande "Xiyu Shichengji" 《西域使程记》

bilgiler vermektedir. Turfan Uygur Devleti 1209 yılında Cengiz Han'a bağlanıp, 1368 yılına kadar Moğol idaresinde varlığını sürdürdü. Barçuk idikut adamlarıyla birlikte görev yapmışlar ve Moğol ordusunun kazandığı zaferlerde de payı olmuştur. 1211 yılında Cengiz Han'ın kızı Al-Hatun ile evlenip damat olmuştur. Turfan Uygurları sanat, edebiyat ve ticaret sahalarında çok ilerlemişlerdir[40].

Song Hanedanlığı'nın 宋代 (960-1280) son devirlerinde Xiyu Kara kıtayların (Xiliao 西辽 1125-1268) Devleti'nin nüfuz bölgesi içinde idi. Moğol Hanedanı (1280-1368) zamanında ise Xiyu Cengiz Han'ın kurduğu imparatorluk sınırları içinde kalmış ve Uygurların idaresi altında bulunan memleketler üç vilâyet haline getirilmişti. Bunlardan ikisi Xiyu'yi diğeri ise Xiong-ling Dağları'nın batı bölgeleri de dâhil olmak üzere Beşbalık vilâyetini içine alıyordu. Ming Hanedanlığı (1368-1644) zamanında Moğollar Tanrı Dağları'nın kuzeyine çekildiler. Tanrı Dağları'nın güney bölgeleri ise İslâm beyleri tarafından idare edildi. Beyler arasında sık sık gerçekleşen mücadeleler esnasında bazı beylikler (Hami, Hotan, Kaşgar, Turfan) zaman zaman Çin'in himayesine sığındılar ve Çin'e haraç verdiler. Qing Hanedanlığı zamanında (1644-1912) Xiyu'nin kuzeyinde Mançular, güneyinde ise Müslüman Türkler vardı. Fakat İmparator Qian Long (1736-1796) zamanında Xiyu tekrar Çin'in kontrolü altına girdi[41].

yani "Xiyu seyahatin hikâyesi"'ni kaleme aldı ve imparatora sundu. Bunun üzerine kendisine Chongyi Fushi 崇仪副使 görevi verildi ve Yuchu'ya 御厨 yönetici olarak atandı. Bkz: Özkan İZGİ, **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 11-12.

[40] Gülçin ÇANDARLIOĞLU, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, TTAV, İstanbul 2013, s. 61-67.

[41] Muhaddere N. ÖZERDİM, **a.g.e**, s. 210-211.

1.2.1. Cungar Hanlığı ve Xinjiang'ın Mançular Tarafından Ele Geçirilmesi

1635 tarihinde Moğolistan'a doğru ilerlemeye başlayan Mançulara karşı birleşen Doğu Kalmukları resmi olarak 1640 tarihinde Cungarya Hanlığı'nı kurdular. Önce Halhaları ve arkasından bütün Moğolistan'ı fetheden Galdan Han güneye doğru indiğinde 1678'de Kaşgar'da Aktaglı hocalardan Appak Hoca Cungar hakimiyetini kabul etti[42]. Bölgeyi Appak Hoca'nın idaresi ile kendine bağlayan Cungar Hanı Galdan Han 1681'den sonra da Hami ve Turfan'ı ele geçirdi ve gittikçe güçlendi. Appak Hoca 1694 yılında vefat etti ve ölümüne kadar, Cungarlara dayanarak hâkimiyetini sürdürdü.1697 yılında Galdan Han (1695-1745) öldü ve yerine Tsevang Arabtan (1697-1727) geçti. Yarkent Hanlığı'nın (1514-1680) topraklarını işgal ederek kendisine bağladı ve Yarkent'te Karataglı hocalardan Danyal Hocayı, Kâşgar'da ise Aktaglılardan Ahmed Hocayı esir aldı. Böylece Cungarlar bölgeyi 1720 yılına kadar idare etti. Cungar beyleri bölgede geniş topraklar satın aldılar. Bu arada Tsevang Arabtan'ın ölümüyle Cungarların başına Galdan Tseren (1727-1745) geçti. Bu devirde Cungar Hanlığı artık gittikçe güç kaybetmeye başladı. Danyal Hoca 1735 yılında öldü. Ardından Danyal Hoca'nın dört oğlu dört ayrı şehre vali olarak tayin edildi. Böylece Yarkent'e Cahan Hoca, Kâşgar'a Yusuf Hoca, Aksu'ya Eyüp Hoca ve Hotan'a Abdullah Hoca vali olarak tayin oldu. Ancak, Cungarlar birbirleriyle kardeş olan bu dört hocanın her birinin yanına da kendilerine bağlı Hâkim Bek'ler tayin etti. 1745 yılında Cungar hanı Galdan Tseren öldü ve ardından taht kavgaları başladı. Kısa süreliğine tahta Davaçı (?-1759) geçmiştir. Bu dönemde, Kâşgar valisi olan Yusuf Hoca, Davaçı tarafından Gulca'ya sürgün edildi. Yusuf Hoca burada Cungarların birbirine düştüğünü ve zorluk içinde olduğunu görünce Cungar hâkimiyetinden kurtulmak için bir şansları olduğunu düşünerek bir bahaneyle Kaşgar'a tekrar dönme izni aldı. Döner dönmez Kaşgar kalesini yeniden yaptırmaya ve ordu toplamaya başladı. Aksu ve Üç Turfan beyleri bunu Cungarlara haber verdiği için öldürüldü. Yusuf Hoca'yı öldürmek isteyenler arasında bulunan Artuşlu Absatar Bek ise kaçıp

[42] Olcobay KARATAEV, "Kırgızlar ve Oyratlar: Çoroslar- Çungar Adı Nereden Gelmiştir?", **Karadeniz Dergisi**, S. 23, 2014, s. 138; Mualla Uydu YÜCEL, "Kalmuklar" maddesi**, TDV, DİA**, C. XXIV, s. 267-268.

kurtuldu ve Cungarlara haber verdi. Davaçı, casusları vasıtasıyla ve Yarkent Hâkim Bek'i Hacı Bek'in yardımıyla bu şehri idare eden Cahan Hoca'yı yakaladı ise de Yusuf Hoca, Kaşgar'da faaliyetlerine devam etti. Yusuf Hoca Cungar görevlileri ve tüccarları şehri terk etmeye zorladı. Müteakiben diğer şehrin hocaları da Yusuf Hocayla birleşti[43]. Cungarların zayıflamaya başladığını gören Mançu imparatoru Qian Long (1735-1799) generalleriyle görüşerek sefer düzenlemeye karar verdi. Cungarya topraklarına iki koldan girmeyi ve önce Gulca'yi ele geçirmeyi planladı. Bu sırada, Davaçı'nın rakibi olan Amursana (1755-1757) Mançulara sığınmıştı. Bu durumda Cungar liderlerinin Kaşgarla uğraşabilecek durumu yoku. 1755 yılı Temmuz ayında, Mançurlar Davançi üzerine yürüdüler ve teslim aldılar. Böylece Cungar hâkimiyeti tarihten silindi. Amursana Qing Hanedanlığı tarafından Davançı'yın yerine tayin edildi[44]. Amursana önce Kaşgar'ı ele geçirmek istedi. Yusuf Bey başka beylerle işbirliği yaparak bu durumu kurtarmak istedi, ancak beyler Amursana ile birleştiği için Kaşgar Amursana'ya bağlanmak yoluyla yeniden bağımsızlığını kaybetti[45]. Amursana bunları yaparak kendini güçlendirmeye ve bölgeyi kendi hâkimiyetine almayı planladı. Çok geçmeden Qing Hanedanlığının Amursana'nın planından haberi oldu. Bir süre sonra Amursana kendisinin Qing Hanedanlığı tarafından öldürüleceğinden şüphelenerek isyan edince, Mançular bir ordu gönderip Amursana'yı yenerek Cungarları neredeyse tamamen yok etti[46]. Amursana'yı bertaraf ettikten sonra, Mançular bu sefer Gulca bölgesini tamamıyla kendi hâkimiyetleri altına aldıkları gibi, Kâşgar bölgesini de ele geçirdiler. Buradaki şehirlerin ele geçirilmesini de tamamlayarak 1759 yılında bölgeye tam manasıyla hâkim oldular[47].

---

[43] Konuralp ERCİLASUN, **Ch'ing Hanedanı Zamanında Kaşgar,** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003, s. 46-50.

[44] Ekrem KALAN, **Cungar Hanedanlığının Siyasi Tarihi**, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005, s.127-128.

[45] Konuralp ERCİLASUN, **a.g.e**, s. 51-52.

[46] Zhungeer Shilüe Bianxiezu 准噶尔史略编写组, **Zhungeer Shilüe 准噶尔史略**, Renmin Chubanshe 人民出版社, Pekin 1985, s. 205-208.

[47] Konuralp ERCİLASUN, **a.g.e**, s. 52.

1.2.2. Mançu Yönetimindeki Xinjiang

Mançular 1755 yılında Cungar Hanlığını yıktıktan sonra bölgeye çeşitli görevliler ve Genel Valiler atadılar. Bunlar: Zuo Zongtang 左宗棠, Liu Jintang 刘锦棠 ve Yang Zengxin 杨增新 adlı Valilerdi.

1.2.2.1. Zuo Zongtang 左宗棠 (1812-1885)

Zuo Zongtang 左宗棠, 1812 yılında Çin'in Hunan eyaleti, Xiangyin ilçesinde doğmuştur. Zuo Zongtang zengin ve ünlü bir ailede dünyaya gelmiştir. İyi bir eğitim almıştır. 1827-1830 yılları arasında anne ve babasını art arda kaybettikten sonra Changsha şehrinde okul hayatına devam etmiştir. 1848 yılından itibaren askeri bilimleri incelemeye başlamıştır[48]. 1852 yılındaki Taiping Tianguo büyük isyanı, onun siyasi hayatının başlamasına sebep olmuştur. Bu isyandan sonra orduya katılmaya karar vermiş böylece 1854 yılında Hunan askeri gurubuna atanmıştır ve altı sene burada görev yaptı. Kısa bir süre geçtikten sonra, 1871 yılında Tuğgeneralliğe kadar yükselmiştir. Bu dönemde Xinjiang Hocalar tarafından yönetilmekteydi. Bu hocalar arasında sık sık rekabet çatışmaları yaşanmaktaydı. Ruslar bu fırsattan faydalanarak 1871 yılında, Xinjiang bölgesine girerek, Gulca'yı ele geçirince Zuo Zongtang, Qing hükümeti tarafından Xinjiang'i geri alması için görevlendirmiştir[49].

[48] Yangyang LİU 刘泱泱, Chuanjing Chen 沈传经, **Zuo Zongtang Chuanlun 左宗棠传论**, Sichuan Daxue Chubanshe 四川大学出版社, Sichuan 四川 2002, s. 23-37.

[49] Dongliang YANG 杨东梁, **Zuozongtang 左宗棠**, Renmin Wenxue Chubanshe 人民文学出版社, Pekin 北京 2015, s.186-190.

1755 yılında Mançu Hanedanlığı Cungar Devleti'ni ortadan kaldırıp Xinjiang'ı ele geçirince bölgeyi "Cungarya" ve "Kaşgarya" adlı iki vilayete bölmüşlerdir. Buraların idaresi için ise birer askeri xali ile bir genel vali tayin etmişlerdir. 1815 yılına kadar sakin olan bölge 1867 yılında Hokand Hanlığının güçlü komutanlarından olan Yakup Beg adlı bir beyin Kaşgar ve Yarkent'i alıp bağımsızlığını ilan etmesiyle Mançu Devleti'nden ayrılmıştır. Yakup Beg bağımsızlığını ilan ettikten sonra "Bedevlet" unvanını almış ve fetihlerine kaldığı yerden devam etmiştir[50]. Bu durum İngiliz ve Rusları bölgenin dengesinin bozulacağı konusunda oldukça tedirgin etmişti. Özellikle de Ruslar onun Hokand Hanlığı zamanında kendilerine karşı ne kadar üstün bir şekilde savaştığını biliyorlardı. Yakup Beg Ruslarla iyi geçinme politikası izlemesine rağmen Rus tüccarların bölgeye girmesini yasaklamıştır. 1871 yılın kadar İngiliz yanlısı bir politika izleyen Yakup Beg sıkıntılı bir dönemden sonra Ruslarla 8 Haziran 1872 tarihinde bir ticaret anlaşması imzalamaya mecbur kalmışlardı. Bunu müteakiben İngilizlerle de 2 Şubat 1874 tarihinde Kaşgar-İngiliz Ticaret Antlaşması imzalayan Yakup Beg elde ettiği parayla Hindistan'dan bolca silah almışlardı. Bu tehlikeli durum ve bazı sıkıntılı gelişmeler üzerine Rusya Çin hükümetinden yardım istemiştir[51]. Bunun üzerine 1875 yılında Zuo Zongtang, şimdiye kadar Mançu ve Moğol yetkililerinin koruduğu bir bölgenin idaresi için atanan alan ilk Çinli askeri vali olarak atandı ve ardından Xinjiang'da hazırlıklara başlamıştır. Batı ve Çin yapımı yeni silahlarla iyi eğitilmiş ve silahlanmış 60.000 asker hazırlanırken ordunun hububat stoklarına ek olarak çiftlikler kurulmuştur. Zuo'nun titiz hazırlıklarının ardından, Qing kuvvetleri batıya doğru yürüyüşe geçmiştir. Onlara Gansu'dan Zuo'nun Hunan'dan meslektaşı olan Liu Jintang komutasındaki Zuo'nun Hunan Ordusu da dâhil olmak üzere Qing kıtaları da katılmıştır.1876 yazında. Qing kuvvetleri, öncelikle üç yıl önce Qinghai'dan kaçan Bai Yanhu ve Yu Shaohu'nun takipçileri de dâhil olmak üzere, özellikle Tunganlar tarafından savunulan Urumçi'nin kuzeyindeki kasabalarını bir gün içinde ele geçirmiştir. Tüm Kuzey Xinjiang'da, yalnızca Manas şehri ciddi bir direniş göstermiştir. Ölüm kalım savaşı veren, yaşamları

[50] Saadettin GÖMEÇ, "Doğu Türkisan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", **OTAM**, S. 9, 1999, s. 150.
[51] Coşkun KUMRU, "Xinjiang Hükümdarı Yakup Bey Döneminde Rusya İle İlişkiler**", Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan, Türk Tarihine Dair Yazılar III**, s. 130-135.

için savaşan Tunganlar Yakup Beg'den hiçbir takviye alamadılar. Tüm Qing gücü tarafından iki buçuk aylık bir kuşatma sonucunda Cungarya sadece üç ay içinde tamamen ele geçirilmiştir. Yakub Beg, doğunun ve kuzeyin savunmasını Tunganlara bırakmayı seçti, aslında Yakub Beg, Qing kuvvetlerinin dikkatini çekmek istememiştir. Ancak Qing'le diplomatik bir anlaşmaya varmayı umuyordu. Her durumda, 1877 baharında, Güney Xinjiang'daki yeni askeri durum, Qing sarayının kararını değiştirmesine neden olmuştur. Aynı yıl Nisan ayında Qing kuvvetleri Turfan, Piçan, Davançın ve Toksun'u çok az dirençle ele geçirdi. 20.000 askeri ve büyük bir malzeme deposu olmasına rağmen, Hâkim Han, General Liu Jintang''n kuvveti şehre yaklaşmadan önce bölgeyi terk etmiştir[52]. Böylece önce Urumçi'yi, sonra Sanci, Manas, Toksun, Kuça, Korla ve Turfan, Kaşgar'ı ele geçirdi. Altı yıl sonra yani 1882 yılında ise Gulca'yı resmi olarak ele geçirmiştir. 1884 yılında, Mançu hükümeti yeni bir eyalet kurarak adına "Xinjiang" yani "Yeni Topraklar" dedi. Zuo Zongtang 1883 yılında Xinjiang'dan ayrıldı ve yerine Liu Jintang getirilmiştir[53].

1.2.2.2. Liu Jintang 刘锦棠 (1844-1894)

Liujintang 刘锦棠 1844 yılında Çin'in Hunan 湖南 eyaletinin Xiangxiang 湘乡 şehrinde, asker bir ailede dünyaya gelmiştir. Ünlü Hunan Generali Liu Songshan'ın 刘松山 yeğenidir. 18 yaşında Hunan'de orduya katılmiştir. Sonra amcasıyla Jiangxi 江西, Henan 河南, Shanxi 陕西, Shanxi 山西, Hebei 河北, Shandong 山东, Gansu eyaletlerine gitmiştir [54]. 26 yaşında

[52] James MİLLWARD**, Eurasian Crossroad, A History Of Xinjiang,** Colombia University Press, Newyork 2007, s. 125-129.
[53] Dongliang YANG, **a.g.e**, s. 210-222.
[54] Yuliang ZHANG 章育良, "Liujintang yu Jindai Xinjiang Kaifa" 刘锦棠与近代新疆开发, **Nantong Shifan Xueyuanxuebao 南通师范学院学报** C. XVIII, S.1, Hunan 湖南 2002, s. 93.

amcasıyla beraber Taiping birliğine 太平军 karşı savaşmıştır. 1870 yılında amcası Liu Songshan Gansu savaşında öldükten sonra, Liu Jintang onun yerine geçerek askerlere liderlik yapmış ve savaşı kazanmıştır. Bundan dolayı Zuo Zongtang onu çok övmüştür. 1872 yılında Xining'de, 1874 yılında Hezhou'da 河州 savaşmıştır. 1875 yılında Zuo Zongtang ile beraber Xinjiang'a gönderilmiştir. Ayrı ayrı olarak 1876, 1877, 1878 yıllarında Urumçi, Turfan Kaşgar gibi şehirlere saldırmış ve ele geçirmiştir. 1880 yılında, imparator onu Xinjiang'a resmi askeri vali olarak göndermiştir. 1883 yılında Albay rütbesine atanmıştır. 1884 yılında Çin Xinjiang'ı ele geçirdiği zaman, Liu Jintang Xinjiang Genel Valisi olmuştur. Liu, Xinjiang'da ondört yıl görevde kalmıştır. 1889 yılında kendi memleketine dönmüştür[55]. Daha önceleri, Zuo Zongtang, henüz göreve başladığında resmi olarak Xinjiang'i bir il yapmayı: Xinjiang'da istikrarı sağlayacak politikalar hazırlamak ve sarayın kaygısını ve maliyetleri azaltmak için Zuo, tüm Xinjiang'ı Çin'in eyaletleriyle aynı idari temele koymayı önermiştir. Böylece bu sistemde eski yerel yönetim sistemindeki Uygur beyleri ve prensleri ile Moğol kanunlarını dağıtmadan Qing askeri hükümeti idaresi almak istikrarı sağlayacaktı. İlçeler sistemi, her biri Konfüçyüsyanist sistemde eğitilmiş sivil hâkimlerin yönetiminde olacaktı. Ancak, 1870'lerde, Qing hükümeti, henüz bölge tamamen ele geçirilmeden bu kadar radikal bir reform yapmaya karar vermekte zorlanmıştır[56].

[55] Jinrong ZHANG 张**金荣**, Yongwei Shi 师**永**伟 , "Liu Jintang Yanjiu Shuping" 刘锦**棠研究述**评, **Tangshan Shifan Xueyuan Xuebao 唐山师范学院学报** C. XXXVII, S. 3, Hunan 湖南 2015, s 73-74.

[56] Zuo Zongtang döneminde İli Vadisini geri almak isteyen Ruslarla Mançular bunun için savaş hazırlıklarına başlasalar da 1880'in ikinci yarısında Zeng Jize ve Rus mevkidaşı Biutsov, sonunda yeni bir anlaşmaya vardı. Rusların ticari imtiyazların azaltılmasının karşılığı olarak büyük bir maddi tazminat istemesi St Petersburg Antlaşması'na yol açtı (Şubat 1881) Bu anlaşma ile Qing hükümeti Khorgos Nehri'nin doğusundaki İli'yi geri almak için dokuz milyon ruble ödedi. İli vadisine, Qing'in misillemesinden korkan 50000 Tungan ve Tarançi mültecisi yerleştirildi. Rusların konsolosluk kurma istekleri yalnızca iki yeni Rus konsolosluğuyla sınırlı kaldı. Diğerleri devam edecekti: Rus tüccarlar Çin'in içlerinde değil, ancak Xinjiang ve Moğolistan'da, serbest ticaret hakkını kazandılar. Xinjiang'ın diğer bölgelerinde, Khobdo'dan Kaşgar'a kadar olan alanların iade edilmesi gerekiyordu. James MİLLWARD, **a.g.e.**, s. 131-134.

1.2.2.3. Yang Zengxin 杨增新 (1864-1928)

Yang Zengxin 杨增新, 1864 yılında Yunnan 云南 eyaletinin Mengzi 蒙自 şehrinde doğmuştur. 1889 yılında yüksek akademik sınavlardan geçerek, Gansu bölgesine memur olarak atanmıştır. Halkın çıkardığı isyanları bastırmıştır. Sonra Hezhou 河州'da çalışmaya başlamıştır. Daha sonra Gansu Wubei 甘肃武备 Askeri Okuluna müdür olarak atanmıştır. Bir süre başka okullarda da müdürlük yapmıştır. 1907 yılında, Xinjiang eyaleti Aksu şehrine atanmıştır. 1909 yılında, Aksu'da askerlere eğitmenlik yapmıştır. 1910 yılında baş yönetici olarak devam etmiştir. 1911 yılında Xinjiang genel valisi olmuştur. 1912 yılında Mançuların Qing Hanedanlığı yıkılmış ve yerine Milliyetçi Çin Cumhuriyeti kurulmuştur. Böylece tüm Çin'de olduğu gibi Xinjiang'da da ortalık karışmıştır. 1912 yılı Şubat ayında Yuan dahua 袁大化 Xinjiang Valisi olarak atanmıştır. Ama o burada vali olmayı istemediği içn yerine Yuan Hongyou 袁鸿佑'u geçmesini istemiştir. Fakat bu şahıs aynı yıl nisan ayında Yang Zengxi ve birkaç kişi tarafında öldürülmüştür. Bununla 30 Haziran 1912 yılında Yang Zengxin resmen Xinjiang Genel Valiliğine atanmıştır. Yang Zengxin Xinjiang'da çok uzun yıllar; yaklaşık yirmi sene görev yapmıştır. 1928 yılında, onun yöneticiliğinde çalışan Fan Yaonan 樊耀南 adlı bir görevli Yang Zengxin'in yönetimini beğenmediği için bir okulun mezuniyet törene katıldığı gün Yanzgzengxin'e suikast düzenleyerek onu öldürmüştür[57].

[57] Hongchao LU 吕洪超, **Yangzengxin Zhixinshijian yu Zhongguo Chuantong Wenhua** 杨增新治新实践与中国传统文化, (Xinjiangdaxue Zhongguoshi 新疆大学中国史, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Urumçi 2015, s.19-23. Yang Zengxinden sonra Xinjiang'a merkezi hükümet tarafından atanan ama zamanla bölgeyi kendi adına yöneten şavaş beyleri atanmışlardır. Bunlar sırasıyla: Jinshuren 金树仁 1879 yılında Gansu 甘肃 eyaletinde doğdu. Yang Zengxin'in öğrencisidir. 1909 yılında sınavda yüksek derece aldı. 1915 yılı, Yangzengxin Xingjing valisi olduğu dönemlerde, sınava katılarak Xinjiang'a kabul edildi ve Aksu'da ilçe müdürü olarak atandı. Sonraki dönemlerde Urumçi, Kuça

1.2.3. İngiltere'nin Xinjiang Bölgesine Girişi

İngiltere daha da güçlenmek ve daha da geniş toprağa sahip olmak için, Orta Asya bölgesindeki birçok ülkeyi ele geçirmeyi amaçladı ve Hindistan onların ilk seçeneği oldu. 31 Aralık 1600 yılında İngiltere Doğu Hindistan'da şirket kurmayı başardı. 1799 yılında ise kuzey Hindistan'a girmeyi de başardı. 1839-1842 yılları arasında Afganistan'a savaş açarak kendi etki alanına aldı. Böylece, İngiltere Güney Orta Asya'daki çoğu yerleri ele geçirmiş oldu. Xinjiang bölgesi Hindistan'ın sınır komşusu olduğu için bu sefer İngiltere'nin gözü bu bölgedeydi. Ancak o dönem bu bölgede Mançular ve Ruslar olduğu için, başka ülkeleri gibi kolay ele geçiremeyeceğini anladı. 1865-1868 yılı arasında birkaç kişiyi göndererek Xinjiang'in genel durumunu öğrendi ve buranın ticaret yapmak için çok avantajlı bir yer olduğunu anladı. 1881 yılında, Ruslar Xinjiang'da oldukça güçlendi ve ticaret işlerini de ilerletmişti. İngiltere Rusların bölgede güçlenmesi ve Hindistan'ı elinden almasından korktuğu için Xinjiang'a karşı bir harekette bulunmadı. Bir süre sonra Krallık, V.George Macartney'i Xinjiang'a gönderdi. Macartney Xinjiang'a geldikten sonra kendi adamlarının Xinjiang'da rahat bir şekilde yaşamasını ve ticaret yapmasını sağladı.1907 yılında, Almanlara karşı birleşen Rusya ile İngiltere aralarında barış ilan etti. 1908 yılında Xinjiang'ın Kaşgar şehrinde İngiltere Konsolosluğu'nu kurdu ve başına Macrtney geçti. 1911 yılında ise bu İngiltere Büyükelçiliği oldu. Böylelikle İngiltere Xinjiang'a sağlam bir şekilde yerleşmeyi başardı[58].

şehirlerinde çalıştı.1928 yılı Yangzengxin öldürüldükten sonra, onun yerine Xinjiang valisi olarak atandı. 1933 yılında ortalık yine karıştığı için ayrılmak zorunda kaldı. 1941 yılında 62 yaşında öldü. Jin Wang 王劲, Hongwei Yang 杨红伟, Ganning Qingminguo Renwu 甘宁青民国人物, Zhongguo Shehui Cchubanshe 中国社会出版社, Pekin 2013, s. 211-213; Sheng Shicai 盛世才 1897 yılında Liaoning'da 辽宁 doğdu. Japon askeri okulundan Çankayşek (Jiangjieshi)'in 蒋介石 bursuyla mezun olmuştur. 1929 yılında Xinjiang'a gelmiştir. 1933 yılında Jin Shuren'dan sonra Xinjiang valisi oluştur. Sheng Shicai kendi yerini sağlama almak için, Sovyet sömürüsünü sağlamasına izin verdi ve Sovyetler Birliği ile yakın işbirliği yaptı. Sovyetler de Sheng Shicai'i destekledi. Sheng, Sovyetler hariç başka ülkelerin Xinjiang'a sokmadı. Halkın giderek artan memnuniyetsizliği sonucunda 1944 yılında Xinjiang'dan ayrılmak zorunda kaldı. Si WEN 文思, Wo suo zhidao de Sheng Shicai 我所知道的盛世才, Zhongguo Wenshi Chubanshe 中国文史出版社, Pekin 2003, s. 65-78.

[58] JianYing XU 许建英, **Jindai Yingguo he Zhongguo Xinjiang (1804-1911) 近代英国和中国新疆 (1840-1911)**, (Zhongguo Shehui Kexueyuan Yanjieshengyuan 中国社会科学院研究生院, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Pekin 2002, s.1-4.

1.2.4. Rusların Xinjiang'a Girişi

Rusya, Çin ve Xinjiang bölgesinin karışık durumundan istifade ederek, bu bölgeyi kendi tesir sahasına sokmaya çalıştı. Bu nedenle, ticari ilişkiler kurmuş ve 1850 yılına kadar Gulca bölgesini işgal etti. Rus Hükümeti 1850 yılın başlarında Gulca, Targabatay, Kaşgar şehirlerinde ticaret yapmak istedi ve 25 Temmuz 1851 yılında Gulca'da ticari bir anlaşma imzalayarak, bu bölgelerde ticaret yapma hakkı kazandı. Bu ilk anlaşma 17 maddeden ibaret olup, Xinjiang'daki ilk defa olmak üzere, Gulca'da bir Rus Konsolosluğu'nun açılmasını sebep oldu. 1866 yılında Kaşgar'da ikinci Rus Konsolosluğu açıldı. Bundan sonra Ruslar Xinjiang bölgesini ele geçirme hayâlindan vazgeçmediler. Tanrı Dağlar'ı bölgesine asker gönderdiler. Batı genel valisi Gasfort, Xinjiang bölgesini durumunu ve coğrafyasını daha iyi öğrenmek amacıyla, gizli misyon için yüzbaşı Çokan Valihanov'u başkan, Feyzullah Nogayev'i de onun yardımcısı olarak seçti.100 deve ve 50 attan meydana getirilen bir kervan, birçok mal ile birlikte 13 Mayıs 1858 yılında yola çıktı. Valihanov, "Alimbay" takma ismini alarak bir Kazak tüccarı kılığında bölgeye girdi. Kervan, 1859 yılında Temmuz ayının başında Xinjiang'dan döndü. Bu gizli misyon Xinjiang'in iç durumunu ve memlekete giriş yollarını, Gulca bölgesine giden yolları ayrıntılı olarak öğrenmişti. 1871 yılında Gulca (İli) 'ya girme planında bu gizli hareketin çok faydası olmuştu[59]. 1858 yılındaki ayaklanma sebebiyle Ruslar Gulca'daki konsolosluğunu kapatmak zorunda kaldılar. Aynı yıl Ekim ayında "Targabatay Anlaşması"'nı imzaladıktan sonra, Kasım ayında tekrar konsolosluk açtılar. 1860'lı yıllarda, halk tekrar ayaklanmış ve 1863 yılı Ekim ayında, konsolosluk da kapatıldı. Sonunda Rus Ordusu 22 Haziran 1871 yılında Gulca'yı işgal etti[60]. Ruslar Gulca bölgesinin geleceği hakkında Çin ile anlaşmayı kendi açısından daha uygun buldu ve 20 Eylül 1879 yılında Çinlilerle anlaşma yoluna gitti. Bu anlaşmaya göre Gulca bölgesi Çinlilere geri verilirken Ruslara aynı bölgeden 10.000 km^2 toprak verildi. Ayrıca, Çin'le Rusya 1881 yılında, "Gulca Anlaşması" da imzalandı. Bunun üzerine 1882 yılında, Rus Konsolosluğu tekrar açıldı. Ruslar bu anlaşmayla ayrıca, Gulca, Çöçek, Kaşgar, Gansu, Hami, Urumçi ve Turfan'da

[59] Baymirza HAYİT, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Otağ Yayınları, Ankara 1975, s.149-152.
[60] Wanqi FENG 冯琬琦, "Zhong E Jingmao Guanxi Zhong Eluosi Zhu Xinjiang de Lingshiguan" 中俄经贸关系中俄罗斯驻新疆的领事馆, **Heihe Xueyuan Xuebao** 黑河学院学报 C. II, Gansu 甘肃 2015, s.117.

konsolosluklar açmak yetkisini de elde ettiler. Rus hükümeti 1885 yılında, Gulca bölgesinden Xinjiang'ın Altay Dağları'na kadar uzanan bölgesini de işgal etmek niyetinde idi. Bunun için Türkistan Genel Valisi Kaufman'a 23.680 asker verildi. Fakat bu plan, Rusya'nın Avrupa'da yaşadığı dış siyaset güçlükleri sebebiyle gerçekleşmedi[61].

[61] Baymirza HAYİT, **a.g.e**, s.152-155.

Tablo 1:

QİNG HANEDANLIĞI
XİNJİANG GENEL VALİLERİ

ADI	GÖREV SÜRESİ
Zuo Zongtang 左宗棠	**1875-1883**
Liu Jintang 刘锦棠	**1884-1889**
Wei Guantao	**1889-1891**
Tao Muni	**1891-1895**
Ruo Yinji	**1895-1902**
Fan Xiaosu	**1902-1905**
Lan Kuini	**1905-1910**
Yuan Dahua	**19010-1912**

Tablo 2:

ÇİN CUMHURİYETİ'NDEN SONRA XİNJİANG SAVAŞ BEYLERİ (1912-1949)

ADI	GÖREV SÜRESİ
Yang Zengxin 杨增新	**1912-1928**
Jin Shuren 金树仁	**1928-1933**
Shen Shicai 盛世才	**1933-1944**

Tablo 3:

ÇİN CUMHURİYETİ'NİN GENEL VALİLERİ[62]

ADI	GÖREV SÜRESİ
Wu Chongxin 吴忠信	**1944-1945**
Zhang Zhi Zhong 张治中	**1945-1947**
Dr. Mesud Sabri Baykozi 麦斯武德·沙比尔	**1947-1949**
Burhan Şehidi 包尔汉-沙希迪	**1949**

[62] Xiaowei ZANG, **Islam, Family Life, and Gender Inequality in Urban China**, New York, 2012.

Tablo 4:

KAŞGAR'DAKİ İNGİLİZ KONSOLOSLAR[63]

ADI	GÖREV SÜRESİ
Sir George Maccartney	**1909-1918**
Col. E.T. Etherton	**1918-1922**
N. Fitzmaurice	**1922**
C.D. Skrine	**1922-1924**
Col. Lyall	**1924-1925**
Maj. Gillan	**1925-1927**
F. Willamson	**1927-1930**
G. Sherriff	**1930**
N. Fitzmaurice	**1930-31**
Col. J.W. Thomson-Glower	**1931-1932**
Capt. K.C. Packman	**1933-1936**
Maj. H.H. Jhonson	**1936-1938**
E. Shipton	**1938-1940**
M.C. Gillet	**1940-1942**
R. G. Etherington Smith	**1942-1945**
E. Shipton	**1941-1946**

[63] Andrew D. W. FORBES, **Warlord and Muslims İn Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949**, Cambrich University Press, 1986.

Tablo 5:

XİNJİANG'DAKİ RUS KONSOLOSLAR[64]

URUMÇİ'DEKİ KONSOLOSLAR	
ADI	**GÖREV SÜRESİ**
V.M. Ouspensky	**1896-1903**
A. Bogoyavlensky	**1903-1906**
Krotkoff	**05.1906-11.1906**
Dolibuzyff	**11.1906-1908**
Krotkoff	**1908-1911**
Rozdolisky	**1911**
KAŞGAR'DAKİ KONSOLOSLAR	
N.F. Petrovsky	**1882-1903**
Lavnoff	**1903-1904**
S.A. Kolokoloff	**1904-1908**
Pavloff	**1908-1909**
St. Sokow	**12.1909-16.10.1913**
ÇÖÇEK'DEKİ KONSOLOSLAR	
A.A. Tatarinow	**1851-1859**

[64] Jianfeng ZHAO 赵剑锋, "Wanqing Eguo Zhu Xinjiang Lingshiguan Kaoshu" 晚清俄国驻新疆领事馆考述, **Xinjiang Daxue Xuebao** 新疆大学学报 C42 S4, Urumçi 2014, s.65. s.64-67.

C.A. Skatschkoff	**1859-1862**
N.N. Balkashchin	**1882-1893**
Borneman	**1893-1902**
St. Sokow	**1902-1911**
Dolibuzyff	**03.1911**
GULCA'DAKİ KONSOLOSLAR	
Ivan Ilich Zakharov	**1851-1863**
Korostovetz	**1863-1868**
Pavlinov	**1868-1882**
J.W. Paderin	**1882-1887**
V.M. Ouspensky	**1887-1891**
N.N. Balkashchin	**1891-1897**
S.A. Fedoroff	**1897-1908**
Kukhonoff	**10.1908**
TURFAN'DAKİ KONSOLOSLAR	
S.A. Fedoroff	**1895-1896**

1.3. XIX. YÜZYILIN SONU XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA AVRUPA

1.3.1. Avrupa Coğrafyası

Avrupa kıtası, Asya'nın batıya doğru uzanan bir parçası olup, eski dünya kararları üzerinde yer alır. Okyanusya'nın ardından dünyanın en küçük kıtası olma özelliğini taşır. Toplam yüzölçümü 9938000 km² olan kıta, bu yüzölçümü ile karaların 1/15'ini oluşturur. Kuzey yarımkürede 10° batı 60° doğu boylamları ile 35-70° kuzey paralelleri arasında kalır. Buna göre doğu-batı yönlü uzunluğu 5500 km, kuzey güney genişliği ise 3800 km'yi bulur. Adalar bir yana bırakılacak olursa, Avrupa anakarasının uç noktaları, kuzeyde Norveç'in Nordkinn burnu, güneyde İspanya'da Punta de Tarifa, batıda Portekiz'in Cabo da Roca burnu, doğuda ise Rusya'da Ural Dağları'nın kuzeydoğu kesimidir. Avrupa, batıda Atlas Okyanusu, güneyde Akdeniz, kuzeyde Kuzey Buz Denizi ve doğuda Asya kıtası ile çevrilidir. Kıtayı Asya'dan ayıran sınır Ural Dağları, Ural Nehri, Kuma Irmağı, Maniç çukurluğu, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından geçer[65].

Avrupa kıta ve coğrafi yönden Doğu, Batı, Kuzey, Orta ve Güney Avrupa (Akdeniz Avrupası) olmak üzere beş bölüme ayrılır. Doğu Avrupa; tekdüze yapısı ve silik röliyefi ile Kuzey Asya ovanlarının bir devamı gibidir ve Asıl Avrupa karakterini taşıyan batıdaki parçalı kütle ile Asya arasında adeta geniş bir geçiş sahası özelliği taşır. Batı Avrupa; kıtanın Atlas Okyanusu'na bakan cephesidir. Ancak kuzeydeki İskandinav ülkeleri ve güney İber Yarımadası'ndaki İspanya, Batı Avrupa içinde ele alınmazlar. Yüzey şekilleri olarak burada Doğu Avrupa düzlüklerinin devamı olan düzlükler ile az yüksek yaşlı dağlar ve bunlar arasındaki çanak şekilli çukurluklar hâkimdir. Kuzey Avrupa; İzlanda, İsveç, Norveç, Finlandiya ve Danimarka'yı içine alır ve kabaca doğu kesimini Fenno-Sarmatya adı verilen çok eski bir kütle oluşturur. Orta Avrupa; genel hatları ile Tuna Irmağı boyunca sıralanan ülkeleri kapsar. Bölüm yer şekilleri bakımından üçe ayrılır. Onlar Alp Dağları, Hersinyen kıvrımları, Glasyal

[65] J.M. ROBERTS, **Avrupa Tarihi,** Çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2015, s. 23.

Ova düzlükleridir. Akdeniz Avrupası olarak da düşünülebilen Güney Avrupa ise Akdeniz'in kuzey kıyıları boyunca uzanan ve Akdeniz ikliminin varlığının hissedildiği ülkeleri içine alan bir bölümdür[66].

1.3.2. Avrupa Siyasi Tarihi

19. yüzyılda Avrupalılar yakın geçmişte kıtayı altüst eden çalkantıların tehdidini hala hissetmekle birlikte, görece bir barış dönemi yaşadılar. 1798 Devrimi'nden sonra Fransa'da ideolojik savaş potansiyeli müthiş bir patlama yapmıştı ve sanki bunun hiç sonu gelmeyecekti. 1804'ten sonra ise Napolyon bu potansiyeli zapturapt altına alıp, büyük devletlerin bağımsızlığını ve güvenliğini yok etmek ve Fransa'yı kıta Avrupası'nın efendisi yapmak için kullandı. Napolyon'un bir savaş dâhisi olduğu tartışma götürmez ancak sonunda hem askeri hem siyasi yönden kendi sınırlarını aştı ve bundan sonra savaş meydanlarında üstünlük Britanya, Avusturya, Prusya ve Rusya'ya geçti. 1814-1815 yılında gerçekleşen Viyana Kongresi'nde, uluslararası siyasetin büyük devletler tarafından yönetilmesi ve onların da bencil çıkar arayışlarını frenlemesi temelinde kalıcı bir barış kuruldu. Bu yönetim mükemmel değildi, çünkü milli düşmanlıklar ve bencillikler hemen buhar olup uçmadı ve savaş, bir siyaset aracı olarak yerini korumaya devam etti. Genel barış 1853-1856'da Kırım Savaşı ile sonra da 1859 ve 1871 yıllarında İtalyan birliği ve Alman Birliği'nin kurulması için yapılan üç savaşla bozuldu. Bununla birlikte büyük devletler arasındaki bu çatışmalar kapsamları bakımından sınırlıydı, sınırlı amaçlar için savaşılmış ve bir kez amaca ulaşıldıktan sonra yeniden eski düzen kurulabilmişti. 1815-1854 arası hüküm süren "Uzun" barıştan sonra, 1871-1914 barış dönemi geldi. Bunun sonucunda, yüzyıl kapanırken Avrupa dünyaya egemen oldu[67].

---

[66] Asım ÇOBAN, Beyhan ÖZTÜRK, Dursun Çiftçi, Ekrem Demir, **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**, Lisans Yayınları, İstanbul 2005, s. 96-97.

[67] Antony BEST, Jussi M. HANHİMAKİ, Joseph A. MAİOLO, Kirsten E. SCHULZE, **20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi**, Çev. Taciser Ulaş Belge, Siyasal Kitabevi, Ankara 2015, s. 7.

19. yüzyılın ikinci yarısında her ikisi de giderek daha fazla izole olan Fransa ve İngiltere 1904 yılında Entente Cordiale adıyla bilinen bir "Dostluk Anlaşması" imzaladılar. Antlaşma gereğince iki devlet birbirlerinin sömürgeleriyle ilgili çıkarlarına müdahale etmeyecekti. 1894 yılında Fransa Rusya ile de ikili bir ittifak kurdu. Böylece Almanya'nın üçlü ittifakına daha güçlü bir biçimde karşı koyabilecekti. 1907 yılında İngiltere İngiliz-Rus Antlaşması'nı imzaladı. Üç kuvvet böylece üçlü bağdaşmayı oluşturmuş oldu. İngiltere ve Almanya arasındaki silahlanma yarışı (1906 yılında İngiltere'nin HMS Dreadbought adındaki yeni tipteki savaş gemilerini kullanıma almasıyla başlamıştı) Avrupa'nın geri kalan bölgelerine de yayıldı. Bütün büyük güçler silahlı kuvvetlerini modernleştirdiler ve silahlanma harcamalarını arttırdılar. Bu şekilde savaşa hazırlanmaya çalışıyorlardı[68].

Avrupa güç dengesi dünya üzerinde yer alan yüz milyonlarca insanın yaşamını etkiliyordu. Avrupa'nın Hıristiyan devletleri daha önceki 500 yılda girişmiş oldukları şeyi büyük Avrupa iç savaşlarından birincisinin ardından başarmışlardı: Osmanlı İmparatorluğu'nun kesin olarak yenilgiye uğratılması ve paylaşılması. 1940 yılına kadar Avrupalı olmayan devletlerin sadece ikincil bir önemi vardı. Birleşik Devletler dünyadaki en büyük tek ekonomiydi, ama Avrupa çatışmasına 1917-1919 arasında kısa bir süre katılmasının dışında siyasi ve stratejik açılardan hâlâ kendi içine dönüktü. Karayiplere ve Orta Amerika'ya egemendi. Fakat Avrupa devletlerinin 19. yüzyılın son on yıllarında dayatmış oldukları dünyanın siyasi olarak paylaşılması düşüncesini kabul ediyordu. Japonya önemli bir bölgesel güç olmakla birlikte 1930'lu yılların başlarına kadar ikinci derecede rol oynamakla yetiniyordu ve Britanya Dışişleri Bakanı Anthony Eden'in ifadesiyle, Asya'nın "Beyaz ırka özgü" olarak tanımladığı Avrupa etki alanını tanıyordu. Çin kısmen Japonların yaptıkları yüzünden uzun tarihinin en dip noktasındaydı. Yine de Avrupa etkisinin en yüksek noktasına çoktan ulaştığına dair işaretler (ikinci iç savaşın sonucu olarak) Avrupa gücünün 1940-1942'de çökmesinden önce ortaya çıkmıştı. Özellikle Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Türkiye'nin yeniden ayağa kalması, Mısır'da büyümekte olan milliyetçi

[68] Emma MARRİOTT, ***Bir nefeste Dünya Tarihi***, Çev. Egemen Yılgür, Maya Kitap, İstanbul 2015, s. 174-175.

hareket ve Britanya'nın Hindistan'ı idare etmekte karşılaştığı zorluklar gibi gelişmelerin hepsi Avrupa hâkimiyetine karşı giderek artan bir meydan okumaya işaret ediyordu[69].

20. yüzyıl başladığında, yalnızca beş devlet, büyük güç statüsünü tartışma götürmez biçimde kazanmıştı: Britanya, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya. Almanya'nın (o sırada Prusya) iktidar alanını önemli ölçüde genişletirken Avusturya'nın (1867'den sonra Avusturya- Macaristan) aynı hızla küçülmüş olmasına karşın, 1815'in devlet adamları bu düzenlemeyi kabul edebilirlerdi. En kaba tanımıyla söylersek "Büyük Güç" terimi savaş kapasitesi daha yüksek olan ülkeler için kullanılıyordu[70].

1.4. I. DÜNYA SAVAŞI

28 Temmuz 1914'te Sırp başkenti Sarayevo'da savaşı tetikleyen olay gerçekleşti. Genç bir Bosnalı Sırp, Avusturya tahtının varisi Arşidük Franz Ferdinand'a suikast düzenledi. Balkan Savaşları boyunca Sırbistan'ın toprak kazanımlarından dolayı tedirgin olan Avusturya- Macaristan 28 Temmuz tarihinde Sırbistan'a savaş ilan etti. Bir hafta sonra karmaşık ittifak ilişkileri üzerinden Avrupa'nın bütün güçleri bu çelişkiye dâhil oldular. Sırbistan'ı destekleyen Rusya güçlerini Alman ve Avusturya sınırına kaydırdı. Almanya Rusya'ya ve olası bir saldırının önünü kesmek için müttefiki Fransa'ya savaş ilan etti. İngiltere 3 Ağustos'ta Belçika'yı işgal etti. İngiltere Belçika'nın tarafsızlığını koruma doğrultusundaki sözünü tutarak 4 Ağustos'ta Almanya'ya savaş ilan etti. Bu ülkeler arasında gelirim hızla diğer ulusları ve rakipleri de içine çekti. Japonya, daha sonra İtalya, Portekiz, Romanya ve en son ABD ile Yunanistan'ın yapacağı gibi itilaf kuvvetlerinin (İngiltere,

[69] Clive PONTİNG, **Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi**, Çev: Eşref Bengi Özbilen, Alfa Yayınları, İstanbul 2011, s. 781-782.
[70] Antony BEST, ***a.g.e.***, s. 10.

Fransa, Rusya) safında savaşa girdi. Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan ise İttifak Devletleri'nin (Almanya, Avusturya, Macaristan) safında yer aldı[71].

Büyük Savaş'ın çelişkilerinden biri de her ülkede tüm partilerden, inançlardan ve ırklardan muazzam sayıda insanın şaşırtıcı şekilde savaşa isteyerek ve mutlu bir şekilde gitmesiydi. Çoğu bunu bir felaket değil, fırsat olarak görmekteydi. Gerçekler ise umut edilenlerden çok farklı bir şekilde ortaya çıktı. Bu, savaşın çıkmasına yardımcı olanların hayal ettiklerinden çok daha dehşet verici bir şeydi. Uzun bir süre "Büyük Savaş" olarak anılacaktı çünkü daha önceki bütün çatışmalardan farklı bir ölçekteydi ve operasyonlar yerkürenin tümünde yürütüldü. Savaş dört yıldan uzun sürdü. Bu olağandışıydı. Önceki savaşlar bu şekilde aralıksız savaşa yol açmamıştı. 1914-1918'in zahmetli yürüyüşüne benzer yegâne şey daha önce Amerikan İç Savaşı'nda gerçekleşmişti. Milyonlarca asker aylar ve yıllar boyu sadece birkaç yüz metrelik muharebe sahasıyla ayrılmış olarak birbirlerine karşı beklemişler, karşılarındakini ezerek boyun eğdirmeye çalışmışlardı. İşin başından itibaren deniz savaşı şiddetliydi ve her iki taraf da diğerini abluka ile açlığa mahkûm etmek istedikçe daha zorlu hale gelmişti. Sonunda hava da bir muharebe alanı haline geldi. Askeri uçaklar ilk kez 1911 yılında İtalyanlar Kuzey Afrika'da Osmanlı İmparatorluğu'na saldırdığı zaman; balonlar ise bundan yüzyıl önce, Fransızlar tarafından İhtilal Savaşları'nda kullanılmıştı. Savaş daha önce hiç olmadığı kadar makineleşti[72].

Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı sonuçlar Avrupa'daki bu tabloyu hem siyasi ve ekonomik hem de askeri olarak tersine çevirmiştir. İnsan kaybı, maddi ve mali kayıplar, savaşa giren ülkelerin paylaştığı ortak felaketlerdi. Savaş, 1815 Viyana Kongresi ile kurulan ancak bazı değişiklere uğrayarak 1914'e kadar gelen Avrupa siyasi haritasının değişmesine ve güçler dengesinin yakılmasına sebep oldu. Barış antlaşmalarının ardından meydana gelen sınır değişiklikleriyle birlikte harabeler üzerinde yeni bir Avrupa haritası oluşturulmaktaydı. Tarihi imparatorluklar tarih

[71] Emma MARRİOTT, ***a.g.e.***, s. 175.
[72] J. M. ROBERTS, **Kısa Dünya Tarihi**, Çev. Tanju Akad, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2014, s. 452.

sahnesinden silinirken bu değişimle birlikte sayısız azınlık ortaya çıktı. Avrupa'nın milliyetler ilkesine göre yeniden yapılanması güçler dengesini değiştirecekti. Eski gücünü kaybeden Avrupa, ekonomik bağımlılık ve politik istikrarsızlığın hüküm sürdüğü yeni bir döneme giriyordu. Barışın yeniden sağlandığının düşünüldüğü Avrupa'daki siyasi kargaşalar hiç şüphesiz ekonomik sorunlardan önce gelmekteydi. Avrupa ülkelerinin iç politikasında yaşanan bu sayısız karışıklık, sonrasında iki savaş arası dönemde meydana gelecek olan çeşitli bunalımların da habercisiydi. İsteklerinin harfi harfine uyulmasını isteyen Fransa ile Avrupa'daki kıta dengesini gözetmeye dayalı politikasına bağlı İngiltere arasındaki görüş ayrılıkları ve çekişmeler, ileri tarihlerde çıkması muhtemel anlaşmazlıklara açık kapı bırakıyordu ki bu savaş sonrası Avrupa'da belirsiz ve geçici bir barış dönemine işaret ediyordu. Yirmi yıl süren bu belirsiz ve geçici barış döneminin ardından ortaya çıkacak olan İkinci Dünya Savaşı'yla Avrupa tekrardan bir felaketle karşı karşıya kalmış olacaktı[73].

[73] Bülent ŞENER, "Avrupa kıtası Açısından Birinci Dünya Savaşı'nın Sonuçları", **100. Yılında Birinci Dünya Savaşı**, Kripto Basım Yayınları, Ankara 2014, s. 379.

II. BÖLÜM

PRUSYA İLİMLER AKADEMİSİ'NİN TURFAN SEFERİ

2.1 TURFAN ŞEHRİNİN TARİHİ

Turfan, Xinjiang'ın ortasında "Yanan Vadi" olarak adlandırılan alçak bir havzada yer almaktadır. Dünyanın en sıcak yerleşim bölgelerinden biridir. Turfan dünyada Lut Gölü'nden sonra ikinci çukur olan havzasıdır. Kaliteli üzümleriyle ünlüdür ve özgün coğrafi yapısı nedeniyle zengin yeraltı su kaynaklarına sahiptir. İklimi kurak ve yağmur miktarı azdır. Tarihi kaynaklara göre, üzüm üretimi 2000 yıl önce başlayan Turfan "Üzüm Krallığı" diye de adlandırılmaktadır[74].

"Turfan" şehri tarih boyunca farklı isimlerle adlandırılmıştır. Tarihi yazıtlarda Turfan şehri daha önce "Huz", "Kus", "Kankil", "Koço", "Gaochang", "Uygur", "Kutçur", "Yarkut", "Dekyanus", "Dorban", " Edikut" gibi adlar ile adlandırılmıştır. "Turfan" adı Tang Hanedanlığı'nin sonunda Song Hanedanlığı'nin başlarında kullanılmaya başlamıştır. Asında "Turfan" adının M.S 8-9. yüzyıllarda azınlık milletlerin yazıtlarında görüldüğü bilinmektedir. "Turfan" kelimesi "Tur" ve "Pan" kelimelerinin birleşmesinden ortaya çıkmış olup, "Tur" kelimesi kale, şehir, devlet anlamına, "Pan" kelimesi büyük anlamına, "Turfan" kelimesi ise tam olarak büyük kale, büyük şehir, büyük devlet anlamına gelmektedir[75].

Asya Hunlarının yıkılışının ardından Kuzey Çin'de kurulan Hun devletçikleriyle ilgili olaylarda sık sık Turfan bölgesi'nin adı geçer. 439-460 yılları arasında Ping-liang Hunları'ndan Chü-ch'ü Meng-hsün bölgede hâkim iken Tabgaç hükümdarı T'ai-wu tarafından yenilgiye uğratıldı. Hunlardan sonra Orta Asya'nın büyük kısmını kaplayan Gaoche (yüksek arabalı/Kanglı) boylarının önemli bir kısmı Turfan civarında yaşıyordu. 460 yıllarında Kanglı kabilelerinin Beşbalık şehrinde bir

[74] **Çin Ansiklopedisi**, Çev. Tang JianKun-YingTingting, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2015, s. 150.
[75] Ömercan SIDDIK, **Sihirlik Zemin Turfan**, Xinjiang Halk Yayınevi, Xinjiang 2005, s. 32-33.

siyasî birlik kurdukları anlaşılmaktadır. Aynı yıllarda Moğolistan'daki Juan-juan Devleti, Turfan'ı egemenliği altına aldı. 485-492 yıllarında Turfan'a tamamen hâkim olan Kanglılar daha sonra kaynaklarda Töles adıyla anılmaya başladı.

Göktürklerin menşeiyle ilgili rivayetlerin birinde Gaochang adı açıkça geçer ve bölgenin kuzeyi Göktürklerin çıktığı ilk yer olarak gösterilir. Bu bilgi Turfan'ın Türk tarihindeki önemli rolünü ortaya koyar. 552 yılında bağlı olduğu Juan-juanları baskına uğratarak bağımsızlığını kazanan I. Göktürk Devleti daha başlangıçta Turfan vahasını kendine bağladı. 582 yılında kurulan Batı Göktürk Devleti'nin hükümdarı Tardu kızını bu bölgeyi yöneten hükümdarla evlendirdi. 639 yılında Çin egemenliğine girinceye kadar Turfan'da Türkler'in kontrolü sürdü. Arkasından Batı Göktürk ülkesinden kopan Ch'u-yüe ve Ch'u-mi Türk boyları Turfan'a geldiler. Beşbalık ve Kagan Stupa, Türkler tarafından geliştirilen şehirlerdi. Doğu Göktürk Devleti 630 yılında yıkılınca Kao-ch'ang 高昌 Kralı Kao Wen-t'ai, Çin sarayına gelip bağlılığını sundu, kendisine ve hanımına Çin unvanları verildi. Ardından Çinliler bölgeye sefer tertip ederek kaleleri birer birer ele geçirdiler. Bu devirde Turfan bölgesinin bir başka özelliği taht mücadelesi yapan Batı Göktürk beylerinin sığınma yeri olmasıdır. 670 tarihinden sonra beliren Tangut tehlikesi Turfan'a kadar uzandı. Bir ara bölgeyi ele geçirdilerse de Türgişler onları geri püskürttü. 692 yılında Çin'deki T'ang Hânedanı'nın askerleri bölgeye yerleşti. Daha sonra Türgişler, Çinlilerle bölge için mücadele ettiler. 704 yılında Koço yine onların elindeydi[76].

751 yılında Talas Savaşı'nın ardından Çinliler Xinjiang'dan uzaklaştırıldı. Esasen 745 yılında kurulan Büyük Uygur Kağanlığı, Turfan'ı da hâkimiyeti altına almıştı. 7. yüzyılın sonlarından itibaren bölgede Uygur yazısına rastlanmaktadır. Uygur döneminde bölgede gelişen Budist ve Maniheist kültürü Türkleri etkilemeye başladı. 767 yılı dolaylarında Koço, Ötüken Uygurlarına bağlı bir "Balık Beyi" (vali) yönetiminde görülmektedir. Bölgenin kuzeyindeki Buda ve Mani dinine ait anıtlar

[76] Ahmet TAŞAĞIL, "Turfan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXXI, s. 415.

Türk kökenli sanatçılar tarafından yapılıyordu. Koço, Beşbalık, Yar Hoto ve bunların etrafındaki Astane, Bezeklik-Murtuk, Toyuk gibi din merkezleri yeniden imar edildi[77].

Ötüken'deki Uygur Kağanlığı'nın 840 yılında yıkılmasının ardından Turfan Bölgesi yoğun bir Uygur göçüne sahne oldu. 850 dolaylarında Çinlilerin Hsi-chou adını verdikleri bir Uygur Devleti mevcuttur. 982 yılına gelindiğinde Turfan Uygurlarının başındaki Arslan Han'ın yazlık başkent Koço, kışlık başkent Beşbalık olmak üzere Türk geleneğine uygun iki başkenti vardı. Beşbalık'ta elli kadar tapınak ve çok sayıda kule bulunmaktaydı. Turfan Uygurları mimari alanda çok eser vermişlerdir. Bu eserlerde Türk otağ ve ordu geleneği, eski bozkır kültürü özellikleri görülmektedir. Uygur mimarisinde dikkati çeken gelişme Budist külliyelerinin Türk ordu-balık yapısı gibi iç içe iki surla çevrili olmasıdır. Dört köşede büyük dağları temsil eden kuleler ve müstakil inşa edilen işaret kalesi vardı. Pagoda mimarisinin özelliklerini taşıyan bu kuleler zamanla Uygur sanatının incelikleriyle değişti, inceldi ve Türk minaresine dönüştü. Bugünkü Orta Asya Türklerinin çoğunda dil ve inanç bakımından Turfan Uygurlarının rolü büyük olmuştur. Turfan civarındaki Uygur Devleti 1209 yılına kadar bağımsız kalmayı başardı. Ardından Moğol İmparatorluğu'na bağlanarak 1550 yılına kadar bir şekilde varlığını sürdürdü. Uygurlar "Turfan koleksiyonu" adı verilen, Avrupa'daki birçok müzeyi dolduran eserler meydana getirdiler. Buda ve Mani dinlerinin yanında İslam dini ve kültürü de bölgede yayıldı. Mâverâünnehir Müslümanlarının kâğıt imalini Uygur esirlerinden öğrendiği rivayet edilse de aslında kâğıttan Talas Savaşı'ndan sonra haberdar oldukları ve buradan dünyaya yaydıkları bilinmektedir. Hatta Çin usulünde tahta basma tekniğinin yanında ilk defa Türkçe hecelerden oluşan bir monotip baskı da Uygurlar tarafından icat edilmişti[78]. Bundan dolayı da Karahanlı Devleti ve Moğol Çağatay edebiyatının kökleri Turfan Uygurları'na dayanmıştır. 9. yüzyılda Turfan havzası Uygurlar tarafından tamamen Türkleştirilmiştir. Bu dönemde yalnız konuşma ve yazı

[77] Tilla Deniz BAYKUZU, "Turfan'dan Kaşgar'a İpek Yolundaki Vaha Şehirleri", **Türk Kültürüne Hizmet Vakfi**, İstanbul 2015, s.64.
[78] Ahmet TAŞAĞIL, **a.g.e**.,s.*ibid*.

dili değil, aynı zamanda Budizm, Maniheizm ve Nestorianizm gibi çeşitli dinlere ait okunacak bütün dualar tamamen Türkçe olmuştur[79].

Karahanlılar[80] döneminde, Turfan'ın bu devletin himayesi altına girdiği ve medenî bakımdan onları etkilediği kabul edilmektedir. Bazı Maniheist Uygur sanatkârlarının Gazne'ye gittiği ve Dehli Türk Sultanlığı'na kadar etkilerinin yayıldığı bilinmektedir. XII. yüzyılda Karahıtaylara bağlanan Turfan'daki İdikutlar 1209'da Cengiz Han'a Barçuk İdikut önderliğinde itaat ettiler. Onun oğulları Kesmes ve Salındı Moğollar'ın müttefiki oldular. 1248 yılında Büyük Moğol Hanı Güyük Beşbalık'ta öldü. Buradaki Uygurlar, Çin'deki Moğol hânedanına bağlı olarak buğra damgasını kullanıyorlardı. 1286 yılı civarında Cengiz Han'ın torunu Duva, Koçkar Tegin adlı İdikut'u kendisine bağlamak için Beşbalık'ı kuşattı. 1353 yılında İdikut olan Sangga ve Budashri'nin ardından Hos-hang devrinde İdikut Hanedanlığı sona erdi. İdikutların ardından Turfan vahasını Çağataylar kendilerine bağladılar. Burada bu dönemde ipek böceği yetiştiriliyor, ipekli kumaşlar imal ediliyordu. 1377 yılından sonra Yar Hoto'nun 20 km. doğusu ve Kara-Hoca'nın 45 km'a kadar batısında yeni inşa edildiği anlaşılan Turfan şehri ve idarecisinden bahsedilmektedir. Kâşgar hükümdarı Hızır Hoca (1389-1399) Kara-Hoca ve Turfan'ı işgal edip halka İslamiyet'i benimsetmek istedi ve burayı ikinci merkez yaptı. 1408 yıllarından itibaren Çin ile gerçekleşen elçilik teatilerinden Turfan'da hâlâ Budizm'in çok etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Turfan'ı ziyaret eden Timur'un elçileri, buranın tamamen Budizm'in etkisinde tapınaklarla dolu bulunduğunu ve Tirmizli hocaların Hami taraflarında bir Budist manastır külliyesinin yanında cami inşa ettiklerini görmüşlerdi. 1473 yılında Turfan'da Ali adlı bir hükümdarın hüküm sürmesinden hareketle müslümanların bölgede tamamen hâkimiyet kurdukları sonucuna ulaşılmıştır. Bu hükümdar Hami ve Küsen'i işgal etti, o devrin yükselen gücü Oyratları bozguna uğrattı. 1478 yılında Ali'nin yerini alan oğlu Ahmed, Aksu ve Turfan sultanı oldu. Alaça (öldürücü) unvanını alan Sultan Ahmed, Hindistan'ı fetheden Bâbür'ün yeğeniydi. 1504 yılında

[79] Karahanlılar ile ilgili detaylı bilgi için, Bkz. Ömer Soner Hunkan, **Türk Hakanlığı (Karahanlılar)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.
[80] Özkan İZGİ, "Turfan Uygurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler**", Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi,** Ankara 1989, s. 3.

Şah Beg Şebânî Han tarafından mağlûp edilince üzüntüsünden öldü. Ardından Ahmed'in oğlu Mansûr ve 1545 yılında onun oğlu Şah Han, Turfan sultanı oldular[81].

Cungar Hanlığı adıyla tanınan Doğu Kalmukları'nın önemli hükümdarlarından Galdan Han, Halhalar'ı da egemenliği altına alarak 1682'de Kâşgar'ı ve arkasından bütün Moğolistan'ı fethetti. Ardından gelen Sevang Rabdan (1697-1727) ve Galdan Sereng (1727-1745) Turfan, Urumçi ve İli'yi kapsayan ve Taşkent dâhil bütün Orta Asya'yı ele geçirerek devleti en geniş sınırlarına ulaştırdılar[82]. Bu dönem hocaların vali olarak hüküm sürmesinden dolayı "Hocalar dönemi" adıyla anılır. 18. yüzyılda Turfan hocaların egemenliği altına girdi. 1731 yılında Turfan müslümanları adına Emin Hoca, Çin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. 1760 yılında Emin Hoca tarafından inşa edilen mescid önemli bir tarihî eser sayılmaktadır. Kalmuk istilâsı sırasında bütün Türkistan gibi Turfan da zarar görmüştü. Burası 1754-1758 yılları arasında Çin tarafından ilhak edildi. 1756 yılında Aksu'nun batısındaki Uc şehrinin halkı isyan ettiği gerekçesiyle Çinliler tarafından öldürüldü. Yeni bir şehir kurmak üzere Turfan ahalisi buraya getirildi. Kurulan şehrin adına Uc Turfan denildi. Asıl Turfan'a ise Köhne Turfan adı verildi. 1760 yılında Emin Hoca'nın oğlu Süleyman bölgeyi idare ediyordu. 1820 yılında Turfan Beyi Ebû Ahmed'in Çin'deki Qing Hanedanının imparatoruna hediyeler yolladığı kaydedilmektedir[83].

1865 yılında Hokand valisini devirerek bağımsızlığını ilân eden Yâkub Beg 1866 yılında Hotan'i, 1867 yılında Kuça'yı ele geçirdikten sonra 1868 yılında Turfan ve Kumul'u kendine bağladı. 1877 yılında Turfan'ı yeniden işgal eden Çinlilerin Mançu Hanedanı Köhne Turfan'ı 1879-1898 yılları arasında tamamen yıktı. Köhne Turfan'ın yerine Çince adla anılan bir yerleşim yeri kurulduysa da şehrin batısında müslüman Türklerin kurduğu mahalleye yine Turfan denildi. Ocak 1933 yılında Turfan'da Mahmud Muhiti liderliğinde ayaklanma başlatıldı. Bütün mücadelelere

[81] Ahmet TAŞAĞIL, **a.g.e.**,s.*ibid*.
[82] Mualla Uydu YÜCEL, "Kalmuklar", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXIV, s. 267.
[83] Ahmet TAŞAĞIL, **a.g.e.**, s. 416.

rağmen Çinlilere karşı kesin bir sonuç elde edilemedi. II. Dünya Savaşı neticesinde Çin'de Kuo-min-tang taraftarları (milliyetçiler) iç savaşı kaybettiler ve Tayvan'a sığınmak zorunda kaldılar. İktidarı tam anlamıyla ele geçiren komünistler kontrolü sağladı[84].

Bezeklik Bin Buda Mağaraları günümüz Turfan'ın kuzey doğusunda Yalkun Dağı'nın Murtuk Vadisi'nde olup güneyde eski Gaochang şehri harabelerine 10 km uzaklıktadır[85]. İlk olarak 499-640 yıllarında yapılmaya başlanmıştır. Önce yüksek mertebedeki insanların kullandığı bir tapınak olduğu, daha sonra ise halkın kullanmaya başladığı tespit edilmiştir. Araştırmacılar buradan 17 çeşit farklı şekilde el yazması bulmuştur. Bezeklik Bin Buda Mağarası'nda 83 mağara bulunmaktadır ve bu Gaochang bölgesinde bulunan en mükemmel ve en büyük mağaradır[86].

Toyuk Mağaraları Shan-shan kasabasıyla Toyuk Köyü arasındaki Yalkun Dağı vadisinde yer almaktadır. Karahoço şehri ise Turfan şehrinin 40 km doğusunda Karahoço köyü yakınında bulunmaktadır. Yalkun Dağ'ın güney yamaçlarındaki Murtuk Vadisi ağzındadır[87].

2.2. PRUSYA DEVLETİ

Pruslar, Baltık kavimlerinden Vistül Nehri'nin aşağı kısmının doğusunda oturan, Baltık dil gruplarına mensup bir halk olarak 10. yüzyılda kayıtlarda ilk defa "Pruzzen" adıyla geçmektedir. Ziraat ve hayvancılıkla uğraşmakla beraber savaşçı bir kavim diye tanınan Prusların Hıristiyanlığa tam olarak geçişi 13. yüzyılda gerçekleşti. Prusya'da Alman Şövalye tarikatının zorlu mücadeleleri sonucunda Hıristiyanlık

---

[84] Ahmet TAŞAĞIL, **a.g.e.**, *ibid*.
[85] Tilla Deniz BAYKUZU, **a.g.e**, s.65.
[86] "Baizikelike qianfodong Huihu Fojiao Yishu de Daibiao" 柏孜克里克千佛洞回鹘佛教艺术的代表, **Zhongguo Wenhua Yichan Zazhi** C. I, 中国文化遗产杂志, Pekin 2007, s.76. s.76-79.
[87] Tilla Deniz BAYKUZU, ***a.g.e,*** s. 65-66.

tutunduğu gibi bu bölgeye Alman köylüleri de yerleştirildi. 14. yüzyıl ortalarında Prusyalıların büyük bölümü Almanca konuşmaya başladı[88].

Prusya Devleti'ni meydana getiren Hohenzollern hanedanıdır. Hohenzollern Beyliği Wortemborg Krallığı içinde olup ortaçağda Almanya birliğini teşkil eden halkların küçük bir bölümü bulunan küçücük bir beylik idi. Hohenzollern adı dahi bir şato isminden doğmuştur. Hohenzollern ailesinin büyük ceddi ikinci asırda hükmetmiş olan Bavyera Dukası Nasilson'dur. Zamanla Hohenzollern hanedanı iki kola ayrılmış, biri Şövabya diğeri dahi Frankonya kıtalarında bazı küçük beylikler kurarak kont unvanı ile hükümet etmişlerdir. Almanya İmparatorluğu'nun asıl reisi Frankonya'da mukim Hohenzollern soyundan olup 1148 yılında Nürnberk kontluğunu zapt eden I. Conrad'dır. İşbu Conrad'un haleflerinden Nürnberg kontu Friedrick Almanya İmparatoru Sigismund'dan Brandenburg Beyliği'ni ve Branburg'a bağlı olan Korfurst yani atanmış rütbesini alarak 1394 yılında Prusya Devleti'nin temelini atmıştır[89].

1640 yılında 602 mil² olan Prusya, 1688 yılında 2.046 mil²'ye yükseldi. 1648 Vestfalya Muahedesi ile ilhak edilen dini devletçikler; Brandenburg, Havelburg, Lebus, Halberstadt, Minden, Cammin Piskoposlukları, Magdeburg Başpiskoposluğu, Pomeranya'nın büyük kısmıdır. 9 Eylül 1666 yılında Cleves Muahedesi ile Cleves Dukalığı'nı, Mark ve Ravensberg Kontlukları'nı aldı. 1657 yılında Wehlau Muahedesi ile Prusya dukası Polonya Krallığı'nı ele geçirerek Prusya üzerindeki metbuluğundan kurtuldu. Friedrich III, kuzeni Wilhelm III'ün ölümü üzerine 1702'de Moers ve Lingen Prensliklerini, 1707 yılında Nassau-Orange (yani Hollanda) Hanedanı'ndan Marie de Nemours'un ölümü üzerine İsviçre'de Neufchatel ve Valegrin prensliklerini, Tecklenburg Kontluğu'nu, 1708 yılında Gayer Kontluğu'nu, 1713 yılında Limburg ve Speckfeld Kontlukları'nı, Gueldre Dukalığı'nın bir parçasını ele geçirdi. Aynı yıl

[88] Kemal BEYDİLLİ, "Prusya", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIV, s. 354.
[89] Mehmed MURAD**, Tarih-i Umumi**, Berikan Yayınları, Ankara 2007, s. 25-26.

Hohenstein Kontluğu'nu, Quedlinburg Dini Senyörlüğünü (abbaye), Petersberg Bailliage'ını satın aldı[90].

Bu dönemde Berlin giderek önemli kültür merkezlerinden biri haline dönüşmeye başladı. Burada 1696 yılında Güzel Sanatlar Akademisi, 1700 yılında İlimler Akademisi açıldı. Halle'de 1694 yılında bir üniversite kuruldu. Küçük Prusya-Brandenburg'un iyi işleyen bürokrasisi ve sağlık kurumları yanında katı disiplini ve harekât kabiliyetiyle öne çıkan ordusu sayesinde askeri bir güç haline gelmesi "Asker Kral" lakabıyla anılan Friedrich Wilhelm "1713-1740" ve "Büyük" unvanıyla tarihe geçen II. Friedrich (1740-1786) devirlerinde gerçekleşti. Friedrich Wilhelm, Küçük Prusya'nın nüfusuyla mütenasip olmayacak bir oranda asker sayısını 83.000'e çıkarttı. Bu asker kral zamanında Kuzey Savaşı'na katılan ve İsveç'e karşı savaşan Prusya Ön-Pomeranya ve Stettin'i ele geçirerek sınırlarını genişletti[91].

Prusya'yı 18. yüzyılda güçlü bir devlet haline getiren hükümdar, "Büyük Friedrich" adı ile alınan II. Friedrich oldu. II. Friedrich, o zamanlar "Aydın İstibdat" denen bir akımın en kuvvetli temsilcisi sayılıyordu. Ülkesini daima çağdaşlaştırmak için çalışarak, filozoflarla dost olup, güçlü ve disiplinli bir ordu kurdu. Fransız İhtilali çıktığında 6 milyonluk bir nüfusa sahip olan Prusya'nın yaklaşık 200.000 kişilik bir silahlı kuvveti bulunuyordu. Bu sebepledir ki gerek II. Friedrich'in, gerek Prusya'nın, Fransa'da pek çok hayranı bulunuyordu. İhtilali yapanlar başlangıçta Prusya ile yakın münasebetler kurmayı çok arzu etmişlerdir. Napolyon Bonapart da Friedrich'in hayranları arasındadır. İhtilalin liderlerinden Mirabeau, "Savaş, Prusya'nın milli endüstrisidir" demiştir. Prusya 18. yüzyıl içinde yaptığı savaşların hemen hepsinden kazançlı çıkmıştır. 1748 yılındaki Aix-la-Chapelle Antlaşması ile Avusturya'dan Silezya'yı almıştır. Avusturya İmparatoriçesi Maria Theresa, Silezya'yı geri almak için 1756 yılında Yedi Yıl Savaşları'nı açmış ise de, başarılı olamamış ve 1763 yılında

[90] Yılmaz ÖZTUNA, **Devletler ve Hanedanlar**, C. IV, 3. Baskı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 398.
[91] Kemal BEYDİLLİ, **a.g.e**, s. 354.

Prusya ile Avusturya arasında imzalanan Hubertsburg Barışı, Silezya'nın kesin olarak Prusya toprağı olduğunu kabul etmiştir. 1772 yılında yapılan Lehistan'ın birinci paylaşımında da Prusya, Dantzig hariç olmak üzere, "Lehistan Prusyası" denen toprakları aldı. II. Friedrich 1786 yılında öldü ve yerine yeğeni II. Friedrich Wilhelm geçti[92].

Halefi II. Friedrich Wilhelm zamanında (1786-1797) Prusya, 1793 ve 1795 tarihli Polonya parçalanmalarından 112.000 km^2 ile önemli ölçüde kazançlı çıkmış olmakla beraber ülkeye katılan 2,5 milyonluk Polanya nüfusu sebebiyle ileriki dönemlerde büyük sıkıntılar yaşadı. 1795'te Prusya nüfusun % 40'ı Katolik ve Slav olan, genel nüfusun beşte biri göçmenlerden oluşan ve büyük bir Yahudi topluluğu içeren bir devlet görünümündeydi. Napolyon savaşları boyunca (1792-1814) bütün Avrupa gibi Fransa'nın saldırı ve işgaline uğradı. Jena ve Auerstedt zaferlerinden sonra Çar I. Alexander'in Napolyon ile Tilsit'te anlaşması üzerine ağır bir barışı kabul etmek zorunda kaldı (9 Temmuz 1807). Başta Polonya'dan gasp ettikleri olmak üzere elindeki toprakların yarısını kaybetti. Fransız üstünlüğü dönemi bütün Avrupa'da olduğu gibi Prusya'da da yabancı hâkimiyetin reddedilmesine, ulusal duyguların yükselmesine ve bu anlamda belirli bir bilinçlenmeye yol açtı. 1807 yılı sonbaharında başbakanlığa getirilen Von Stein zamanında Hardenberg ve Scharnhorst gibi devlet adamlarının öncülüğünde bu felaketli ortama rağmen devletin yeniden yapılandırılmasına çalışıldı. 1810 yılında Wilhelm von Humboldt tarafından kurulan Berlin Üniversitesi, dönemin diğer düşünürleriyle beraber bu alanda nasyonalist olduğu kadar liberal açıdan da önemli etkiler icra etti. Bu dönemde Prusya, Napolyon'un Moskova seferine çıkması ile oluşan koalisyon içinde yer alarak Fransız üstünlüğünün sona ermesinde önemli katkıda bulundu. Napolyon'un yenilerek kesin olarak bertaraf edilmesinde (1815 Waterloo) ve Viyana Kongresinde (1814-1815) öncü rol üstlendi. Sonunda Polonya topraklarının büyük bir kısmını Rusya'ya terk etmek zorunda kalmış olsa da 278.000 km^2 toprak ve 10.5 milyon nüfusla daha önceki büyük devlet konumuna tekrar kavuştu[93]. Büyük Frederick ölünce, arkasında Alman

[92] Fahir ARMAOĞLU, **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 3-4.
[93] Kemal Beydilli, **a.g.e**, s. 355.

topraklarında Avusturya'ya rakip olan, doğunun büyük devleti Rusya ile eşit koşullarda, Avrupa'nın büyük güçlerinden biri durumuna gelmiş, çok daha genişleyerek toprakları üzerinde egemenliğini sağlamlaştırmış bir Prusya Krallığı bıraktı[94].

Prusya Kralı II. Friedrich Wilhelm'in ve Frederica Louisa'nın oğlu olarak Postdam kentinde dünyaya gelen III. Friedrich Wilhelm, 1786 yılında babası tahta çıkınca veliaht prens oldu. Bir Prusya prensinin kabul ettiği askeri eğitim boyunca ilk olarak 1784 yılında teğmen ve 1790 yılında albay rütbesine yükseltildi. 24 Aralık 1793 tarihinde ise kuzeni Luise Auguste Wilhelmine Amalie Herzogin zu Mecklenburg ile evlendi. Babasının ölümü üzerine 16 Kasım 1797 tarihinde tahta çıktı. III. Friedrich Wilhelm zamanında, Alman topraklarında, ilerideki siyasi bütünleşme üzerinde de etkili olacak olan genel bir gümrük birliğine gidilmesinin temelleri atıldı (1828-1834). Bununla beraber köylülerin hakları büyük toprak sahibi soylular lehinde olmak üzere tekrar kısıtlandı (1816). Liberal bir anayasa talepleri ise başarısız kaldı. 1816 yılından itibaren çeşitli mezhepler (Luteranlar ve Reform Kilisesi Birliği, buna karşı çıkan Kadim-Luteranlar ve her üçüne de karşı olan Katolikler) arasındaki çekişmeler önemli bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. III. Friedrich Wilhelm 7 Haziran 1840 tarihinde öldü[95].

IV. Friedrich Wilhelm (15 Ekim 1795-2Ocak 1861) 1840 yılından 1861 yılına kadar Prusya Kralıydı. Prusya kralı III. Friedrich Wilhelm'in en büyük oğludur. Bu dönemde, Almanya kurulması istekleri giderek daha da güçlenmiştir.1848-1849 ihtilalleri Alman Devletleri'nde büyük sarsıntılara yol açarken Prusya çağın taleplerine cevap veren bir anayasa ilan ederek (5 Aralık 1848) fırtınayı en az zararla geçiştirdi. Bütün Almanları temsilen Frankfurt'ta toplanan meclisin Avusturya karşıtlığı içinde Prusya kralını soyuna intikal etmek üzere Alman imparatoru olarak seçmesi (28 Mart

[94] William H. MCNEİLL, Çev. Alâeddin Şenel, **Dünya Tarihi**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2001, s. 558.
[95] Kemal BEYDİLLİ, **a.g.e**, s. 355.

1849), böyle bir unvana bir ihtilal meclisi tarafından verilmiş olarak sahiplenmek istemeyen kral tarafından kabul edilmedi. Demokratik-liberal ayaklanmalar her yerde Prusya kuvvetlerinin katkısıyla bastırıldı ve kontrol altına alındı. İhtilalle baş eden tek ülke olarak Prusya diğerlerinin liberal gelişmeler karşısındaki korkusundan istifade etmesini bildi ve önderliğinde yirmi sekiz hükümdarın iştirak ettiği bir Alman birliği kuruldu (1849). Böylece 1871 yılında da gerçekleştirilecek olan Alman İmparatorluğu içinde yer alacak olanlar genelde belirlenmiş oluyordu. 1853-1856 yılları arasında cereyan eden Büyük Avrupa Savaşı'nda (Kırım Savaşı) Rusya yanlısı bir tarafsızlık içinde kalan Prusya, eylemli tarafsızlığıyla müttefikler yanında yer alan ve Tuna Prenslikleri'ni (Eflak-Boğdan) Rusya'ya bırakmak istemeyen Avusturya'nın bu tutumundan ötürü oluşan hoşnutsuzluktan faydalandı. Kendi önderliğinde birliğe giden yolda 1866 yılında Avusturya, 1870-1871 yıllarında, Fransa ile savaşmak zorunda kaldığında Rusya'nın yanlı tarafsızlığı hayati bir yardım anlamı kazandı[96].

Prusya 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde parlamentolu bir yönetime sahip ve Avrupa'da etkinliği olan bir devlet haline gelmişti. Ancak 1861 yılında, Prusya Kralı olan I. Wilhelm (1797-1881), ülkesinin ekonomik ve askeri bazı sorunlarının çözümlenmesinde güçlüklerle karşılaşmıştı. 1866 yılında, Sadowa Savaşı sonucunda, Prusya'nın liderliğinde Kuzey Germen Konfederasyonu'nun kurulması ile Alman birliğinin yarısı gerçekleştirildi. Sedan Savaşı sonucunda ise birliğin tamamı sağlanmıştır. Nitekim daha Prusya ordularının Paris'i kuşatmaları sürerken, 18 Ocak 1871 günü, Versailles Sarayı'nın Aynalı Salonu'nda, Bavyera Kralı II. Ludwig, büyük bir törenle Alman hükümdarları ve bağımsız şehirleri adına, Alman İmparatorluk tacım Prusya Kralı I. Wilhelm'e sundu. Böylece Alman ulusal birliği resmen kurularak ilan edilmiş oldu. 1871 yılında Almanya birliğinin ve İmparatorluğunun kurulması, Avrupa'nın politik hayatına yeni bir gücün daha katılmasına yol açmıştır. Bu devletin, gerek kuruluşu sırasında, gerekse politik güç olarak ortaya çıkmasından sonra, Avrupa'nın, daha geniş anlamı ile dünyanın politik gelişmelerinde önemli değişmeler olmuştur[97].Bu anlamda 1871-1918 arası Prusya tarihi, imparatorluk tarihiyle iç içe

[96] Kemal BEYDİLLİ, **a.g.e**, s. 356.
[97] Rifat UÇAROL, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 248-250.

girdi[98]. 1861 yılında Prusya tahtına çıkan ve 1871 yılında Almanya İmparatoru olan I. Wilhelm 1888 yılında öldü. Yerine geçen oğlu III. Frederick'in de üç ay sonra ölmesi üzerine, Almanya tahtına II. Wilhelm (1888-1918) çıktı[99].

II. Wilhelm'in saltanatı sırasında, Almanya'da ulusal duyguların tiz ve yüksek sesle dile getirilmeye başlaması, İngilizlere hâkim olan duygulara fazladan bir inandırıcılık ve bazen hayranlık kazandırdı. Almanya imparatoru ve Prusya Kralı II. Wilhelm, taşıdığı bu iki taçla 1888'de tahta çıkmıştı[100]. II. Wilhelm, imparator olduktan sonra, Almanya'nın iç ve dış işlerini yıllardan beri yürüten Başbakan Bismarck'ın politikasını beğenmediğinden, devlet yönetimini kendi elinde toplamak istedi. Yeni İmparator II. Wilhelm, Almanya'nın artık iç sorunlarını çözümlediği ve güçlendiği düşüncesindeydi. Bu bakımdan Avrupa'nın dışına da açılmasını, yani bir dünya politikası (Weltpolitik) gütmesini istemekteydi. Bu amaçla da, bir Almanya - Avusturya - İngiltere ittifakından ve Osmanlı İmparatorluğu ile sıkı ilişkiler kurulmasından yanaydı. Nitekim II. Wilhelm'in tahta çıkmasından sonra Almanya'nın ekonomik ve politik yayılması hızlanmaya başladı. Güçlü bir donanma kurulması için çalışmalara girişildi. Bu arada Osmanlı - Alman ilişkilerinde de önemli değişmeler oldu. İmparator ile başbakanı arasındaki ilişkilerde meydana gelen bu gelişme ve çatışmaların sonucunda, Bismarck 20 Mart 1890 yılında başbakanlıktan istifa etti. Yerine, elinde bir programı olmadığını ve İmparatorun emirlerine uymayı esas aldığını söyleyen General Von Capinvi atandı. Bu suretle Bismarck iktidarı ve onun temsil ettiği politika dönemi sona erdi. Böylece II. Wilhelm, devlet yönetimini ele almış oldu. Bundan sonra da Almanya'nın bir dünya politikası gütmesi ve bir dünya devleti haline gelmesi için çalışmalara başladı. Nitekim otuz yıllık hükümdarlığı sırasında; Almanya, ekonomik yönden en yüksek noktasına ulaştı. Aynı anda dünyanın her denizinde dolaşan büyük bir ticaret filosu doğdu. Bunların sonucu olarak da Almanya, kendisine yeni pazarlar ve sömürgeler bulmaya başladı ve güçlü bir donanma kurdu. Almanya'nın bu gelişmesi ve girişimleri ise Avrupa'da karşı bloğun kurulmasına yol

[98] Mehmed MURAD, **a.g.e**, s. 28.
[99] Rifat UÇAROL, **a.g.e**, s.294.
[100] J.M. ROBERTS, Çev. Fethi Aytuna, **Avrupa Tarihi**, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2015, s. 537.

açtı. 1907 yılından sonra Almanya kara ve denizlerde askeri alanda daha güçlü hale geldi. Güçlü bir donanmanın kurulmaya başlanması ise İngiliz-Alman rekabetinin esasını teşkil etti. Bu da, daha yaklaşık 1908 yılında, iki ülkede "Savaş korkusu" denilen bunalımın doğmasına yol açtı. Aynı şekilde Alman-Fransız, Rus ilişkileri de, çeşitli nedenlerle kritik hale geldi. Devletler arasındaki bu karışık durumlar da, I. Dünya Savaşı'na yol açmış oldu[101].

Birinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu iç huzursuzluklar, 9 Kasım 1918 tarihine gelindiğinde II. Wilhelm'in başında bulunduğu yönetimden uzaklaştırılmasına ve Alman tarihinde ilk defa cumhuriyet rejiminin kurulmasına yol açmıştır. Yeni devlet, 19 Ocak 1919 yılında yapılan seçimlerin ardından Ulusal Meclis'in ilk oturumunu 6 Şubat'ta Berlin'deki Reichstag yerine Türingiya eyaletinin Weimar şehrinde gerçekleştirmesinden dolayı sembolik olarak "Weimar Cumhuriyeti" (Weimarer Republik) adını almış ve 11 Ağustos'ta cumhurbaşkanı seçilen Friedrich Ebert'in iki gün sonra Philipp Scheidemann'a hükümeti kurma yetkisini vermesiyle seçimle işbaşına gelen ilk Alman yönetiminin iktidarı başlamıştır. Resmi olarak "Alman İmparatorluğu" adının kullanılmaya devam edildiği Weimar Cumhuriyeti'nde yeni anayasa 31 Temmuz 1918 yılında kabul edilirken, Ebert'in cumhurbaşkanı olmasının ardından yine onun onayı ile 14 Ağustos'ta yürürlüğe girmiştir. Anayasanın 2. maddesinde imparatorluk sınırlarının federe devletlerden (Länder) meydana geldiği ifade edilmiş ve böylece federal sistem devam ettirilmiştir. Devletin yasama organlarına gelince geçmişteki yapı ile bazı farklılıklar olmakla beraber, bir benzerlik söz konusuydu. En büyük fark ise hükümetin artık bu meclise karşı sorumlu olmasıydı. Bundesrat, İmparatorluk Konseyi (Reichsrat) adını alıp eyaletlerin temsil edildiği bir merci olma özelliğini devam ettirse de, yasama sürecine yönelik etkisi geçmişe kıyasla oldukça sınırlandırılmıştı. Ancak Weimar döneminin bir kaderi olarak Reichstag'da genelde güçlü bir çoğunluk hükümetinin kurulamaması, uygulamada federe devletlere

[101] Rifat UÇAROL, **a.g.e**, s. 294-304.

hükümet politikalarını etkileme fırsatını sunmuş ve anayasanın aksini öngörmesine rağmen bunlar güçlü kalmaya devam etmişlerdi[102].

2.3. PRUSYA İLİMLER AKADEMİSİ

Berlin-Brandenburg Bilim ve Sosyal Bilimler Akademisi'nin tarihi, Brandenburg Seçici Bilimler Derneği'ne (Kurfürstlich Brandenburgische Sozietät der Wissenschaften) dayanmaktadır. 1700 yılında Brandenburg Seçmeni Frederick III tarafından görevlendirilen Gottfried Wilhelm Leibniz [103] (1646-1716) tarafından kurulmuştur. Bu kurum, başından beri birçok akademinin prototipi haline getirilen sosyal bilimleri ve doğa bilimlerini birleştirmiştir. Bu Akademi Prusya Kralı Frederick II tarafından desteklenmiş ve böylece zamanla daha da büyük önem kazanmıştır. Kraliyet Bilimler Akademisi'ni (Königliche Akademie der Wissenschaften) oluşturmak için Nouvelle Société Littéraire ile birleştikten sonra 1752 yılında Unter den Linden'deki iki katlı yeni bir binaya taşınmıştır. Bu bina 150 yıldan fazla bir süre "Merkez Binası" olarak kullanılmıştır. 1918 yılında monarşinin sona ermesiyle, Berlin'deki Royal Prusya Bilimler Akademisi (Königlich Preußische Akademie der Wissenschaften zu Berlin) Prusya Bilimler Akademisi (Preußische Akademie der Wissenschaften) olarak seçilmiş ve uluslararası tanınırlık ve ün kazanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Akademi, Sovyet İşgal Bölgesi'nin (SBZ) yönetimi altına girmiştir ve Berlin'de Alman Bilimler Akademisi (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin) olarak yeniden faaliyete geçmiştir. 1949 yılında eski Prusya Deniz Ticaret Şirketi'nin (Preußische Seehandlung) Gendarmenmark'taki binasına

---

[102] Cafer Tayyar KARADAĞ, "Alman Federalizminin Tarihsel Süreçteki Gelişimi", **CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi** C. XIII, S. 2, Manisa 2015, s.127-128.

[103] 1646 yılında Leipzig şehrinde (şimdiki Almanya) doğmuştur. 14 yaşından 21 yaşına kadar hukuk ve felsefe eğitimi görmüştür. 1672 yılından 1676 yılına kadar Paris'te matematik, bilim ve felsefe öğrenmiştir. 1676 yılının Aralık ayında Hanover'a (şimdiki Almanya) dönmüştür. Bu yıldan sonra, çeşitli yerlerde kısa süreli görevler yapmış ve seyahatlerde bulunmuş olsa da, hayatının geri kalanının büyük bölümünü burada geçirmiştir. Maden mühendisliği, diplomatlık, kütüphanecilik, diplomat, kütüphaneci, mahkeme tarihçisi ve danışmanlık gibi işler yapmıştır. Paris'te başladığı felsefe ve matematik çalışmalarını Hanover'de geliştirmeye devam etmiştir. Hacimli kitaplar yerine, fikirlerini ve buluşlarını çoğunlukla mektuplarında ve kısa makalelerinde dağınık olarak açıklamıştır. Monadoloji adlı meşhur eseri sadece 12-13 sayfa uzunluğundadır. 14 Kasım 1716 yılında Hanover'de vefat etmiştir. Bkz. Bekir S. GÜR, "Leibniz'in Matematiksel Düşüncesi", **Matematik Dünyası Dergisi**, 2005, s. 91.

taşınmıştır. 1972 yılı itibarıyla, 400 üyesi ve 2400 çalışanı olan GDR[104] Bilimler Akademisi (Akademie der Wissenschaften der DDR), cumhuriyet genelinde enstitülerin bulunduğu ulusal bir araştırma merkezi olmuştur. Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi ardından akademi Aralık 1991 yılında kapatılmıştır. Ağustos 1992 yılında Berlin-Brandenburg Bilim ve Sosyal Bilimler Akademisi olarak Berlin ve Brandenburg arasındaki devletlerarası antlaşma temelinde yeniden açılmıştır[105].

2.3.1. ALBERT GRÜNWEDEL (1856-1935)

Albert Grünwedel 31 Temmuz 1856 yılında ressam Joseph Carl Grünwedel'in [106] dört çocuğunun en büyüğü olarak Münih'te doğdu. Eşi saray baleti C.La Roche'nin kardeşi Fanny (Franziska)'dır. Carl Grünwedel Franken'deki Pappenheim'e [107] geldi ve akademi hayatı boyunca burada çalıştı. Kontes Antonie Carl Grünwedel'in ilk oğlu olan Albert Grünwedel'i maddi olarak destekledi. Albert Grünwedel çocukluğundan beri babasının mobilya, porselen ve duvar resimleri için süslemeler ve arma tasarladığını görerek büyüdü. O zamanın sanatını dönemin zevkine göre kullanmayı, antik mitoloji ve görsel bağlantıları hızlı bir şekilde yakalamayı, ayrıca grafik uygulamalarını kullanmayı da öğrendi. Okul çıkışlarında genellikle babasına yardım etti ve müşterilerle ilgilendi. Albert Grünwedel Münih'teki Maximilians Gymnasium okuluna gitti. 1875 yılı yazında bu okuldan 19 yaşında mezun olduktan sonra, aynı okulda klasik filoloji ve arkeoloji okudu. İlk yarıyılda Hindistan üzerinde çalışmalarda bulundu, Sanskritçe ve

[104] Almanya Demokratik Cumhuriyeti
[105] http://www.bbaw.de/en/academy/history (01.04.2019).
[106] Joseph Carl Grünwedel 1815 yılında Pappenheim'de doğdu, 1895 yılında Münih'te vefat etti, ressam ve litogragtır. (https://www.deutsche-biographie.de/sfz24250.html?language=en, 09.05.2019).
[107] Pappenheim Almanya'nın Bavyera eyaletinde bulunan bir kasabadır.

Pali dillerini Ernst Trumpp (1828 –1885)[108] ve Ernst Kuhn (1846 –1920)[109] hocalardan öğrendi. Özellikle Ernst Kuhn Grünwedel'e bir idol ve baba figürü oldu. O ölene kadar Grünwedel'e her konuda yardımcı oldu. Daha sonra Grünwedel'in Berlin'deki Etnoloji Müzesi'ne asistan olarak girmesini de sağladı. Grünwedel 1881 yılı Berlin'e geldikten sonra daha da çok çalıştı, müze odalarını planlama gibi işlemlere katıldı, 1888 yılında Hint Sergisi düzenledi, ondan sonra bunlarla ilgili makaleler yayınlamaya başladı. Bu makaleler birçok bilim adamın dikkatini çekmeyi başardı. Berlin Üniversitesi'nin kurucularından biri olan George Huth onun Tibetçe öğrenmesine yardımcı oldu. Dünyanın birçok müzesine gitti ve tarihi eserleri toplayıp müzeye getirerek sergiler düzenledi[110].

1891 yılında, Budist Sanatı, Orta Asya arkeolojisi ve Himalayalıların dilleri üzerine yaptığı sayısız yayını ile Berlin Üniversitesi tarafından profesörlük unvanıyla onurlandırıldı. 1899 yılında Rus Oryantalistleri Radloff[111] ve Salemann[112] tarafından ipek yolu boyunca eski uygarlığın kalıntıların keşfedildiği Xinjiang'daki Rus arkeolojik ve araştırma gezilerine katılmasına davet etti. Bu iki bilim adamından ilham alan Grünwedel, 1902-1903 yollarında Turfan'da ilk Alman gezisini gerçekleştirdi. Grünwedel Turfan Seferi'ni düzenledi, ancak kendisi sağlık durumundan ötürü sadece bir ve üçüncü seferlere katılabildi. Seferlerden döndükten sonra yedi-sekiz yıl bunlar üzerinden araştırmalar yaptı ve bununla ilgili kitap ve makaleler yayınladı. Bu seferlerde diğerleri gibi Grünwedel de mağara duvarlarından resimleri aldı, ancak

[108] Ernst Kuhn (1846-1920), Alman Hindolog, filolog ve oryantalistdir. (https://www.deutsche-biographie.de/sfz46912.html#ndbcontent, (10.05.2019)

[109] Ernst Trumpp (1828-1885), Alman filolog ve misyoner. Tuebingen Üniversitesi Doğu Bilimlerinde Profesör olarak görev yapıyordu. Sanskirtçe ve Pali dili dışında Arapça da biliyordu. Sih dini ile ilgili eseri vardır. (https://www.deutsche-biographie.de/sfz83040.html#adbcontent, (10.05.2019).

[110] Ceren Drayer, ***Albert Grünwedel ein leben für die wissenschaft***, s. 2-3.

[111] Radloff (1837-1918), Alman asıllı Rus Türkolog'dur. Berlin'de doğdu, Rusça adı Vasily Vasiloviç Radlov. Radloff, sayısı 150'yi aşan eseriyle Türkoloji'nin kurulmasında ve gelişmesinde büyük rol oynadı, Türkoloji'de "Radloff devri" diye anılan bir döneme imza attı. ***TDV İslâm Ansiklopedisi***, C. XXXIV, İstanbul 2017,s. 388-390.

[112] Salemann (1849-1916), Rusça adı Zaleman, Karl Germanovitsh, Almanya doğumludur. Orta ve erken Modern Farsça uzmanı, 1867 yılında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Fakültesine girdi ve Arapça-Farsça-Türk-Tatar ve Sanskrit-Farsça bölümlerinde çalıştı. 1902 yılında Giessen Üniversitesi'nde doktora unvanını aldı. 1903 yılında, Orta ve Doğu Asya Etütleri için Rus komitesinin bir üyesi, 1904 yılında Macar Akademisi'nin bir üyesi ve 1908 yılında Kraliyet Asya Derneği'nin onursal üyesi oldu. (http://www.iranicaonline.org/articles/salemann-carl-hermann, (10.05.2019)

bunu yalnızca fotoğraf çekildikten ve duvar resimleriyle ilgili kapsamlı çizimler çizdikten sonra yaptı. Grünwedel 1899 yılında Bavyera Bilimler Akademisi üyeliğine seçildi. 1904 yılında Etnoloji Müzesi'nde bölüm başkanı oldu. 1916 yılında da Özel Meclis üyesi oldu. Bu yıllarda Alman Turfan heyetinde görev alan Albert Von Le Coq ile Grünwedel arasında fikir ayrılığı yaşandı. Grünwedel 1921 yılında emekli oldu. 1923 yılında doğduğu Bavyera'ya[113] geri döndü ve hayatının son yıllarını burada geçirdi. 1935 yılı öldü[114].

2.3.2. ALBERT VON LE COQ (1860-1930)

Albert Von Le Coq 1860 yılında Berlin'de doğdu. Din Savaşları (1562-1568) sırasında Fransa'yı terk etmek zorunda kalan bir Fransız Protestan ailesine mensup olan bir babanın oğlu, aynı zamanda Orta ve Doğu Avrupa'daki birahane ve şarap üretim tesislerinden kaynaklı bir mirasın varisiydi. Berlin'deki Fransız lisesini bitirdikten sonra Çin ile ticaret yapan babasının yanında çalışmaya başladı [115] . Üniversiteye giriş diplomasını almadan kısa bir süre önce, kanunu hiçe sayan öğrencilerin topluluğuna üye olduğu için okuldan kovuldu. Bir Alman üniversitesinde eğitim alma şansını kaçıran Albert Von Le coq 1881 yılında Londra'da firmalarının temsilciliğini yaptı, ardından ticaret işleri için Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. Bu dönem ticaretle ilgilenmesinin yanı sıra tıp okudu ve üç yıl sonra yani 1887 yılında tahsilini tamamlayıp Berlin'e döndüğünde 27 yaşındaydı. Albert Von Le Coq döndükten sonra

[113]Almanya'nın güneydoğusunda bir eyalettir. Yüzölçümü bakımından Almanya'nın en büyük eyaletidir.
[114]http://www.iranicaonline.org/articles/grnwedel-albert (10.05.2019)
[115] Hilal GÖRGÜN, Albert Von Le coq, ***TDV İslâm Ansiklopedisi***, C. XXVII, s. 118.

aile mesleğine ortak oldu. Bu ticaret yapmayı sevdiğinden değil, babasına olan saygısından idi. Bu yüzden, babasının ölümünden kısa bir süre sonra, şirketini satarak kendi sevdiği şeyleri yapmaya karar verdi. 1900 yılı 40 yaşındayken Berlin Üniversitesi'ndeki oryantal seminere katıldı. Aynı yıl Berlin'deki Etnoloji Müzesi'nde önce Afrika ve Okyanusya bölümünde, ardından Hint bölümünde gönüllü olarak çalıştı[116]. Almanların 1901'de Zencirli höyüğünde (Gaziantep) yaptıkları kazılara katıldı. Burada bulunduğu dört ay içinde Türkçesini ilerletti ve derlemeler yaptı. İskenderun, Beyrut ve Şam'a geçerek koleksiyonunu genişletti. Bu seyahatin sonucunda hazırladığı "Kürtçe Metinler" başlıklı kitabı dolayısıyla kendisine Kiel Üniversitesi'nden felsefe doktoru unvanı verildi. Daha sonra Müze sorumlusu Albert Grünwedel'in asistanı olarak Doğu Asya'ya keşif gezileri düzenlemeyi planladı. Almanların Orta Asya'ya düzenledikleri araştırma gezilerine ve arkeoloji kazılarına katıldı. Dört dönem halinde Turfan vahasında yoğunlaştırılan bu araştırma gezilerinden (1902-1914) ikincisini (Eylül 1904 - Aralık 1905) ve dördüncüsünü (Ocak 1913 - Şubat 1914) yönetti. Asistanlarının yardımıyla buluntuların bazılarını Almanya'ya kaçırdı. Kendisi bu kaçırmaların; Çin Türkistan'ındaki siyasi karışıklık yüzünden gerekli olduğunu söylemiştir. Son seyahatinden döndükten sonra müzenin Asya bölümü yöneticiliğine getirildi. I. Dünya Savaşı'nın olumsuz şartları altında araştırma gezilerinde elde edilen buluntuların bu müzede sergilenmesi için çalıştı. Daha sonra bu eserler II. Dünya Savaşı'nda Berlin'in İngilizlerce bombalanması sırasında yok edilmiştir. 1925'te de müzenin müdürü oldu. Bu vazifeyi 1930 yılı Mart ayının sonuna kadar icra etti. 21 Nisan 1930'da Berlin'de öldü[117]. Bazı kaynaklara göre Münster, Almanya'da vefat ettiği söylenmektedir[118].

Turfan araştırmalarının son üç dönemine katılan Albert von Le Coq elde edilen binlerce değerli yazma ile çeşitli duvar resimleri, pişmiş toprak, tahta ve bronzdan yapılmış heykeller, tekstil ürünlerinden oluşan arkeolojik buluntuları elde etti. Eski bir Mani kütüphanesinin kalıntıları arasında bulduğu yazmalar bu dinle ilgili

[116]Catrin KOST, "Yours ever so sincerely: Albert von le Coq seen through his Correspondence with Aurel Stein", **British Museum Research Publication**, 2012, s. 1-2.
[117] Hilal GÖRGÜN, **a.g.e.**, s. 118-119.
[118] İbrahim SARI, **Türkologlar**, Net Medya Ydaayıncılığı, Antalya 2017, s. 111.

ilk elden ve en geniş bilgileri ihtiva eder. Uyguroloji'nin kurucuları arasında sayılan Albert von Le Coq bunlardan bir kısmını kendisi neşretti. Pek çoğu daha sonraki araştırmacılar tarafından tasnif edilerek kısmen yayımlandı[119].

2.3.3. GEORGE HUTH (1867-1906)

Georg Huth, bir Yahudi yetimhanesinin yöneticisi olan Aron Huth ile karısı Dina Zaduck'ın oğlu olarak dünyaya geldi. Berlin Üniversitesi'nde Orta Asya tarihi ve epigrafisi profesörü olan Georg Huth, çeşitli Asya dilleri ile ilgilenmiştir. Farsça ve Hintli anlatılardan sonra Moğolistan, Tunguz ve Tibet kaynaklarına döndü ve Moğolistan'da çok sayıda Budizm tarihi üzerinde yayınlar yaptı. Ayrıca Berlin'de Tibetoloji'nin kurucusu olarak kabul edilir[120]. Huth, 1885 yılında Berlin Üniversitesi'ne girdi. O, öğrencilik zamanında bile bilimsel etkinliklere katıldı. 1888 yılında "*Serendippo Kıralı'nın Üç Oğlunun Yolculuğu*" konulu bir tez yazdı ve 1887 yılında Berlin'deki Sanat Fakültesi tarafından ödüllendirildi. 1889 yılında Leipzig Üniversitesi'nde doktora unvanını aldı. 1891 yılında Berlin Üniversitesi'nde görev yapmaya başladı. İlerleyen yıllarda yaptığı çalışmalar Orta Asya'ya yöneldi[121]. 1897-1898 yıllarında Petersburg Bilim Akademisi tarafından Doğu Sibirya'da görevlendirildi. Döndükten sonra üniversite çalışmalarına ek olarak etnoloji müzesinde çalıştı. Asya halkları hakkındaki bilgileri ve bilim insanlarına ve finansörlere olan iyi bağlarından dolayı, ilk Alman turfan seferinin ortaya çıkmasına önemli katkıda bulundu. Ayrıca ilgi alanı Türk dili, şarkıları, Türk

[119]Hilal GÖRGÜN, **a.g.m.**, s. 119.
[120] Caren DREYER, ***Abenteuer Seidenstrasse:*** **Die Berliner Turfan-Expeditionen 1902-1914**, Museum für Asiatische Kunst, s. 22.
[121] https://www.deutsche-biographie.de/sfz36143.html?language=de (09.05.2019)

destanları (efsaneleri) üzerindeydi. Turfan Seferi'nden sonra, James Simon'ın desteğiyle bir yıl daha Pamir bölgesine gitti. Burada topladığı örneklerin bir koleksiyonu şimdi Berlin'deki Etnoloji Müzesi'nde bulunmaktadır[122]. Batı Türkistan ve Pamir bölgesindeki seyahatleri sırasında tüberküloz hastalığı kaptı. Tüm tadavilere rağmen bir türlü iyileşemedi. Maddi destek bulmak için topladığı el yazmalarını kütüphanelere ve özel koleksiyonerlere satmak zorunda kaldı. Bir kan tükürme krizi sonucunda 1 Haziran 1906'da Berlin'deki dairesinde henüz 39 yaşındayken öldü. Cenazesi Berlin Weissensee'deki Yahudi mezarlığına gömülmüştür[123].

2.3.4. THEODOR BARTUS (1858- 1941)

Theodor Bartus'un asıl adı Bernhard August Theodor Ludwing Bartus'dur. Theodor Bartus, 30 Ocak 1858 yılında Lassan'da bir dokumacı Carl Bartus ve eşi Maric Charlotte Friederike Lpronz'in üçüncü çocuğu olarak dünyaya geldi. Bartus ve kardeşleri Lassan'da büyüdü ve burada ilkokulu okudu. Bazı kaynaklarda ilkokulu bitirdikten sonra, bazı kaynaklarda ise ortaokulu bitirdikten sonra amcasının gemisinde çalışmaya başladığı yazılmaktadır [124] . Önce balıkçılık yaptı, daha sonra da 1872-1880 yılları arasında Alman donanmasının ticari gemilerinde görev yaptı. 1880-1887 yılları arasında Avustralya gemilerinde çalıştı. Avustralya'da dümenci sınavını geçti ve kaptan oldu. Uzun yıllar süren denizcilik hayatı boyunca iki defa gemi batığı hadisesi de dâhil olmak üzere birçok olay yaşadı.

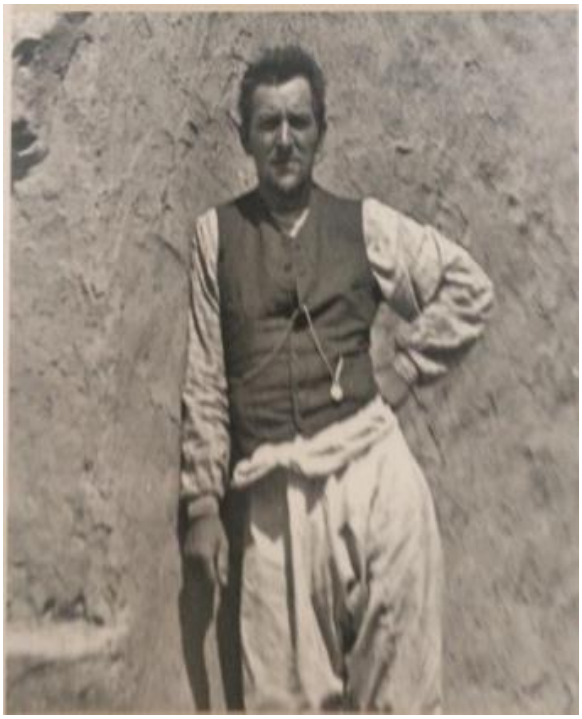
---

[122] Caren DREYER, ***a.g.e.***, s. 22.
[123] http://www.iranicaonline.org/articles/huth-georg (09-08-2019).
[124] Michael KNÜPPEL, "Alois van Tongerloo, Theodor Bartus und die Turfan-Forschung", **Indo-Asiatische Zeitschrift**, 2015, s. 70-71.

Yelkenli gemilerde çalışması ve yılların verdiği tecrübe sonunda bu durum onu tüm denizcilik işlerinin ustası haline getirdi. 6 Ağustos 1887 yılında Avustralya'dan döndükten sonra, bankası iflas ettiği için tüm birikimini kaybetti. Bu yüzden başka bir iş bulmak zorunda kaldı. 21 Mayıs 1888 yılında Berlin Etnoloji Müzesi'nde teknisyen olarak çalışmaya başladı. Bartus'un bir denizci olması ve gemiler hakkında bilgi sahibi olması sebebiyle Pasifik'teki Alman kolonilerinden gelen gemilerin tamirini üstlendi. Yıllara dayanan tecrübesi ve ustalığı onu dört Turfan gezisinin tamamında yeri doldurulamaz bir çalışan yaptı. Bu seferdeki bir diğer başarısı ise duvar resimlerini resimlere zarar vermeden duvardan çıkarabilmesiydi. Bir teknisyen ve organizatör olarak asıl görevine ek olarak, aynı zamanda kazı yönetimi ve dokümantasyonu gibi bilimsel çalışmaları da üstlendi. Albert Von Le Coq dizanteriye yakalandığı zaman, Bartus dördüncü Turfan Seferi'ni yönetti. Turfan Seferi'nden döndükten sonra, 1914 yılı Ocak ayında müzenin müdür yardımcısı oldu. 31 Mart 1927 yılında emeklilik yaşına geldiği halde çalışmaya devam etti. Emekli olduktan sonra da Etnoloji Müzesi'nde ölene kadar çalıştı. Mezopotamya ve İran'a iki keşif gezisine daha katıldı. Bartus öldüğü tarih olan 1941 yılının Ocak ayına kadar müzede, özellikle de Turfan'dan getirilen tarihi eserlerin korunması ve sergiye hazırlanması için çalışmalarda bulundu. Önemli bilgiler ihtiva eden günlüğü II. Dünya Savaşı sırasında tahrip olmuştur[125].

[125] Alois van TONGERLOO, "Bartus, Bernard August Theodor Ludwıg," **Encyclopaedia Iranica**, Online: (http://www.iranicaonline.org/articles/bartus-theodor, (09.05.2019)

2.3.5. HERMANN POHRT (1877-1950)

Bir avukat olduğu bilinen (1877-1950) Doğu Asya Etnoloji Müzesi'nde gönüllü olarak çalışıyordu, daha önce hiçbir sefere katılmadı. Mesleği ve tecrübesizliğinden dolayı Turfan Seferi'ne katılması pek uygun değildi. Fakat diplomatik görevde çalışmak istediği için Çince öğrenmişti ve bu da Turfan heyetlerinin işine yarıyordu. Pohrt bu heyetler için tercümanlık yapıyordu. Aynı zamanda çok iyi bir fotoğrafçı olan Pohrt'un Orta Asya'ya yaptığı tek seyahatinden geri getirdiği mükemmel çekilen fotoğraflar oldu. Üçüncü Turfan Seferi'nden döndükten sonra müzedeki hizmetinden ayrıldı ve orduya katıldı. I. Dünya Savaşı'nda Alman Ordusunda pilot olarak görev aldı. Savaş sonrası 1919 yılında Berlin'den Rheinsberg'e [126] taşındı ve avukatlık yapmaya başladı. Daha sonraki yıllarda eşi Margot Wiener'in Yahudi olması nedeniyle birçok problem yaşadı. II. Dünya Savaşı sonrasında her şeyini kaybettiği için 1950 yılı 73 yaşında hayata küskün bir şekilde vefat etti[127].

2.4. TURFAN SEFERLERİ

1899 yılında, Roma'da açılan Uluslararası doğu bilimler toplantısına gelen Klementz Dmitrii Aleksandrovich ve eşi Yelizaveta Nikalayevna Klements, toplantıdan önce Berlin'e gelerek Albert Grünwedel'e görüştü[128]. Albert Grünwedel o

[126] Heinsberg, Brandenburg, Almanya'daki Ostprignitz-Ruppin bölgesinde bir kasaba ve belediyedir.
[127] Caren DREYER, ***a.g.e.***, s. 135.
[128] Jinrong GUO 郭金荣, "Deguo de sici Tulufan Tanxian" 德国的四次吐鲁番探险, **Deguo Yanjiu Zazhi** 德国研究杂志, C. I, S.14, Shanghai 上海 1999, s.36.

zamanlar 1893 yılında yazdığı "Buddistche Konst in İndia" yani "Hint Budizm Sanatı" kitabıyla tüm Avrupa'da ün kazanmış ve Hint ve Tibet Budizm uzmanı olarak tanınmıştı[129]. Klementz onunla irtibat kurarak Grünwedel'e kendilerinin Xinjiang'a yaptığı seferde bulduğu tarihi eserleri toplantıda sergileyeceğini, eğer Prusya hükümeti izin verirse, Rusya İlimler Akademisi'nin ilerde yapacağı seferde Grünwedel ve ekibinin de katılmasını ve eserleri araştırma açısından yardım vermesini istediğini söylemişti. Klementz ve eşi Roma'daki toplantıdan döndüğünde, yine Berlin'e uğradı ve Grünwedel'le görüştü. Bu kez onlar Roma Uluslararası toplantısında sergilediği Turfan duvar resimlerini Grünwedel'e gösterdi. Bu resimleri gördükten sonra Grünwedel'in Xinjiang bölgesine, özellikle Turfan'a olan ilgisi arttı. Bu nedenle 1902 yılında Grünwedel kendisi Turfan'a sefer düzenleme kararı aldı, ama bu Prusya İlimler Akademisi tarafından pek hoş karşılanmadı. Bu yüzden bu seferin tüm harcamalarını kendileri toplamak zorunda kaldı. Yol parasının bir kısmı bazı finans kuruluşları tarafından, bir kısmı şahıslardan, bir diğer kısmı bir müzeden toplandı. Bu seferde Ruslarla işbirliği yapamamış olsalar bile, Ruslar onların transit geçiş belgesi ve hükümet onayı almalarına yardım etti. 1901 yılın Ekim ayında, Aurel Stein de ikinci Xinjiang seferine başlamadan, Berlin'e gelerek, Grünwedel'le Xinjiang hakkındaki önemli bilgileri paylaştı. 11 Ağustos 1902 yılında, Grünwedel Doğu bilimler araştırmacısı Huth ve Etnografı Müzesi'nin tecrübeli çalışkanı Theodor Bartus'la yola çıktı. Onların hedef yeri İpek Yolu'nun doğu tarafındaki Turfan bölgesiydi. Birinci seferin esas hedef yeri Turfan olduğu için, bundan sonraki yapılan seferler de aynı şekilde "Turfan Seferi" olarak adlandırıldı[130].

Alman ekibin izlediği güzergâhı daha iyi kavramak ve o dönemde Rusya'dan Kaşgar'a en elverişli yol hattının neresi olduğunu anlamak için Rusya Demir yolları hattı hakkında bilgi vermek gerekir.

---

[129] Haitao CHEN 陈海涛, "Deguo Huangjia Tulufan Kaochadui Zongshu" 德国皇家吐鲁番考察队综述, **Xibei shidi kan** 西北史地刊 C. I, Xibei 西安 1997, s. 67.
[130] Jinrong GUO, **a.g.m**, s.36-37.

Demiryolunun keşfi ve kullanıma açılması iletişim ve ulaşımda büyük bir devrim oldu. Ancak önceleri gelişimi biraz yavaş oldu. İlk ilkel denemelerden sonra tamamen demir kullanılarak yapılan ilk demiryolu 1795 yılında kullanıma açılan Derby Canal Railway'dir. Daha sonraki dönemlerde buharlı makinelerin icadıyla sanayi devrimi yaşandı artık bir yerden bir yere insan, hayvan ve mal taşımak kolaylaştı. 19. yüzyılda Berlin'de 1816 ve 1817 yılında madenlerden daha çok kömür çıkarma amaçlı atlı raylı sistem taşımacılığı ile başlayan süreç, kısa sürede gelişmiş, 24 Nisan 1837 yılında Leipzig-Althen hattı açıldı. Takip eden yıllarda Alman Gümrük Birliği savunucusu, ekonomist ve Almanya'nın demiryolu öncüsü Friedrich List'in hazırladığı demiryolu ağı inşa edildi. 1835 yılında Nürnberg ile Fors arasında Almanya'nın ilk demiryolu inşa edildi, 10 yıl sonra 1845 yılında demiryollarının toplamı 2130 km'yi budu. 1905 yılında bu toplam 53.000 km'ye, 1911 yılında da 60.000 km.ye ulaştı. Böylece Avrupa'da, peş peşe demiryolu yapılarak günden güne insan ve mal taşımacılığı arttı[131].

1860'lı yılların ortalarında, Rusya, Orta Asya'daki Türkistan ve Taşkent gibi bazı önemli şehirleri ele geçirdi ve 1873 yılında Hiva ve Buhara üzerinde protetikçiler yarattı. Rusya kolayca savunulabilecek sınırlar arıyordu. Rus demiryolu gelişimi, bölgedeki son bağımsız devlet, 1876 yılında Kokand Hanlığı'nın düşüşüyle ciddi bir şekilde başladı. Hazar-Demiryolları hattı, Orta Asya'nın güneybatısında faaliyet gösteren bir demiryolu hattıdır. Demiryolu, 1881 yılında Rus İmparatorluğu döneminde inşa edilmeye başlanmış olup İpek Yolu rotası üzerinden geçmektedir[132]. Bölgede demiryolu inşasına başlayan Ruslar demiryolunu 1885 yılında Ceyhun'a, 1888 yılında Semerkant'a, 1899 yılında Taşkent'e ulaştırdı. Orta Asya'dan geçen bu Trans-Hazar demiryolunun medeniyet, ticaret ve askeri politikalar açısından önemi büyük oldu. Afganistan, Kuzeydoğu İran ve üç Türkistan Hanlığı'nın ticaretinin gelecekte Trans-Hazar demiryolu üzerinden işleyeceği düşünüldü. Bu demiryolunun

[131] M. Serhan YÜCEL, M. Murat TAŞAR, "Demiryolunun Stratejik Önemi ve Erken Cumhuriyet Döneminde Demiryolu Siyaseti", **VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,** Mart 2016, C. I, S.1 s. 295-296.
[132] Michael P. GERACE, Military POWER, **Conflict and Trade**, Frank Cass Publishers, London 2004, s.186.

inşa edilmesinin temel nedeni Hanlıklarla iletişimin arttırılması ve çıkabilecek bir savaş durumunda Rusya'nın hat üzerindeki birliklerinin sevkinin kolaylaşacak olmasıdır[133].

Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere'de doğan demiryolunu en erken alıp kullanan ülkelerden biri olup, 1833 yılında South Carolina Canal and Railroad olarak adlandırılan Charleston ve Hamburg arasına 219 km'lik, dünyanın o zamana kadarki en uzun demiryolu hattı yapıldı. 10 Mayıs 1869 tarihinde ise kıtalararası olarak ifade edilen ABD'nin Doğu ve Batı kıyılarını birbirine bağlayan 5.319 km'lik New York-San Francisco Demiryolu (Union Pacific) hizmete açıldı. Bu Transcontinental Railway hattı Atlas ve Pasifik okyanuslarını birleştirmesi bakımından önemlidir. ABD'de 1880-90 arasında 10 yıl gibi kısa bir zaman diliminde 115.000 km demiryolu yapıldı[134].

Avrupa'da, ABD'deki gibi peş peşe demir yolları yapıldı ve böylelikle insan ve mal taşımacılığı artmaya başladı. 1835'te Nürnberg ile Fors arasında Almanya'nın ilk demiryolu hattı inşa edildi, 10 yıl sonra 1845'te demiryollarının toplamı 2130 km'yi buldu. 1905 yılında bu toplam 53.000 km'ye, 1911 yılında da 60.000 km'ye ulaştı[135].

2.4.1. Rusya Demiryolları

19. yüzyılda Çarlık Rusyası'nda ilk demiryolu hattı 30 Ekim 1837 yılında, Petersburg ile 25 km uzaklıktaki Çar'ın Zarskoje Selo'daki Sarayı'na yapıldı. Bu hat, aristokratların eğlence mekânına giden hat olarak kullanıldığından dolayı "Meyhane-meşk treni" olarak nitelendi. Bu hattın lokomotifi İngiltere'de Timothy Hackworth tarafından imal edildi. Rusya'da bu hattın yapımından sonra demiryolları çok yavaş

[133] Kadriye TOPAL, **19.Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti**, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014, s. 57.
[134] Serhat YÜCEL, Murat TAŞAR, **a.g.e**, s.301.
[135] Şayan ULUSAN, "1913 yılında Faik Sabri Bey'in Gözünden Almanlar ve Almanya", **Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi** C. X, S.1, Sakarya 2008, s. 253.

gelişti, 10 yıl geçtikten sonra ancak 381 km'lik bir demiryolu hattı açılabildi. Rusya'nın 1829 mm ray açıklığına sahip olmasından dolayı Batı Avrupa'dan gelen hatlar bu raylar üzerinde yola devam edemediler. Daha sonra bu sorun sınırda tekerleklerin değiştirilmesi ile çözüldü. 1851–1862 yılları arasında yapılan Varşova Petersburg Demiryolu 1524 mm ray açıklığına sahiptir[136]. Rusyanın en önemli demiryolu hatları Trans-Sibirya, Trans-Baykal ve Trans- Kafkasya'dır.

Trans-Sibirya Demiryolu Ağı, Moskova'yı Uzak-Doğu Rusya'ya ve Japon Denizi'ne bağlayan dünyanın en geniş ve en uzun demiryolu ağıdır. Hat yaklaşık 9297 km uzunluğunda olup, Moğolistan, Mançurya ve Kuzey Kore'ye de ek hatlarla bağlanmıştır. 1891 yılında, Çar III. Alexander döneminde, Vladivostok, Doğu Sibirya ve Chelyabinsk Batı Sibirya gibi iki uç noktadan merkeze doğru eşzamanlı olarak rayların döşenmesiyle başlandı. Çar'ın üç yıl sonra öldürülmesinin ardından Çar'ın halefi II. Nikolay tarafından sürdürülmüş ve ancak 1905 yılında tamamlanabilmiştir. İlk tren 1905 yılında Atlantik Okyanusu'ndan (Batı Avrupa'dan), Pasifik Okyanusu'na (Vladivostok Limanı) erişmiştir, demiryolu ağı günümüzdeki haline ise 1916 yılında kavuşmuştur. Dört temel rotası bulunan TSR ağında, ana hat Moskova-Vladivostok hattıdır. Hat Moskova'dan başlar ve Güney Sibirya üzerinden sırasıyla, Yaroslavl, Chelyabinsk, Omsk, Novosibirsk, Irkutsk, Ulan-Ude, Chita ve Khabarovsk kentlerinden geçerek Vladivostok'a Vostochny limana ulaşır. TSR hattı birçok noktada Rus demiryolu hatlarıyla birleşerek yüzlerce büyük ve küçük yerleşim bölgesini Avrupa ve Asya-Rusya'sına bağlar. Ortalama 9000 kilometrelik uzunluğuyla toplamda hattın bir ucundan diğerine yolculuk 8-10 gün sürmektedir. Moskova Vladivostok hattının dışında, ikinci ana hat Moskova-Pekin arası bağlantıyı sağlayan ve Trans-Sibirya hattının Karymskaya adlı durağına yakın bir bölgede ana hatta bağlanan Trans-Mançurya bağlantısıdır. Hat Baykal Gölü'nün 1000 km doğusunda ana hatta bağlanarak Pekin'e ulaşımı sağlar. Üçüncü rota ise Trans-Moğolistan hattıdır. Hat Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur ile Moskova arasındaki bağlantıyı oluşturur ve Baykal Gölü'nün güney kıyısında Ulan-Ude adlı bölgede TSR hattına bağlanır.

[136] Serhat YÜCEL, Murat TAŞAR, **a.g.e**, s. 302.

Yapımına sıklıkla ara verilerek devam edilen ve 50 yılın ardından ancak 1991 yılında da tamamlanan Baykal-Amur hattı (BAM) TSR'nin dördüncü ana hattını oluşturur. TSR' de ki bu son genişleme Baykal Gölü'nün 1126 km batısındaki Taishet bölgesinden başlar ve Baykal gölünün kuzeyi ile Amur nehrinin üzerinden geçerek Pasifik Okyanusu'na, Sovetskaya üzerinden Gavan'a ulaşır[137].

Çarlık Rusyası döneminde yapımına başlanan bir diğer demiryolu hattı da Trans-Kafkasya demiryoludur. General Michail Annenkow yönetiminde 1880 yılında başlayan inşa çalışmalarında, Hazar Denizi ile Kızıl Avrat'ın bağlantısı 1885 yılında tamamlanmıştır. Hat, 1885-1888 yılları arasında Semerkant'a kadar uzatılmıştır. 1890 yılında Merv ve Afganistan sınırındaki Kuşka'ya ulaşan demiryolunun Semerkant-Taşkent arası 1903 yılında yapılmış, Sovyet döneminde 1930 yılına kadar Termiz ve Duşanbe'ye kadar ulaşılmıştır. Bu demiryolunun uzunluğu 1864 km. dir. Transkafkasya demiryolu Hazar Denizi'nden Bakü'den başlayıp Aşkabat'a, sonra çölden geçerek Karakum'a, Çadarhov üzerinden Özbekistan'a, Buhara, Semerkant'tan geçerek Taşkent'e ulaşmakta ve Türkistan-Sibirya Demiryolu hattına bağlandığı Kazakistan'ın Aris şehrinde son bulmaktadır. Stratejik önemi yüksek Trans-Kafkasya demiryolunun yapımına Türkistan Genel Valisi General Konstantin Petroviç Kaufmann'ın önerisi üzerine başlanmıştır. Askeri ikmal amaçlı düşünülmüş ancak Orenburg ile Taşkent arasında kesintisiz bağlantı sağladığından daha sonraları ekonomik fayda da sağlanmıştır. İlk bölümü Türkistan'ın işgali amacıyla tamamen askeri amaçlıdır. "Askeri Taktik Amaçlı Demiryolu" olarak yapılan bu ilk bölüm sonrasında Orta Asya'ya kadar uzatılmasıyla "Stratejik Demiryolu" hüviyeti kazanmış, Orta Asya'nın yer altı ve yer üstü zenginliklerinin sömürülmesinin aracı olmuştur. İlk bölüm Türkmenistan'ın işgalinde birliklerin ikmali ve ulaşımında hayati öneme sahip olmuştur. Rus endüstrisi için pamuk başta olmak üzere, kömür, kereste, tahıl ve diğer yer altı zenginlikleri Rus şehirlerine Trans-Kafkasya demiryolu ile ulaştırılmıştır[138].

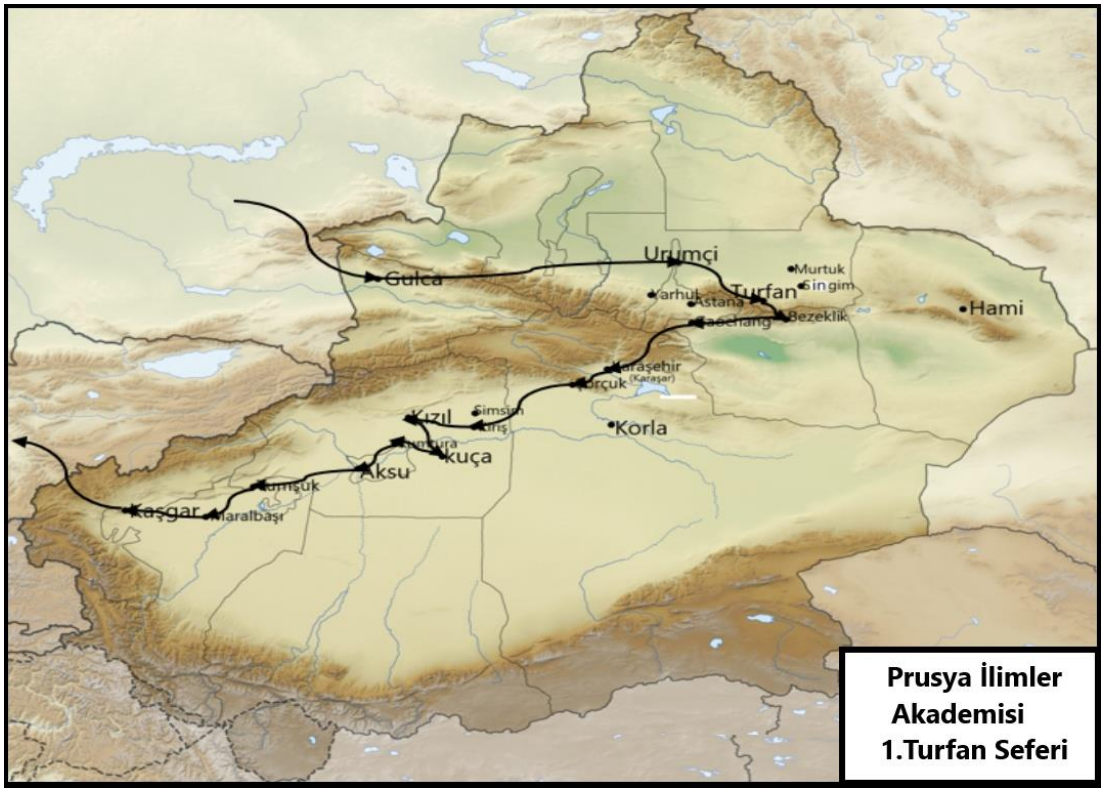
[137] Sedat DEMİR, "Vladivostok Demiryolu Hattı ve Rusya Ekonomisi", **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi,** C. V, S. 2, Kırklareli 2013, s. 483-484.

[138] Serhat YÜCEL, Murat TAŞAR, "Demiryolunun Stratejik Önemi ve Erken Cumhuriyet Döneminde Demiryolu Siyaseti", **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi** C. I, S. 1, İstanbul 2016, s. 303-304.

2.4.2. Birinci Turfan Seferi

Dönem: Ekim 1902-Mayıs 1903

Rota: Gulca-Urumçi-Turfan (Gaochang, Bezeklik, Sangim, Toyuk Kasım 1902-Mart1903)-Toksun-Karaşar-Kuça-Kumutra-Kızıl-Aksu-Tumşuk-Maralbaşı Kaşgar[139].

11 Ağustos 1902'de Albert Grünwedel, Georg Huth ve Theodor Bartus aylarca süren ön hazırlıktan sonra nihayet Wirballen'e [140] giden trenin yatak vagonunda idiler. Kuzey Ekspresi ile yaklaşık 10 saatlik yolculuktan sonra St. Petersburg'a vardılar. Orada onları Rus arkadaşları Wilhelm Radloff bekliyordu, Ünlü Türkolog Radloff seyahatlerinin devamı için yer rezervasyonu ve evrakları

[139] **Turfan Studies**, Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities, Berlin 2007, s. 5.
[140] Wirballen bugün Letonya sınırları içindeki Virbalis şehridir.

hazırlamıştı. Ekip için en önemli şey valizlerinin gümrük araması yapılmadan Rusya'dan geçebilmekti. Bu konu daha önce Berlin Dış İlişkiler Bürosu ve Alman Konsolosluğu aracılığı ile görüşülmüştü. Oradaki bilimler akademisi Rus Bakanlığı'na karşı Berlin'den gelen verileri onaylamıştı. Neticede Albert Grünwedel transit geçişi St. Petersburg'a alıp Rusya seferine başlayabildi. Hazırlanan bir tür koruma mektubu ile Alman heyetine orada kaldıkları süre boyunca her türlü güvence verilmişti. Bu onlara sınır yakınlarındaki giriş ve çıkışlarda çok yardımcı olacaktı. Bu mektup özellikle Georg Huth için çok önemliydi, çünkü bir İsrailli olarak Rusya topraklarında ve Moskova'da başka türlü kalamazdı. Radloff da Xinjiang'daki Rus konsolos ile iletişime geçmiş, Alman bilim adamlarının varışlarını bilgilendirerek yardım talep etmişti. St. Petersburg'ta Almanlar Rus arkadaşlarını da gördüler ve hepsi seyahatin sonucu hakkında heyecan içindeydiler. Bunların arasında öncelikle Orta Asya'daki Türklerin teslimiyeti hakkında bilgi sahibi olan Wilhelm Radloff, daha sonra İran bilimci Carl Hermann Salemann ve İndolog, aynı zamanda daha sonraki akademik bilimler belgeleri ile yakından ilgilenen Sergej Oldenburg[141] vardı. Tabii ki Grünwedel orada Turfan çalışmasını sürdüren Dimitri Klementz [142] ve son sefer hakkında birçok materyale sahip Grum-Grzimailo kardeşlerle de buluştu[143].

19. yüzyılın ortasından itibaren Rus Coğrafya Kurumu ve İmparatorluk Rus Arkeoloji Derneği'nin Doğu Şubesi (VO IRAO) Orta Asya'nın genel keşfi için Xinjiang'a özel bir heyet gönderilmesi kararı aldı. Böylece Xinjiang'a Rus arkeolojik keşifleri S.F.Oldenburg tarafından 1891 Kasım'ında VO IRAO oturumunda başlatılmıştır. Bilimsel toplulukların ve yerel otoritelerin, özellikle Rus konsoloslarının ve diğer yetkililerin yardımıyla, Rus arkeologlar bu araştırmaya büyük katkıda bulundular. Rus arkeologların Xinjiang'da çalışmaları 1898'de Dmitriy

[141] Sergey Fyodoroviç Oldenburg: Rus Doğu bilimci, Rus Hindoloji okulunun kurucularından birisi olup, Rusya Bilimler Akademisi üyesidir. Soylu aileden gelmiştir. Büyükbabası general, babası albaydır.
[142] Dimitri Klementz, Arkeolog, (27 Aralık 1848-8 Ocak 1914).
143 Caren DREYER, **a.g.e.**, s. 20.

Alexandrovich Klementz'in keşif gezisi ve Kaşgar'daki Rus Konsolos Nikolai Fyodorovich Petrovsky'nin faaliyetleriyle başlamıştı. Yerel sanat eserleriyle büyük bi koleksiyona sahip olan Alexander İvanoviç Kokhanovski ve Nikolai Nikolaevich Krotkov ile Kuça'da arkeolojik araştırmalar yapan Mikhail Mikhailovich Berezovsky de bu çalışmalar kapsamında en çok adı geçenlerdendir[144].

Böylece Alman heyeti tüm hazırlıklarını tamamlamış oldular. Artık önlerinde hiçbir engel kalmamıştı. Rus-Çin bankasında da bir hesap açılmıştı. Böylece Berlin'den yatırılan para Çin'de de çekilebilirdi ki bu durum onların işlerini çok kolaylaştırmıştır. St. Peterburg'ta sadece birkaç gün kaldıkları bilinmektedir. Rybinsk[145] tren seyahatinden sonra Samara'ya[146] gidiş birkaç gün sürdü. Ardından Omsk [147] tren seyahati ve "Michail Plotnikow" gemisi ile gittikten sonra 28 Ağustos'ta Semipalatinsk'e[148] varmışlardı. Semipalatinsk'te dört gün kaldılar ve bu süre içinde valizlerini düzenlediler. Bu süre aralığında iki vagon ve at kiraladılar. Bunun yanı sıra Grünwedel oradaki müzeyi ziyaret edip Kırgız koleksiyonunu dolaştı ve seyahat bir konaklamadan bir konaklamaya, her konaklamada ise atlar değiştirilerek devam etti. Böylece heyettekiler de geceleri uyumak için fırsat buluyordu. Bugünkü Ayagoz[149] olan Sergiopol'e 5 Eylül'de vardıklarında Grünwedel hocası Ernst Kuhn'a "*Keşke Jaga Bagas'ın o eşsiz eserlerini alabilseydim*" diye yazar. Herhalde o bu ifadeyle "Balbals" denilen kahraman savaşçıların anıt taşlarını kasetmiş olmalı idi. Sayısız Kırgız mezarını ve taş anıtları da görmeden duramadılar. Ancak yolculuğa devam

[144] Mikhail D. BUKHARİN, "Albert von Le Coq and the Russian Explorers of Eastern Turkestan, Le Coq's Letters to Sergei Fyodorovich Oldenburg", **Berlin İndological Studies**, S. 23, 2016, 15-16.
[145] Rıbinsk, Rusya'nın Yaroslavl Oblastı'nda bulunan bir şehirdir. Şehir Volga ve Şeksna Nehirlerinin birleştiği noktada yer almaktadır. Şehir aynı zamanda Rıbinsk rayonunun merkezidir.
[146] Samara Rusya'nın Volga Federal Bölgesi'nde bulunan Samara Oblastı'nın başkentidir. Tatarların yoğunlukla yaşadığı bir şehirdir. Volga ve Samara Nehirlerinin birleştiği Rusya'nın Avrupa bölümünün güneydoğu kesiminde yer almaktadır.
[147] Omsk Rusya'da Sibirya'nın güneybatısında bulunur ve Sibirya'da Novosibirsk'ten sonra en büyük ikinci şehirdir.
[148] Semey Doğu Kazakistan Eyaleti'nin kuzeydoğusunda, Sibirya sınırı yakınında, Almatı'nın 840 km kuzeyi civarında ve Rusya'daki Omsk oblastının 700 km güneydoğusunda İrtiş Nehri boyunca yer alan Kazakistan'a bağlı bir şehirdir.
[149] Eski adı Sergiopol olan Ayagoz veya Ayakoz, Doğu Kazakistan'ın Ayagoz bölgesinin idari merkezi ve bölgesel öneme sahip bir şehirdir.

etmeleri gerekiyordu. Kopal üzerinden doğuya devam edip 12 Eylül'de Jarkent'e[150] ve birkaç gün sonra 18 Eylül'de de Korgas'taki[151] Rus-Çin sınırına ulaştılar. Korgas, o dönemde henüz küçük bir şehirdi. Bölgenin en önemli ticaret merkezi bir gün yolculuğu uzaklıktaki Gulca idi[152]. Eski Gulca 1759'da Cungarların Mançular tarafından yenilmesinin ardından 1762 tarihinde Ning-yüan adı ile İli Nehri'nin yukarı vadisinde kurulmuş bir şehirdir. İki yıl sonra Mançular bölgeye genel vali atayınca bu şehrin güneyine Hui-yuan adlı bir başka şehir kurulup "Büyük Gulca" adıyla eyalet başkenti oldu[153]. Gulca yıllardır Rus ticareti için önemli bir konum ve konsolosluk durumundaydı. 1871 yıllardan 1881 yıllara kadar uzun uluslararası anlaşmalar merkezi konumundaydı. Bu antlaşmalarda büyük ihtimalle ilk İngiliz temsilci George Macartney[154] de görev almış olmalıydı. Grünwedel onunla 1905 yılında tanıştı ve özellikle Albert von Le Coq ona çok şey borçluydu. Dönemin Gulca konsolosu S.A. Fedorow Alman heyetini 19 Eylül'de geçici bir süreliğine aldı. Rus-Müslüman-Tatar iş adamı Khazanow Fedorow konaklamalarını sağladı, onlara önemli bilgiler verdi, para bozdurmada ve erzak konularında yardımcı oldu. Ayrıca onlara Budist mağara resimlerini gösterdi. Gulca'da Grünwedel ve arkadaşları ilk ziyaretlerini bir Çin devlet memuru eşliğinde tamamladılar. Bunu yapmak seyahat edenler için zorunlu idi. Yeni

[150] Eskiden Panfilov ve Dzharkent olarak bilinen Zharkent veya Jarkent, Kazakistan'ın Panfilov Bölgesi'nin idari merkezi olan Almatı bölgesinde bir kasabadır.

[151] Korgas, Xinjiang'da bulunan bir şehirdir. Şehir Kazakistan sınırında yer almaktadır.

[152] Caren DREYER, **a.g.e.**,s. 21.

[153] Kulca yeni yerleşimlerle, özellikle 1765'te Kalmuklar'dan kaçarak Kaşgarya'dan gelen 12.500 kadar göçmenin bölgeye yerleşmesiyle gelişti. Yeni yerleşen müslüman Türkler "Tarançiler" (ziraatçılar) olarak adlandırıldı. Yine XVIII. yüzyılda bölgeye Çince konuşan ve muhtemelen Çinliler'le Uygurların karışmasından oluşan müslüman Dunganlar geldi. 1851 yılında Kulca'da İli havzasına yaklaşan Ruslar'la Çinliler arasında bir ticaret antlaşması yapıldı ve Rus tüccarlarına bölgenin yukarı taraflarında faaliyette bulunma imkânı sağlandı; dokuz yıl sonra da Rusya ve İngiltere'ye Kulca'da konsolosluk kurma izni verildi. Ahmet TAŞAĞIL, "Kulca" Maddesi, **TDV, İslam Ansiklopedisi,** C. XXII, 2002, s. 354-355.

[154]Babası Sir Halliday Macartney İskoç, annesi ise Çinliydi. Babası Sir Halliday Londra'daki Çin Elçiliği'nde sekreterlik yapmıştı. Halliday Macartney, Edinburgh Üniversitesi'nde tıp eğitimi aldığı için Kırım Savaşı'nda doktor olarak görev yapmıştır. Daha sonra ise orduya girmiştir. 1860'lı yılların başında Çin'e görevli olarak gönderilmiş ve İngiltere adına Taiping İsyanı'nın (1851-1864) bastırılmasında çalışmıştır. İşte bu sırada Çinli bir hanımefendi ile tanışıp evlenmiştir. Bu evlilikten Nanjing'de George doğmuştur. Fransa ve İngiltere'ye geçmeden önce on yıl kadar eğitimini Çin'de sürdürdü. Bundan dolayı çok iyi Çince konuşan George Macartney diğer önde gelen Çinlilerle de çok rahat iyi ilişkiler kurabilmiştir. İngiltere, Rusya ile arasındaki siyasi istikrarsızlığı görmek için Sir Francis Younghusband'ı bölgeye göndermeye karar vermiştir. Görüşmelerde yardımcı olması için Çince tercüman olarak da George Macartney görevlendirilmişti. Macartney, resmi olarak bölgeye gönderilmiş olsa bile konsolos olarak bölgeye atanması 1904 yılında olmuştur. 24 yaşında geldiği Kaşgar'da tam 28 yıl görev yapmıştır. Murat ÖZKAN, "Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Maccartney" **Asia Minor Dergisi**, 2017, C.V, S. 10, s. 73 – 85.

bir bölgeye geldiklerinde ziyaret kartlarını teslim etmek ve yeni bir ziyaret girişi yapmak zorunda idiler. Ertesi gün de ziyaret edildi ve böylece memuriyet bölgelerinde rahatça dolaşabiliyorlardı. Şehirde ayrıca Rus taşımacılarının bir ofisi bulunuyordu. Bu ofis onların eşyalarını güven altına alıyordu. Kiralık elemanları ile eşyaları aldırttılar. Kendilerine binek ve yük taşıma atı satın aldılar. Atlarını satın aldıktan sonra 3 Ekim günü küçük kervanları ile Gulca'dan ayrıldılar[155].

Bundan sonraki yolu Albert Grünwedel eşi Marie'ye [156]28 Ekim 1902'de yazdığı mektupta anlatıyor:

"*3 Ekim'de Gulca'dan çıktık, 4 Ekim'de tekrar Shui-din'e vardık, tam yıllık pazarın ortasında kendimizi bulduk, akşam da cami bahçesine karşı bir yerde çadırlarımızı kurduk. Orada bir Çinli memur ziyaretimize geldi, bu Çinli asker, bizi dağlık alana girişimize kadar götürdü ve karşıya geçince bizi orada bıraktı. 5 Ekim'de Usurgan'da geceledik. Boro-Choro Dağları'nı geçmemiz 6 ve 7 Ekim boyunca sürdü. Ancak 9 Ekim'de zirveye ulaşabildik. Aşırı soğuk ve rüzgârlıydı. Sayram Gölü binlerce metre yüksekte kalıyor ve onun koyu mavi suyu ile karla kaplı dağları muhteşem bir görüntü sergiliyordu. Ne yazık ki ahır görünümlü binada hava aşırı soğuktu ve fırtına vardı, bölgenin garip bir kervansarayında tavuk ve koyun eti bulabilmiştik. 10 Ekim'de U-tai'den geçip Ta-kuon-Se'ye ulaştık. Burada atlarımız çok yorulduğu için bir gece kaldık. 12 Ekim'de In-cho-ho'ya, 13 Ekim'de Xihuo'ya ulaştık. Her taraf tamamen Çin görünümlü idi. Tarançi'ler, Tatar'lar ve Sartlar toplumun sadece küçük bir kısmını oluşturuyordu. 14 Ekim'de Kumbulak kaynağına vardık. Burada konakladık ve ardından bir çölü geçmek zorunda kaldık. Gerçekten hayvan ve insan için tam bir eziyet ve bu yolu iki günden geçebildik.15 Ekim'de çölde küçük bir kalede aşırı soğukta sabahladık. 16 Ekim'de bir ormanlıktan geçip Toto'ya ulaştık, 17'sinde Kur-tu'yu*

[155] Caren DREYER, **a.g.e.**, *ibid.*

156 Grünwedel 18 Ağustos 1890'da bankacı ev sahibinin kızı Maria Herrmann ile evlendi. Berlin'de Ağustos 1891'de ilk kızı Maria Franziska doğdu. Maria Grünwedel 5 Aralık 1928'de öldü. Bkz. Caren DREYER , **a.g.m.**, s. 2.

geçtik. Yer yer çimenlik, bazen bozkır, ağaçlık, sülün, keklik, yaban kazları olan bu yeri geçtik. 18 Ekim'de Si-Gu-So'ya ulaştık, burada Moğolları gördük. 19 Ekim'de aşırı yağmur yüzünden gece konaklamak zorunda kaldık. 20 Ekim'de büyük şehir Shihezi'ye 石河子[157] vardık. Şehre girerken dar pazar alanında bir tiyatro gösterisi vardı, harika, renkli bir görünümdü. Oradaki pazarda özellikle meyveler, şeftali ve harika üzümler vardı. Buradan itibaren bölge çok ilginç olmaya başladı. Her taraf eski kentlerin yıkıntıları ve tapınaklarla doluydu. 21'inde Yan-Tse-Hsi, 22'sinde Sen-Te-Cho-Dse'ye ulaştık. Orada Çinli kıyafeti giymiş olan Belçikalı misyonerlere rastladık, bizi Almanca selamladılar ve bizlere çok önemli tavsiyelerde bulundular. 23 Ekim'de büyük kent Manas'a, ardından To-Hu-Lo'ya 24'ünde, 25'inde Cho-Tu-By ve Yu-Fo-Go'ya varıp geceledik, 26'sında Sha-Da-Yo-Pe, ve nihayet 27'sinde Urumçi'ye ulaştık.[158]"

Berlin'den gelen bilim adamları 27 Ekim 1902'de şehre vardıklarında büyük ihtimalle Tatar Schasgarow tarafından ağırlandı. Gulca'daki konsolosun sekreteri N.N. Krotkow onlardan üç gün önce şehre varıp Almanların konaklamaları ile ilgilenmişti. Ekim sonu Urumçi aşırı soğuktu, öyle ki sıcak bir yere taşınmanın mutluluğunu yaşadılar. Aynı gün Grünwedel eşi Marie'ye şunları yazdı:

"Nihayet başka bir eve taşınıyoruz. Konsolos bize konsolosluğun karşısında Tatar Mir Kasim'a ait olan sıcacık bir ev tahsis etti. Dün orda karşılandık, meyve, pasta, çay, şeker ile onurlandırıldık. Dün ilk kez bir Çin yemeği yedik ve o çubukları kullanmak bizim için çok zor idi. Üç büyük kâse çorbamız vardı, tadı çok ilginç idi, daha sonra üç büyük kâse lahanalı koyun eti, İspanyol karabiberi ve üç büyük kâse makarna getirdiler. Çok fazla yemiştik. Yemek harikaydı. Her şeyin toplamı 40 kuruş idi bizim paramıza göre, koyun etinin 200 gramı 20 kuruştu. Bir Çin şehrinde yaşamayı şu an tasvir edemiyorum, bunları çok daha ilerde belki açıklamak zorunda

[157] Shihezi, Çin'in kuzey batısında Xinjiang Bölgesine doğrudan bağlı ilçe düzeyinde bir şehirdir.
[158] Metindeki Çince yer isimlerinin Almanca Transkripsiyonundan neresi olduğu anlaşılamamaktadır. Bu yüzden sadece tahmin ettiğimizin Çincesini yazabildik.

olabilirim. Nerden başlayacağımı bile bilemiyorum. Köylerdeki kervansaraylarda konakladık, dört köşeli bir oda, yamuk delikli pencereler, her yerde tavuklar, koyun etleri ve yumurtalar vardı, bunları kendimiz bizzat pişirmek durumda kalıyorduk, akşamları soğuk bahçede oturur, ateş etrafında toplanırdık. Tam bir Çingene hayatı gibiydi". Rus ev sahipleri tarafından birkaç gün ağırlanmanın mutluluğu tüm seyahat edenler için çok güzeldi. Grünwedel birkaç yıl sonra tekrar kısa süreli gelişine kızmamıştı. 26 Temmuz 1906 tarihinde şunları yazacaktı:

"Çin kurumlarını ve Rus konsolosu ziyaret etmek ve tükenen erzaklarımızı temin etmek için geldim. Burada şu an sadece konsolosun sekreteri var, çok kibar bir genç adam, Bobrovkinov, Moğol gramerin yaratıcısı. Bizleri çok iyi doyuruyor ve bir haftalığına tekrar Avrupalı gibiyiz".[159]

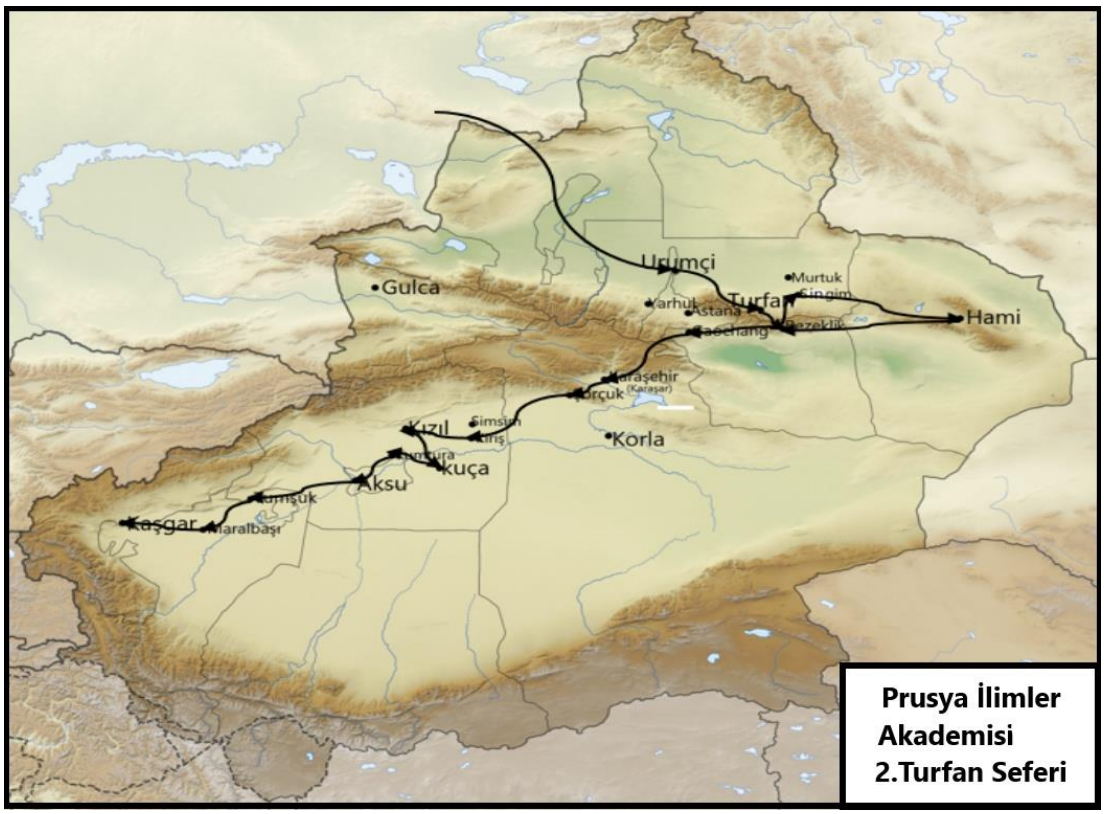
Onların bu seferdeki asıl amacı Turfan olduğu için, seferin adı "Turfan Seferi" olmuştur. Sonraki seferlerde başka yerlere gitmiş olsa da adı "Turfan Seferi" olarak kalmıştır. Bu ekip, Aralık 1902 yılından Nisan 1903 yılına kadar, Turfan'daki Singim, Bezeklik gibi yerlerde kazı yapmıştır. Onlar bu seferde Soğdca, Çince, Uygurca, Moğolca, Tibetçe yazılmış birçok el yazmaları, Budizm ve Maniheizm ile ilgili birçok duvar resmi ve başka tarihi eserler bulmuşlardır. Toplamda 44 sandık tarihi eser ele geçirilmiştir. Bu 44 sandığı önce deve ile St. Petersburg'a, sonra da gemi ile Berlin'e göndermiştir. Temmuz 1903 yılında ülkelerine döndüler. Kasım ayında ise sandıklar geldi[160]. İlk gezide elde edilen eser sayısı azdır ancak bu gezi daha sonraki yıllarda yapılacak gezilere hazırlık mahiyetinde olmuştur[161].

[159] Caren DREYER, **a.g.e.**, s. 31-33.
[160] Jin Rong DUN, **a.g.m.**, s. 37.
[161] Ferruh AĞCA, "Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerle İlgili Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", **I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, 2006, s. 239.

2.4.3. İkinci Turfan Seferi

Dönem: Kasım 1904-Aralık 1905

Rota: Urumçi-Turfan(Gaochang, Yarhoto Kasım 1904-Ağustos 1905) –Hami (Ağustos 1905)-Turfan-Kuça-Kaşgar[162].

İkinci sefer için halktan topladıkları bağış toplam 42.000 Mark[163] oldu. Bunun 15.000 Mark'ı tarihi eserleri nakliyesi için kullanıldı. Para işini hallettikten sonra, bir hafta hazırlık yapıldı. 1904 yılı 12 Eylül'de Berlin'den yola çıkmışlardır. İlk olarak St. Petersburg'a geldiler. Burada Rusya İlimler Akademisi üyeleri ile görüşüp buradaki Alman Konsolosluğu'na gittiler. Ondan sonra St. Petersburg'dan Moskova'ya geçtiler. Oradan da beş gün sonra Omsk şehrine vardılar. 29 Eylülde gemiye binerek İrtiş Nehri yoluyla Semipalatinsk'e[164] geldiler. Buradan doğruca

[162] Turfan Studies, **a.g.e,** s. 5.
[163] Mark Almanların eski para birimidir, 1 Euro: 1, 95583 Alman Markı.
[164] Bugün Kazakistan'ın Semey şehridir.

Çin'e gitmek için posta kamyona binmesi gerekiyordu, ama eğer öyle yaparsa her yeni şehire geldiğinde araba değişikliği yapması gerekiyordu. Bu da eşyaların tekrar tekrar arabadan arabaya indirilip binmesi gibi külfetli bir iş olacaktı. Bundan dolayı üç tane at arabası satın aldılar. Biri kendileri için, diğer ikisi ise kazı ve araştırma yapmak için kullanacak eşyaları içindi. Burada Rusya vatandaşı olan bir Alman ile tanıştılar ve onu yardımcı olarak işe aldılar. Buradan Çin'e giderken daha birçok Rus yerleşim yerlerinden geçilmesi gerektiği için bu çocuğun dil konusunda onlara çok yardımı olacaktı[165].

Kış mevsiminin gelmek üzere olduğunu göze alarak hızlı hareket etmeye çalışsalar da bazı sebeplerden dolayı ancak 2 Ekim'de Semipalatinsk şehrinden ayrıldılar. Aradaki on duraktan geçerek 4 Ekim'de Sergi Bohr şehrine vardılar. Bundan dört gün sonra 11 duraktan geçerek Tarbagatay-İli sınır bölgesi olan Bakhty'a geldiler ve burada bir gün kaldılar. Sonra da 9 Ekim'de az ilerdeki Çöçek'e doğru yola çıktılar. Bu kadar sorunsuz ve hızlı bir şekilde ilerleyebilmeleri bazı günler hiç uyumadan, yolda çay ile ekmek atıştırarak yola çıkmaları sayesindeydi. Burada bir gün kalarak Çin hükümetinden pasaportlarını aldılar ve hazırlık yaptıktan sonra 17 Ekim Urumçi'ye doğru yola çıktılar. Kullandıkları atlar çok zayıf olduğu için araba birkaç defa devrildi ve içindeki eşyalar da zarar gördü. O yüzden yolda kendileri binmek için ayrıca iki at satın aldılar ve bindikleri at arabasına eşyalarını yerleştirdiler. Yolda hiçbir şeyin olmadığı bir orman yoluna girdiler. Ancak bu yolda mola verip ekmek yiyip çay içebildiler. O yüzden 25 Ekim Şihenzi'ye geldiğinde çok acıkmış durumdaydılar. Neyse ki burada karınlarını doyurdular. 2 Kasımda Urumçi'ye vardılar. Urumçi'de Çin uslubunda yapılmış bir göl[166] yakınındaki bir dağın üstünde bir tapınak görmüşler ve bu çok hoşlarına gitmiştir. Bunlar gelmeden bir Rusya Konsolosluğu'ndaki memur geçecekleri yolda Kırgız ve Moğol hırsızların olduğunu, bu nedenle çok dikkat etmeleri gerektiğni söyledi. Onlar da paralarını iç çamaşırının göğüs tarafına yerleştirmiştir, ama bundan çok rahatsız olduğu için beş gün sonra

[165] Albert Von LE COQ, "Pulushi Huangjia Diyici Xinjiang Tulufan Kaochadui" 普鲁士皇家第一次吐鲁番考察队, Çev. Hai Tao Chen 陈海涛, **Nankai Daxue Xüebao 南开大学学报**, s. 14.

[166] Urumçiye bu kadar yakın olan göl Kızıldağ Gölü veya Boğda Gölü (Tianchi 天池) olmalıdır.

çıkarttılar. Şanslarına da herhangi kötü durumla karşılaşmamışlardı. Burada Rus Konsolosluğu'nun misafiri olarak karşılandılar. Nihayetinde 13 Kasımda Urumçi'den ayrılarak Turfan'a doğru yola çıktılar [167].

17 Kasım'da Turfan'a geldiler, ertesi gün de araştırma yapmak istedikleri Astana'ya vardılar. Burası Uygur çiftçi ve tüccarların yaşadığı bir kasabaydı. Burada Savut adındaki bir çiftçinin evini kiraladılar[168]. Alman heyeti ile Rus heyeti daha Rusya'dayken Turfan ve Kuça'da kazıyı birlikte yapmak için anlaşmışlardı. Ancak Almanlar Turfan'a geldiklerinde Rusların onları beklemeden kazıya başlamış olduklarını görüp biraz içerlediler[169]. Turfan'da Kasım ayından Şubat'a kadar dört ay kazı ve araştırma işlemlerini devam sürdürdüler. Von Le Coq Grünwedel'in gösterdiği yerlere gitti ve orada da kazı yaptı. Ama istediği sayıda eser elde edemedi. Bu seferde ele geçiren objeler 40 sandık olup her sandığın ağırlığı ise 60 kilogramdı. Eserleri önce deve ile Çöçek'e, sonra buradan "Umut Derneği" aracılığıyla Avrupa'ya gönderdiler. Mart ayında Turfan'daki İdikut [170] bölgesini kazmaya devam ettiler. Burasını da Grünwedel söylemişti. Burada oldukça çok şey bulabildiler. Kalıntılar arasında tapınağın kütüphanesini buldular. Ama burası dağdan gelen kar sularının basması nedeniyle zarar görmüştü. Buradan sonra Nisan ayında Bezeklik Bin Buda Mağarasına gelmişlerdir. Von Le Coq buradaki en sağlam kalan mağara odasından tüm duvar resimleri söktürmüştür. Asında Grünwedel bu bölgedeki resimleri kendi gelip alacağını ona dokunmamasını söylemiştir, ama Von Le Coq onun bu seferde gelip gelemeyeceğini bilmediği için hem bunun gibi başka birçok duvar resimleri olduğu için söktürüp alıp gitmeye karar vermiştir. Le Coq Mayıs ayında, kazıda ele geçiren tarihi eserlerin sayısı çok olduğu için, onları toplama düzenleme işleriyle meşgul oldu. Bu kez ele geçirilenler 60 sadık, her sandığın ağırlığı 115 kg.dı. Bunu göndermek için

---

[167] Albert Von LE COQ, **Gaochang-Tulufan Gudai Yishu Zhenpin** 高昌-吐魯番古代艺术珍品, Çev. Chongmin Chao 超崇民, Xinjiang Renmin Chubanshe 新疆人民出版社, , s. 5-6.

[168] Chongzhou ZHANG, **a.g.e.**, s. 3.

[169] Susan WHİTFİELD, "Scholarly Respect in an Age of Political Rivalry", **Russian Expeditions to Central Asia at the Turn of the 20th Century Collected Articles**, Ed: I.F. Popova, St Petersburg, Slavia Publishers, 2008, s. 215.

[170] Bu şehrin diğer adı "Koço"'dur. "Karahoto" veya "Karahoço" da denir. Çeşitli dönemlerde farklı adlar alır. (Bunun için bakınız: Muhaddere ÖZERDİM, "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı'nın Şehirleri", **A.Ü.D.T.C.F. Dergisi** C. XI, s. 162.

Turfan'dan kimseyi bulamadığı için, kendisi Urumçi'ye gidip birini bulmak zorunda kaldı. Urumçi'den gönderebilecek birini buldu, ama bu sefer de yükler çok ağır olduğu için, deve ile değil, el arabasıyla taşımak zorunda kaldı. Onlar ikinci sefer Urumçi'ye doğru yola çıktığı zaman, Dawançın'a geldiğinde bir hırsız araştırmacının parasını çaldı. Le Coq hırsızı yakalamayı ve parasını geri alabilmeyi başardıysa da hırsız kaçtı[171].

Haziran ayında Le Coq kendisi Urumçi'ye gitti, Bartus'u ise Yarhoto (Yargul)[172]'ya gönderdi. Temmuz ayında ise kendisi tekrar Urumçi'ye gitti, Bartus'u ise Turfan'ın kuzey tarafındaki Bulak'a gönderdi. Bu iki kazıdan Bartus birçok tarihi eseri ele geçirmiştir. Bunları da gönderdikten sonra Temmuz'un ortasında Turfan çok sıcak olduğu için burada kalmak istemediler ve Kumul'a gitmeye karar verdiler. 2 Ağustosta Lukçün'e doğru yola çıkmışlardır. Emin Wang orada olmadığı için, kardeşi onları ağırladı. 13 Ağustos Kumul'a gelmiştir. Kumul'da birçok tarihi kalıntılar bulunmuştur. Ama sağlam durumdaki eserlere halk yerleştiği için çalışma yapılacak durumda değildi. 14 Ağustos sabah saat 7'de Kumul şehrine gelmiştir. Burayı yöneten Şah Maksut, Lukçun'u yöneten kişinin kayınpederiydi. Şah Maksut Bey onların kendi bahçesini kazmasına izin vermiştir. Burası dağ bölgesine yakın olduğu için kar sularının basması ile her yer zarara uğramıştı. Bundan dolayı kazı için çok uğraşılsa da hiçbir şey elde edilemedi.

---

[171] Albert Von LE COQ, **a.g.e.**, s. 2.

[172] Tang devrinde, Koçodan evvel Turfan bölgesinin başkenti bulunuyordu. Beşbalık'tan güneye doğru inen yolcu 80 km ötede bir söğüt ormanından ve Altın Dağ'dan geçip 210 li daha yürüyerek Yarhoto'ya varabilirdi. Turfan'da M. 840 civarında teşekkül eden Uygur Devleti'nin de belki ilk orduları Beşbalık ve Yarhoto'da kurulmuş olmalıdır. Yarhoto uçurumun 30 m. dibinde iki ırmağın keşiserek oluşturduğu bir adadır. Şehrin adı kısmen Türkçe "Yar: uçurum" kısmen Moğolca "hoto: şehir" kelimelerinden oluşmaktadır. Emel ESİN, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan şehri)", **Ankara Dergisi**, Ankara 1972, s.163-164. 135-215; 1900-1901 yıllarında bölgeye gelen ilk araştırma heyeti V.I Robovsky yönetimindeki bir Rus heyetiydi. Burada yaptıkları bir kazıda Taş devrine ait yerleşim vealetler ile seramik parçaları buldular. Yedi yıl sonra K.V. Mannerheim yönetimindeki bir başka Rus heyeti ise Konişehri güçlendirme çalışmaları yaptı. 1920'de ise bir Japon arkeolog heyeti Yarhoto'nun tepesinde kazı çalışması yatı. 10 yıl sonra Çinli arkeolog Huang Wenbi ise burada yaptığı araştırmalarda Tang dönemine ait 130 mezar ile eşsiz seramik parçaları buldu. V.I. MOLODİN-Kang In-Uk, "The Yarhoto Site in the Context of the Hunnu Problem", **Archaeology, Ethnology and Antropolgy of Eurasia**, S. 3, 2000, Novosibirsk, s. 89.

18 Ağustos, Altam adındaki bir yerde Grünwedel'den bir telgraf geldi, Telgafta Ekim ayının ortasında Kaşgar'a geleceğini söylüyordu. Von Le Coq aslında Kumul'dan 17 gün mesafelik olan Dunhuang'a uğramayı planlamıştı, ama Grünwedel'in gelmesine yetişemeyeceğini düşünerek vazgeçti. 21 Ağustos'ta Kumul'dan ayrıldılar ve Turfan'a geçerek bir kere daha topladıkları tarihi eserleri Avrupa'ya gönderdiler. 11 Eylül'de tekrar yola çıktılar ve 18 gün sonra Korla'ya gelmişlerdir. Burada bir müddet dinlendikten sonra 24 Eylül Luntai[173]'a gelebildiler. Yol yine yeşillikten ibaret olduğu için yolda mola veremeye fırsat buldular ve ekmek yiyip, çay içtiler. 17 Eylül'de ise nihayet Kuça'ya vardılar. Burada da bir buda mağarası buluştular, ama çok araştırma ve kazı yapmadan yola çıkmak zorunda kaldılar. 30 Eylül'de Kuça'dan yola çıktılar. 5 Ekim'de ise Zhamutai'a 柞木台, bir gün sonra da Aksu'ya ulaştılar. Burada da Von Le Coq tüm işleri yardımcısı Bartus'e vererek, kendisi Suculık Genel Müdürü Muhammet Sayit ile Kaşgar'a doğru yola çıktı. 16 Ekimde ise Kaşgar'a vardılar. Burada da onu İngiltere'ye ait olan Hindistan hükümeti karşıladı. O Grünwedel'i çok bekledi ama Grünwedel'in Valizi Rusya'daki karışıklıktan dolayı kaybolduğundan dolayı geç kaldı[174].

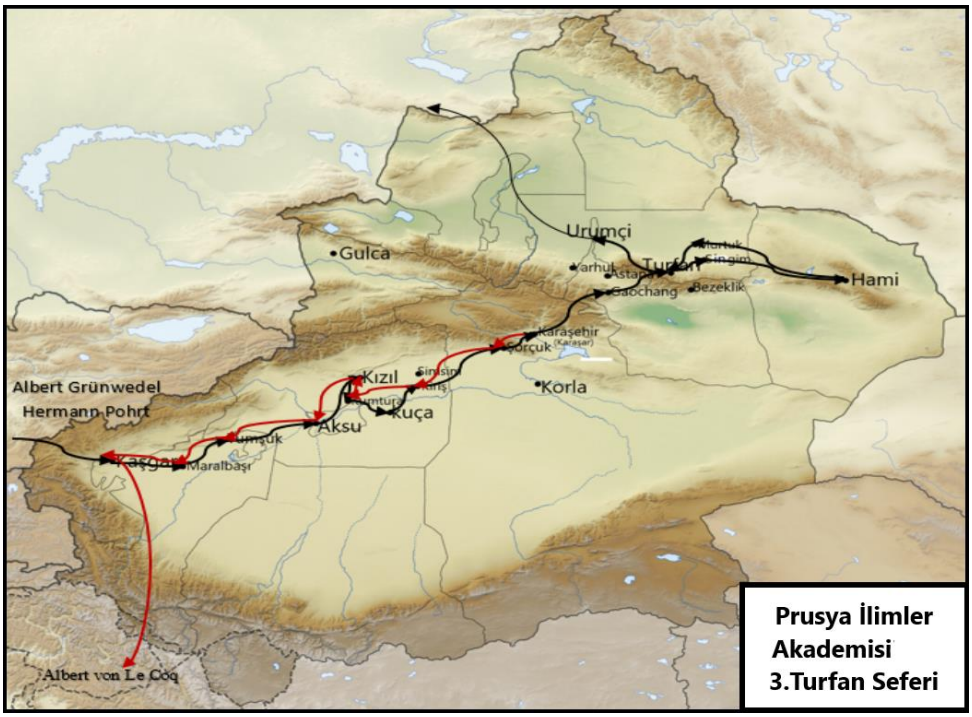
Aralık ayının başında Grünwedel ve Pohrt Kaşgar'a geldiler, ama Grünwedel çok hasta olduğu için onlar yola çıkamadı. Bu süreçte Pohrt ve Bartus Kaşgar'daki Rusya Konsolosluğu'nda kaldılar[175].

[173] Korla İlçesinin bir ilçesidir ve Uygurca adı "Bügür"dür.
[174] Albert Von LE COQ, **a.g.e.**, s. 4.
[175] Albert Von LE COQ, **a.g.e.**, s. 5-6.

2.4.4. Üçüncü Turfan Seferi

Dönem: Aralık 1905-Nisan 1907

Rota: Kaşgar-Tumşuk (Ocak 1906) Kuça, Kızıl-Karaşar-Kumutra (Şubat 1906)- Korla, Şorcuk-Turfan (Temmuz 1906)-Urumçi-Hami-Tuyuk (Ocak 1907) Şorçuk (Şubat-Mart 1907)- Turfan –Urumçi[176].

Grünwedel 17 Eylül 1905'te ilk seyahatinin kitap baskısını teslim ettikten sonra Berlin'den St. Petersburg'a gitti. Fotoğrafçısı Hermann Pohrt da 23 Eylül'de yanına geldi. Eksik transit geçiş evrakları nedeniyle 29 Eylül'e kadar Petersburg'ta kalmak zorunda kaldı. Daha sonra Moskova'ya yolculuk devam etti. Yeni yapılan Orenburg-Taşkent güzergâhı için bilet alamadılar. Bu nedenle 9 Ekim'e kadar Orenburg'ta oyalanmak zorunda kaldılar. Seyahatte Grünwedel trende Semerkant'taki Rus-Çin banka müdürü Sevaux ile tanıştı. Valizleri beklerken müdürün davetini kabul ettiler ve onunla gittiler. Sandıkların bu kadar gecikeceğini bilselerdi seyahat için daha fazla zaman ayırırlardı. Bu birkaç günlük sürede Timur'un mezarını, Semerkant

[176] Turfan Studies, *ibid*.

camisini, antik şehir Afrasiab ile papaz Daniel'in mezarını ziyaret ettiler. Misafir kaldıkları evde Bay Vergon ile Bayan Bell ile tanıştılar. Onlar birkaç ay sonra Ocak 1906'da Grünwedel'in eşi Marie'ye beraber geçirdikleri seyahatlerden resimler gönderdiler. Albert Grünwedel ve Hermann Pohrt 19 Ekim 1905'te Andican'a [177] vardıklarında halen valizlerinden haber yoktu. Beklemekten başka çareleri yoktu. Andican'da Aralık 1902 yılında büyük bir deprem olmuştu ve birçok ev yıkılmıştı. Rus askeriyesinde kaldıklarında çok rahat ettiler. Orda kaldıkları dört hafta boyunca şehri gezdiler dolaştılar. Le Coq ve Bartus Pamir ormanlığının diğer yakasında onları bekliyordu. 26 Ekim'de Grünwedel eşine şöyle bir mektup yazdı: *"Hava harika ve gündüz çok sıcak, ama erken kararıyor. Çoğu zaman eski Türk şehrine dolaşmaya gidiyoruz. Çok küçük bir şehir, Kaşgar ve Kuça ile kıyaslanamaz bile. Çevreyi gezdim dolaştım. Harika tertemiz bir Türk köyü, ağaçların arasında pamuk ve üzüm bahçeleri ile dolu"*.

Nihayetinde yüksek rütbeli bir subay Oş'a [178] devam etmelerini önerdi. Oradaki Albay Saizev'de konaklayabilme imkânları vardı. Valizleri arkadan gönderilecekti. Yolculuğa devam edebilmeleri için Margilan'da[179] validen izin kâğıdı çıkarmaları gerekiyordu. Bu uygulama birkaç aydır yürürlükte idi. Oş'taki konaklamanın keyfini daha sonra fazlasıyla çıkardılar, Grünewedel eşi Marie'ye bunu şu şekilde yazmıştır:

"*Albay uzun süredir zaten Oş'ta kalıyordu. İlçe kaymakamı olarak zaten1898 yılında Kaşgar'da oturan İngiliz George Macartney ve eşini kabul etmişti. Onlar da o zaman Oş'un konforlu kulübünde kalmış ve Rusların misafiri olarak yemekte ağırlanmıştı. Kendilerinden taşınabilir bir piyano satın almış, Pamir üzerinden Kaşgar'daki evlerine kurdurmuştu"*[180].

[177] Özbekistan'da bir şehir.
[178] Kırgızistan'ın güneybatısında ve Fergana Vadisi'nin güneyinde yer alan Oş şehri, Kırgızistan'ın ikinci büyük şehridir. Ülkede "Güneyin başkenti" olarak anılan Oş, Özbekistan sınırına da çok yakındır.
[179] Margilan, Özbekistan'da bir şehir. İdari olarak Fergana ilinde bulunmaktadır.
[180] Caren DREYER, **a.g.e.**, s.134.

Oş küçücük bir pazarı olan küçük bir yerdi. Grünewedel ve asistanı bir kere de taç giyme etkinliğine davet edilmişlerdi. Tabur komutanı Pawel Petrowitsch Rjabkow askerlerine Alman misafirleri için de bir hoş geldin selamı verdirmişti. Andican'dan Oş'a kadarki 30 kilometreyi Rus posta arabası ile gittiler. 20 Kasım'da nihayet valizleri geldiğinde bir kervana yüklediler, kendileri de at kiralayıp gittiler. İki gün sonra nihayet devam edebildiler. Bu arada kış bastırmıştı, öyle ki atlar o sert zeminde iyi gidiyorlardı. Rus sınır durağı olan Irkeştam'a kadar yedi gün geçti. İki gün de Gulca Nehri'ni takip ettiler ve ardından 4000 metrelik Telki Dağı'na tırmandılar.

Altay Dağları bol yağışlı, kışın da karlı bir bölgedir. Uzun vadi ilkbahardan sonbahara kadar yemyeşil bir düzlük oluyor ve Kırgızlar hayvanlarını orada otlatıyordu. 1903'te Grünewedel eşine yazdığı mektupta yeşilliği, çiçekleri ile bu güne kadar gördüğü en muhteşem vadi olduğunu yazmıştır. Çin yönündeki kısım oldukça kuraktır. Orada yazın yeşil görünen tek yerler vadiler, ırmaklar ve akarsu kenarlarıdır. Ancak o zaman kış mevsiminde rüzgâr dağlardan öyle esiyordu ki hava oldukça soğuk oluyordu. Rus sınır durağı İrkeştam'da küçük bir plato üzerinde 3000 metre yükseklikte idi. Dağda bir beyazlık üzerinde bir Rus subay yüz kişilik Kazak askeri ile yerini almıştı. Aşağıda nehir yanında beyaz evler ve bürolar bulunuyordu. On yılı aşkın bir süredir burada görev yapan gümrük memuru Zagin özellikle uyuşturucu kaçakçılığını engellemek görevinde idi. Bayan Macartney kitabında onu şöyle anlatıyordu:

"Çin-Xinjiang'dan Rusya'ya gelen kervanları canlandırmak onun hobisiydi. Özellikle mercan, Hint türbanı için muslin ve haşhaş kaçırılıyordu. Mercan ve muslin vergisi çok yüksekti. Haşhaş kesinlikle ülkeye giremezdi. Kervan başkanları muslin ve haşhaşı sokmak için birçok hile biliyordu. Böylece muslini vücutlarına sarıp haşhaşı

içine saklıyorlardı. Ancak mercanı kaçırma yöntemleri çok ilginçti. İrkeştam[181]*, Perlen ve Klumpen yolu boyunca atlarına mercan yutturuyorlardı. Gümrükten geçer geçmez hemen atların pisliklerinde kaçırdıkları mercanları ararlardı. Bu nedenle Bay Tzagan kervanları gümrükte olabildiğince uzun tutmaya çalışırdı."*[182]

Grünwedel ellibeş gün geç de olsa 6 Aralıkta Kaşgar'a vardı[183]. Burada üçüncü seferden birkaç hafta önce yine hastalandı. İngiliz Konsolosluğu'nda Konsolos Macartney'in daveti üzerine öğlen yemeğine gidildi. Ruslar da davet etişlerdi ama Macartneyler'de yediklerini söyleyerek daveti kibarca reddettiler. Biran önce yola çıkmak istiyorlardı. Çünkü Stein ve Fransiz heyeti de kâşif için gelmek üzereydiler. Bundan dolayı Grünwedel tam iyileşememiş olduğu halde yola çıktılar[184].

1903 yılında olduğu gibi Aralık 1905'te de Grünwedel onun yanında kalabildi ve eşinin güzel yemeklerini yiyebildi. Zagin'in anlattığına göre, gece kurtları kaçırmak için silah atarlarmış. Aksi takdirde evin bahçesine kadar gelebilirler, atlara saldırır, koyun ve tavukları parçalayabilirlerdi. Hava oldukça soğuktu. Gerçekten bu moladan sonra dağların aşılması en zor kısmı gelmişti. Dondurucu soğukta Kaşgar'a varana kadar altı gün geçti. Uluğçat'a fazla uzak olmayan bir yerde Çin askerlerinin dolu olduğu yerde bir Kırgız çadırında geceyi geçirdiler. Grünwedel çok kötü hastalandı. İrkeştam'dan ayrıldıktan üç gün sonra Mingyol'a vardılar ve burada Albert von Le Coq ile Theodor Bartus'un karşıdan geldiklerini öğrendiler. Her iki araştırma grubu

---

[181] İrkeştam Geçiti ismini Kırgızistan'da, Güney Osh İli içinde, Alay Vadisi'nin doğusunda ortalama deniz seviyesinden 3004 metre yükseklikte konumlanan İrkeştam isminde bir sınır köyünden almış, Kırgızistan ile Xinjiang arasındaki, bir ana sınır geçitidir.

[182] Caren DREYER, **a.g.e.,** s.136

[183] Üçüncü Alman seferi aslında ikincisinin devamı sayılabilir. Çünkü ikinci seferden sonra Alman araştırmacılar ülkelerine dönmemişler, Kaşgar'da Grünwedeli beklemişlerdir. Nihayetinde Grünwedelin gelmesiyle yeni adamlar ve elbette maddi yardım da gelmiş oldu, böylece sefere devam ettiler. Lajos LİGETİ, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. Sadrettin Karatay, TDK, Ankara 2011, s. 115.

[184] Peter HOPKİRK, Foreign Devils on the Silk Road: The Search for the Lost Treasures**,** https://books.google.com.tr/books?id=DoxsQDBQHYEC&pg=PT76&lpg=PT76&dq=Le+Coq+Kutcha&source=bl&ots=9U3dsl44O4&sig=ACfU3U3NumMAgU1oALAYqO9n-lbLQ2G5w&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwiMy4u9nvjjAhXpx6YKHfiCCv0Q6AEwDHoECAkQAQ#v=onepage&q=Le%20Coq%20&f=false (01.05.2019).

ertesi gün buluşup 4 Aralık 1905'te Kaşgar'a girdiler. Grünwedel 24 Aralık'ta eşine yazdığı mektupta şöyle bahsediyordu:

"Saraya yaklaştığımda bir türk bana yaklaştı ve Le Coq'tan bir mektup verdi. Ertesi gün saat iki civarı bir kum tepesinde Le Coq, Bartus ve Muhammed Ali ile buluştuk. Gerçekten büyük bir sevinç oldu".

Daha Oş'ta iken Grünwedel George Macartneys'den İngiliz elçiliğinde kalabileceği davetini aldı. Fakat Grünwedel son konaklamasını Rus residansta çok güzel anılarla geçirdi ve Ruslarla olan bağını da koparmak istemiyordu. Bu nedenle kibarca daveti geri çevirdi, Pohrt ve Bartus ile taşınmaya karar verdi. Sağlık durumu bu arada öyle kötü olmuştu ki birkaç gün sonra İsveç elçiliğine geçti ve Doktor Högberg'in tedavisine gitti. Böylece dört araştırmacı üç ayrı kışlaya dağılmak zorunda kaldı. Kaşgar'da üç hafta kaldılar ve bu sürede dahi Grünwedel zar zor düzelebildi. Satın aldıkları kürklerden kendilerine elbiseler yaptırdılar. Ancak Macartneys'de kalıp yılbaşından sonra tekrar 30 Aralık'ta ortak araştırmalarına devam ettiler, buna da üçüncü sefer adını verdiler. İlk arkeolojik durağını Le Coq kitabında "Xinjiang'da Hella'nın İzinde" adını verdi. Bu kıtada Maralbaşı'de Tumşuk Budist harabelerinden ve birkaç ay sonra Paul Peliot'un burada kazı yapmaya başlayacağından bahseder. Ancak Grünwedel bu yerden hiç bahsetmez. Belki de Grünwedel hasta halinde arabada seyahate devam ederken Le Coq ya tek başına ya da Bartus ile birlikte Tokkus Saray ve Tumşuk Tag harabelerini gördü. Grünwedel'e göre ilk durak olarak Maralbaşi'nin kuzeydoğusunda kalan Uç Turfan, yani Aksu'dan birkaç gün önce, planlandı. Yerlilerin onlara tavsiye ettiği yer Aksu'nun batısında bir nehir vahasında kalıyordu. Uç Turfan'dan dağlara ve ordan da bugünkü Kırgistan'daki Bedal Geçidi'ne uzanan yol Çin'in batıya giden bin yılın yoluydu. Eski kaynaklarda Üç Turfan da ticaret yeri olarak anılıyordu. Ayrıca çevresindeki manastırlardan da çok bahsediliyordu fakat 20. yüzyıl başlarında hiçbirinden iz kalmadı. Ne Aurel Stein ne de Finlandiya-Rus generali

Gustav Mannerheim bu konudan bahsetmedi. Grünwedel "Afrasiyab'ın [185] altın saray yıkıntılarının bulunduğu eski şehir" hakkında bir şeyler duydu ve buraları ziyaret etmeyi çok istedi. Mannerheim'ın 1907 ilkbaharında ziyaret ettiği yeni dönem yeri ile bu tasvirin alakası olmamalıdır. Aurel Stein de bu aktarımı duymuştu. Onun araştırtmalarının sonuçları bunların yerel bir efsane olduğunu gösterdi. Seyahat edenlere buraları 7000 metre yükseklikteki Han Tengri bulutların arasında kale yıkıntıları ve saray görünümünde idiler. Bu tespitin şaşkınlığı Berlin'den gelenler için önemsizdi. Yük kervanı ile dik siyah dağlara tırmanmak bu kış mevsiminde mümkün olamazdı. Yük almadan tırmanmak mümkün olabilirdi ancak bu ağır kışta battaniye, kürk almadan çıkmak da olanaksızdı. 21 Ocak'ta Grünwedel ve adamları nihayet Kuça vahasına yaklaştı. Bu arada Kızıl Köy yakınlarında büyük bir mağara tapınağı olduğunu da duymuşlardı. Bagajlarını Kuça'ya gönderdiler ve kendileri Kızıl Nehri'ne doğru ilerlemeye başladılar. Orada dini dekorla süslenmiş mağaraları gördüklerinde gözlerine inanamadılar. Dağ duvarlarının en yüksek noktalarına kadar bu oyuklar ve ağaç oymalarının izleri görülüyordu. Eğer bütün mağaralar kullanılmış ise o halde burada gerçekten büyük bir yaşam var idi. Grünwedel burada kalıp her yeri tek tek incelemek isterdi. Ancak her şeyi Kuça'ya kadar kiralayabilmişlerdi. Bu soğuk kış mevsiminde bu dört yabancı ve yardımcılarını barındıracak başka yer yoktu. Tabi ki burada kalmalarına yetecek erzak da yoktu. Mecburen istemeyerek de olsa tekrar ilkbaharda gelebilme düşüncesi ile yollarına devam ettiler. Yayınlarında Le Coq Kızıl'daki bu yerleri gören ilk Alman olduğunu yazar ve arkadaşı Bartus ile birlikte 21

[185] İskit/Saka hükümdarı olarak bilinen Alper Tunga'nın "Şehnâme"deki adıdır. Tarih öncesinden başlayarak Sasani İmparatorluğu dönemine kadarki tüm eski İran krallarını inceleyen Şehnâme, tarihte yaşandığı varsayılan İran-Turan savaşları ve ilişkilerine ışık tutması bakımından önemli bir kaynak olarak ele alınır. Şehnâme'nin yazarı Firdevsi (Ebu'l-Kasım Mansur, 934-1020)'nin anlatımına göre İranlılarla savaşarak yenilen Afrâsiyâb ölüm meleğinden kaçmak için yer altında yaptırdığı bin sütunlu sarayına sığınır. Burası öylesine büyük bir saraydır ki, içerisinde kendi güneşi ve ayı bile vardır. Ancak bütün kudretine rağmen Afrâsiyâb, ölüm meleğiyle yaptığı mücadeleyi kaybeder. Bu hikâyenin Semerkant'ta bulunan Afrâsiyâb Tepeleri'nde geçtiğine inanılır. Seyfi BAŞKAN, "Semerkand Şah-I Zinde Yapıları", Vakıflar Dergisi Haziran 2012, S. 37, s. 133. 19. yüzyıldan itibaren, özellikle de 1960-70'lerde çok aktif bir şekilde yapılan kazılar, arkeolojik alanın maddi, sanatsal ve kültürel aşamaları ortaya çıkarmış ve kronolojisi oluşturulmuştur. Bölgede yerleşim M.Ö. 7- 6. yüzyıllarda başlamıştır. Adobe platformundaki dikdörtgen alanı fırınlanmamış tuğlalardan oluşan güçlü bir kale duvarı ile çevrilidir. Su, bir kanal ve açık rezervuarlar (Afrāsāb'nin doğu ve kuzey kısımlarında keşfedilmiştir) vasıtası ile temin edilmiştir. Bu arkeolojik komplekste, eğimli tabanlı, tane kırıcılı ve yaprak şeklindeki (ve MÖ 5.-4. üç kanatlı) bronz ok uçları bulunmuştur. Bu dönemin sonunda kent, Arrian ve Quintus Curtius tarafından M.Ö. 329-327'de İskender'in Soğd'a seferi ile ilgili olarak belirtilen Marakanda ile tanımlanır. http://www.iranicaonline.org/articles/afrasiab-the-ruined-site. (09.08.2019).

Ocak'ta buraya geldiğini aktarır. Bu konuda Grünwedel eşine yazdığı mektupta 25.01.1906 tarihinde bir pasajda şöyle bahseder: *"Dört gün önce Kızıl'da muhteşem mağara tapınakları bulduk ve duvar resimleri gayet bozulmadan durmaktaydı."* 24 Ocak tarihli genel müdürlüğe yazılan mektupta da Grünwedel'in orada olduğu belirtilmekte idi:

"*Kuça'ya iki günlük yol mesafesinde, Kaşgar'dan Kuça'ya giden yol üzerinde mükemmel bir mağara tapınağından haberdar olduk. Bu devasa harabeleri dolaştık ancak orada çalışmadık. Çünkü yakınımızda sadece küçük bir köy evi vardı ve bu soğuk zamanda hepimiz orada kalamazdık. Şimdi gerekli hazırlıkları yapıp ilerde tekrar geleceğiz. Oradaki freskler gerçekten çok ilginçti. Çünkü Karahoca, Toyok-Mezarı ve Murtuk'taki en eski tabakalardır ve tüm mağaranın dekorasyonunu oluşturuyordu.*"[186]

Kuça'da Aksakal'ın yanında konaklamalarını hazırladılar. Onun evi gelecek dört ay boyunca çevrenin temel kampı olarak onlara hizmet verdi. Oradan ayrıca Çin kurumuna ziyaretlerini de gerçekleştiriyorlardı. Her şey tamamlandıktan sonra Grünwedel'in ilk ziyaretindeki en güzel anısı olan Kumtura Bin-Buda-Mağaraları'na[187] doğru yola çıktılar. 27 Ocak'tan 25 Şubat'a kadar orada köyün imamının evinde kaldılar. Dördü de paralel çalışıyordu. Hatta mağara çalışmalarında birbirlerini tamamladıklarının bile farkına varmadılar. Grünwedel de aynı zamanda iyileşiyordu. Bartus ile birlikte Muzart-akarsuyu boyunca mağaraları, çevre vadileri ve yüksek kaya duvarlarını inceledi. Eriyen karlar yüzyıllar boyunca derin oyuklar oluşturmuş ve bu oyukların içinde oturma alanları, meditasyon ve saygı odaları

[186] Caren DREYER, **a.g.e.**, s.138.

[187] Kumtura Bin Buda Mağaraları Xinjiang Özerk Bölgesi Kuça şehrinin 25. km. batısında Muzart Nehri kıyısında bulunmaktadır. Antik İpek Yolu üzerindeki bu önemli bölge, V. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar altı yüzyıldan fazla bir süre boyunca Quici, Gök Türk, Han, Uygur ve Turpan halklarının idaresinde yaşamıştır. Günümüze gele 112 Budist mağara tapınağının en eskileri on beş yüz yıl önceye aittir. Kumtura Mağaraları sadece Quici ve Han devletleri ve kültürü değil ayrıca Uygur yazıtları Orta Asya tarihi hakkında birinci elden bir kaynak değeri taşır. Xiaofan DU, "UNESCO Support for Cultural Heritage Conservation in China", Translated by Naomi Hellmann, **Conservation of Ancient Sites on the Silk Road, International Collaboration I**, 2010, s. 37-38.

bulunuyordu. Grünwedel'in daha 1903'te söylediği gibi bazı mağara çizimleri doğu etkisini gösteriyordu. O bunu "Çin işi" diye niteliyordu. Ancak bu sefer Hint tarzı boyamalara da rastladı. O kurşun kalemle bu çizimleri aktarırken Le Coq yardımcısı Karahoca imamı ile çevredeki yıkıntıların peşine düşüp doğanın topografik yapısını tanımaya çalıştı. Böylece güneyde Kuça çevresindeki Şayar ve Toksun'u, doğudaki Oş'u dolaştı. Bu turlar esnasında çok fazla insanla görüşüp halk bilimi alanında bir hayli bilgi topladı[188].

Grünwedel iyileştikten sonra, 30 Aralık Kaşgar'dan ayrıldılar ve Kuça'ya doğru yol aldılar. Kuça'ya geldikten sonra doğruca Kızıl Bin Buda Mağarasına geldiler. Bu sefer dördü beraber çalıştığı için, işde eskisine göre daha kolaylaştı. Pohrt fotoğraf çekme ve harita çizme işlerini yaptı, Von Le Voq ve Bartus duvar resimleri ile ilgilendi. Grünwedel ise araştırma ve inceleme yaptı. Pohrt Çince, Von Le Coq ta Uygurca bildiği için ikisi de tercüme işlerini yaptı. Buradan birçok el yazması, duvar resimleri ve başka küçük şeyleri elde etmiştir. Onlar Kuça'nın başka taraflarında da birçok kazı yapmışlardır ve inanılmaz çok materyal ele geçirdiler. Buradan toplanan tarihi eserin sayısı 80 sandıktan fazla oldu[189].

Stein'in da Turfan'a doğru geleceği haberi gelmiştir, Von Le Coq da Turfan Bezeklik'te gördüğü, Grüwedel'in bakması için ayıran yerlerin Stein tarafından kazılmaması için Turfan'a doğru yola çıktı[190].

Bu seferde maddi problemler yanında sağlık problemleri de yaşanıyordu. Le Coq'un sağlığı çok bozuldu. Hatta öyle ki seferin planlanan bitişinden 13 ay önce 20

[188] Caren DREYER, **a.g.e.**, s. 139.
[189] Haitao CHEN, **a.g.m.**, s. 70.
[190] Albert Von LE COQ, **a.g.e.**, s. 6.

aylık kazıdan sonra Haziran 1906'da çalışmaları bırakmak zorunda kaldı ve önce Kaşgar'a sonra da Keşmir'e gitti, 7 Ocak 1907 yılında ise ülkesine döndü[191].

Grünwedel, Von Le Coq döndükten sonra Bartus ve Pohrt ile beraber Turfan'a dönmüşler ve Von Le Coq'un onun için ayıran yerlere gitmiştir. Ondan sonra da Kumul'a gitmişlerdir. Buralarda da birçok tarihi eseri toplamışlar ve Mayıs 1907 yılında önce Urumçi'ye sonra Rusya'ya, buradan da Berlin'e dönmüşlerdir. Bu seferde 128 sandık, her birinin ağırlığı 70-80 kilogram olan tarihi eser götürülmüştür[192]. Heyet Bezeklik, Karaşahr, Korla, Kumtura, Sorçuk, Toyuk, Tumşuk, Turfan vahası ve tabii ki Kucha Kızıl'da araştırma yaptılar[193].

2.4.5. Dördüncü Sefer

Dönem: Mayıs 1913-Şubat 1914

Rota: Karaşar-Tumşuk-Kuça, kızıl (Haziran-Eylül1913)-Kiriş-Simsim-Kumutura (Kasım 1913)-Tumşuk (Aralık 1913-Ocak 1914)-Kaşgar[194].

Bilim adamlarının önceki üç seferden topladıkları tarihi eseri incelemesi yıllarca sürdüğü için, üçüncü Turfan seferinden döndükten ancak yedi yıl sonra dördüncü seferi yapmak için hazırlıklar başladı. Bu dönemde Qing Hanedanı yıkılışının ardından, Xinjiang çok karmaşık bir durumda olduğu için, Prusya İlimler Akademisi onların gitmesine izin vermedi, gitmekte ısrar ederlerse, kendi

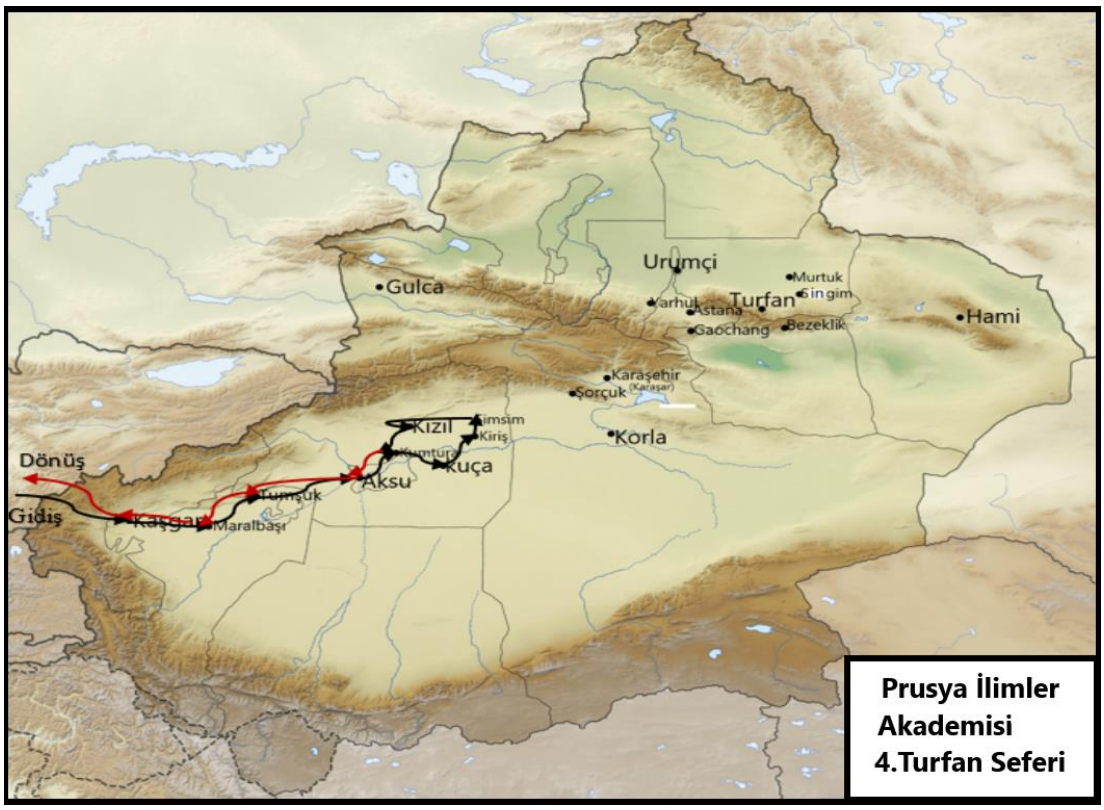
[191]Genellikle onları yataklara düşüren hastalıklar soğuk algınlığı, grip, kabakulak, boğaz enfeksiyonları ve yorgunluk gibi hastalıklardı. Bu rahatsızlıklar dolayısıyla sık sık günlerce ve hatta haftalarını yatakta geçirmek zorunda kalan araştırmacı mektuplara daha erken veya daha hızlı cevap vermeme nedeni olarak bu rahatsızlıkları göstermiştir. Catrin KOST, "Yours ever so sincerely' : Albert von le Coq seen through his correspondence with Aurel Stein", **Sir Aurel Stein, Colleagues and Collections**, In: H. Wang (ed.), British Museum Research Publication 184, Biritish 2012, s. 4.

[192] Theodor Bartus ve Hermann Pohrt ile Turfan vahasında Karaşar'a yapılan bir yıllık yolculuk ve sonra geri dönmek için yapılan yolculk Grünwedel için çok yorucuydu. Karısı Marie'ye yazdığı mektuplarda bu sırada ne kadar yalnız hissettiğini görmekteyiz. Bu keşifler sırasında sık sık hastalandı ve gücünün son raddesine kadar çalıştı. Bu yüzden 9 Haziran 1907'de Berlin'e döndüğünde iyileşmesi birkaç ay sürdü. Albert Von LE COQ, **a.g.e**, s. 7-10.

[193] Hannes A. FELLNER, "The expeditions to Tocharistan", **Instrumenta Tocharica**, Heidelberg, 2007, s. 24.

[194] Turfan Studies, *ibid*.

güvenliklerinden kendilerinin sorumlu olacağını söyledi. Von Le Coq ve Bartus bunu kabul ederek yola hazırlıklara başladılar[195].

1909-1910 yılında Rusya Bilimler Akademisi için nihayet para gönderildi ve arkeolojik çalışmanın birinci bölümüne izin çıktı. Böylece Sergey Oldenburg ve ekibi Kuça bölgesine ve oradan Karaşar'a[196] gidebilme imkânına kavuştu. 1908'de Paul Pelliot ve Marc Aurel Stein ile ekibi Xinjiang'tan geri döndüler. Ağustos 1911'de Turfan-Salonu gibi önemli bir eserin Halklar Müzesi'nde sergilenip çok fazla ziyaretçinin görmesinin yarattığı etkiyle bir sefer daha düşünülmeye başlandı.

[195] Jin Rong DUN, ***a.g.m.***, s. 38.

[196] Karaşar- Tarım havzasının kuzeyinde, Tanrı Dağları'nın güneyinde ve Xinjiang bölgesinin tam merkezinde bulunmaktadır. M.Ö 2. yüzyılın 70 yıllarında burada Yuechi'ler yaşıyordu ve ismi "Yanqi" olarak koymuşlardır. M.S 9. yüzyılın ortasında, Uygurlar'ın yaşamaya başladığı Song döneminde adını "Suolimi" olarak değiştirilmiştir. Yarkent Hanlığı döneminde "Çalış" olarak adlandırılmıştır. Ming-qing döneminde ise, Karaşar olarak tekrar değiştirilmiştir. Qing döneminde ise adı Karaşar ve Yanqi olarak kullanılmışlardır. (Yu LİU 刘玉, Yanqi Gushi Lunlue 焉耆古史论略, Yunnan Daxue 云南大学 Lishixi 历史系, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yunnan 云南 2017, s. 3.

Belgelerde 22 Ağustos'ta yeni bir araştırma seyahatinin planlandığı görülmektedir. Bilgili ve deneyimli Albert Grünwedel bu sefer ekip başı olarak yer almıyordu. Gerçi onun "Çin-Xinjiang'daki Eski Budizm Dini Yerleri" adlı yayını tamamlanmıştı ve geçirdiği ameliyat nihayet onu yıllarca çektiği ağrılarından kurtarmıştı. Ancak tekrar büyük bir seyahat çilesi için kendini artık yaşlı görüyordu. 1911 yılında Albert von Le Coq da "Chotscho" yayınını tamamlamıştı. Böylece Xinjiang'da geçirdiği sürenin sonuçlarını yayınlamış oldu ve artık yeni araştırmalara yönelebilme imkânına kavuşmuştu. Bartus da gitmeye hazırdı. Kısacası araştırma ekibi artık yeni bir sefere hazırdı. Planlar ilk başta tıkanmış gözüküyordu. Çin'deki 1911 yılı devrimleri sonucu politik ve sosyal çatışmalar ve Qing Hanedanı'nın yetkisizleştirilmesi Xinjiang'a seyahatleri zorlaştırmıştı. Ancak 1912 yılı sonlarında durumlar biraz sakinleşti ve Kaşgar'daki İngiliz Başkonsolosu George Macartney yeni bir sefere kalkışabildi. Gerçi Pekin'den halen resmi seyahat izinleri gelmemişti, fakat o kendisi Almanlara onun bölgesi dâhilinde olan Xinjang'ın batı kısmına gerekli seyahat evraklarını temin etme sözünü verdi. Hatta Berlin'deki dış ilişkiler kurumu da katılımcıların kendilerinin risk alması durumunda destek verebileceğini söyledi. İnceleme yerinde Almanlar sakin görünen yüzeyin altında halen bir şeylerin hareket ettiğini hissediyorlardı. Moralleri her an ters dönebilir gibi gözüküyordu. Bu durum karşısında Le Coq planladığı Güney İpek Yolu seyahatini mecburen yarıda kesmek zorunda kaldı. Böylece o ve teknik elemanı Theodor Bartus'a Kuça bölgesi kaldı. Gerçi orada da halen çok fazla araştırma materyalı vardı[197].

Bu dört seferin kaynağı olarak elimizde Le Coq'un mektupları ve raporlarının dışında 1928 yılında yayınlanmış kitabı "Xinjiang'daki Yerler ve İnsanlar" adlı eser bulunmaktadır. Seyahat raporlarının dışında ikinci ve üçüncü seferde "Xinjiang'da Hella'nın İzi Peşinde", ülkedeki ilişkilere derinlemesine girip insanlarla olan karşılaşmalarına daha ağırlıklı değinmektedir[198]. Yaptıklarından emindi, fakat tarafsız gözlemci değildi. İncelemeleri Çin'deki büyük dağılmadan sonraki zorlu dönem için

[197] Caren DREYER, **a.g.e.**, s. 200.
[198] Bu eserin tam künyesi şu şekildedir: **Auf Hellas Spuren in Ostturkistan: Berichte und Abenteuer der II. Und III. Deutschen Turfan-Expedition**, Leipzig 1926.

yine de katkıda bulunabiliyordu. Hayatının en önemli eseri baskıya verildiğinde çok heyecanlandı. Halklar Kültürü Müzesi'nde "Hint Bölümü" onun getirdiği eserlerden hazırlanmıştı. Ziyaretçiler bu 40'ın üzerinde odada Güney Asya'nın sanatını ve İpek Yolunu dolaşabiliyorlardı. Şimdi artık onlara ülkeyi, insanlarını, yaşam şartlarını ve politik ilişkilerini anlatmak istiyordu. Ve bu çok özel koleksiyona sahip olmanın ayrıcalığını göstermek istiyordu. Grünwedel böylesi geniş bir sunum için seyahatin tüm çilesini göğüslemiştir. Kendini geçmiş kültürün materyal kalıntılarını uzak bir ülkede toplamayı ve vurdumduymaz yeni nesle, Alman müzelerine getirmeyi görev saymıştır. 31 Mart 1913'te Albert von Le Coq ve Theodor Bartus hazırlıklar tamamlandıktan sonra Petersburg ve Moskova üzerinden Taşkent ve Andican'a gittiler. Orada bir Alman bira üreticisinin evinde konaklayıp gerekli tüm seyahat izinlerini alıp sınırdan geçebilmeyi beklediler. Oş üzerinden yolculuk devam etti. 31 Nisan'da 40 at ile Terek geçidine gittiler. Rus sınır durağı olan İrkeştam'ı 9-10 Mayıs'ta ve Çin sınır durağı olan Ulugçat'ı da bir gün sonra geçtiler. Böylece 14 Mayıs'ta Kaşgar'a ulaştılar ve Macartneyler tarafından ağırlandılar:

"Dün mutlu bir şekilde buraya vardık, Türk sarayına indik. Bay George ve Bayan Macartney geldiğimizi hemen haber aldılar, daha atlarımızdan sandıklarımızı indirmeden geldiler ve bizi o kadar kötü görünmemize rağmen Başkonsoloslukta gezdirdiler. Artık valizlerimizi burada bekleyeceğiz, ardından Çin kurumları ile ilişki kurup yolumuza devam edeceğiz"[199].

Kaşgar'ın son yıllardaki büyük değişimi gözardı edilemezdi. 1911 yılında ihtilali eski askeri hiyerarşiyi dağıtmış, hırsızları ve gizli örgütleri başa getirmişti. İli-Vadisi ya da Çin'in çekirdek bölgelerinde ayaklanmalar görünmeye başladı. Kanunen suçlu kaçaklardan geri kalanlar Xinjiang'a kaçarak ve burada hâkimiyet sürüyordu. Özellikle Kaşgar çevresinden büyük bir göç dalgası görülüyordu, bu da yetersiz tarım arazisinde ve pamuk ekiminde pahalılığa ve yerlilerin göçüne sebep oluyordu. Birçok

[199] Caren DREYER, **a.g.e.**, s. 202.

Kaşgarlı göçmen olarak doğuya gidiyordu ya da Rusya'nın Batı Türkistan'ına sezon işçisi olarak yazılıyordu, 1913 yılında bu rakamlar 40000 lerle ifade ediliyordu.

Rus etkisi Kaşgar'da sürekli artmaktaydı, hatta 1912'den sonra Urumçi'nin Çinli valisi Han, Xinjiang'da önemli yönetici rolüne sahipti. Le Coq'un 1913 yılındaki bilgilerine göre 2000 Rus askeri buraya konuşlanmıştı. İngiliz Başkonsolosluğu bölgesinde de hiçbir İngiliz askerinin bulunmadığı söyleniyordu. Rus askerleri ve komutanları meydan okuyan davranışları ile bölgeyi ele geçirme hazırlığı içinde iken genç devrimci yeni Çin beyleri kamu hayatından kendini geri çekip aralarında güç pozisyonunu savunma peşinde idiler. Le Coq Kültür Bakanı'na bir mektubunda 17 Mayıs 1913'te şöyle der:

"Sağdan soldan duyduğuma göre ülke her yerde sakin. Evvelden çölün kuzey kısmındaki Oasen bölgesinden büyük rütbeli memurların öldürüldüğü haberleri gelirdi. O zamandan beri yeni hükümet burada ve artık hiçbir kötü haber duyulmamaktadır. O zamanlarda Rusların buraya 800 asker gönderdiği çok doğaldır. Ancak şimdi Çinlilere ya da George Macartney'e haber vermeden niye halen asker gönderdiklerini anlamak mümkün değil. Bir tabur Kazak iki gün önce ve bir piyade 127 asker bir gün önce yola çıkmış. Yolun son kısmında bizler de onlarla birlikte gittik ve aç susuz kalan Almanlara ekmek, çay vs verdik. Avrupalı askerlere karşı savaşacaklarını düşünmedim. Çinlilerin silahları yok ve bence Ruslar burada hâkimiyet kurmak da istemiyor. Andican'da bir ticaret adamının düşüncesine göre, Kaşgar'ın hâkimiyetleri altında olması en iyi pamuk tarlalarının da sahibi olması anlamına gelir ve böylece Amerika'ya bağımlı kalınmaz. Çinliler ve İngilizler Rus askerlerinin sinsi gelişlerinden çok rahatsızlar. Macartney bizi dün Dao-tai ile tanıştırdı ve neden Çin pasaportlar ile gelmemiz gerektiğini anlattı. Dao-tai'dan bizi artık kurum kardeşleri olarak görmesi sözünü aldı ve pasaport hazırlanmasını istedi. Bu gerçekleşirse rahat çalışabiliriz, ta ki Ruslar ülkeyi ele geçirene kadar."

Rus temsilciliği artık küçük bir kale haline gelmişti, birkaç yüz Kazak askeri barındırıyordu. İsveç misyoner birimi de küçük bir ev ile misyoner ve doktorları barındırıyordu ve güvenlik amacıyla yüksek bir duvarla korunuyordu. 1898'den beri burada İngiliz temsilci olarak burada görev yapan George Macartney 1912 yılından beri Başkonsolos idi ve Chini Bagh (Çinibağ) 'daki küçük evi İsveçli misyoner ve mimar Högberg'den satın alarak eve bahçe ve hastane ekledi. 1904'de vefat eden efsanevi Rus Başkonsolos Nikolay Fyodorovich Petrowsky'nın [200] veliahtı Socoff ve Metscherskij'den, Macartney hiçbir hasımlık görmedi. Böylece çevrede en itibar gören kişi oldu. Mevkii gereği oradaki en üst rütbeli Çin komutan ile çok iyi ilişkiler kurması bekleniyordu. Bu sebeple de Albert von Le Coq ve Theodor Bartus'un oturma izinlerini verebiliyordu. O dönemki en büyük memur, Yang Xian-su Le Coq'a resmini vermişti. Bu şekilde Aksu ile Kuça ilçelerinde Almanların çalışmalarına ve aylarca orada konaklamalarına müsaade etmişti. Sonra öğrendiler ki daha güçlü bir komutan gelene kadar kalmalarına izin verilmiş, diğer bir sorun da Le Coq bu konuda HİÇ konuşmamıştı. Birçok araştırmaya, onca senelere ve Dunhuang Mağaraları'ndan gönderilen el yazmalarından sonra eğitimli Çnlilerin yabancı arkeologlara, yaptıkları çalışmalara karşı düşmanlık gittikçe arttı, hatta Xinjiang'da bile. Önceleri aslında her şey tam planlara uygun gidiyordu. Kaşgar'da Albert von Le Coq yardımcısı Egambardi'yi gördü ve en güvenilir adamını bulduğu için çok sevindi. Fakat yeni

[200] Nikolay Fyodoroviç Petrovskiy 1882 yılından itibaren Kaşgar'da konsolosluk göreviyle vazifelendirilmiştir (14 Mart 1895 yılından itibaren başkonsolosluk yapmıştır). Başlarda Taşkent'ten görevini yürütürken 1884 yılında kesin olarak 20 yıl boyunca Ağustos 1903 yılına kadar görevde olacağı Kaşgar'a gitmiştir. Bu süre içerisinde Rus tüccarların dışında Xinjiang'a gitmekte olan seyyah ve heyetlere diplomatik ve idari yardımlarda bulunmuştur. İ. V. Tunkina, "N. F. Petrovskiy Kak Sobiratel Drevnih Pamyatnikov Pismennosti v Vostoçnom Turkestane (po materialam V. R. Rozenu i S. F. Oldenburgu)", Rossiyskaya Akademiya Nauk, İnstitut Vseobschei İstorii Tsentr Vostok-Zapad İstoriko-Literaturniy almanah, Moskova 2013, s. 105; Petrovsky 1867 yılından itibaren Türkistan'da görev yaptığı süre zarfında birçok eser ve el yazmasını toplamaya başlamıştır. 1891 yılında Rus Arkeoloji Cemiyeti Doğu bölümü N. F. Petrovskiy'den Kaşgar ile ilgili bilgi talebinde bulunmuştur. N. F. Petrovskiy cevap mektubunda birkaç fotoğrafla birlikte Sanskritçe "Kaşgar Yazmaları" ("Lotus Sutrası" parçaları) göndermiştir. Bu eserlerin inceleme çalışmalarıyla S. F. Oldenburg ilgilenmiştir. **The Caves of On Thousand Buddhas,** Russian Expedition on the Silk Roate on The Occasion of 190 years of the Asiatic Museum, Exebition Cataloge, The State Hermitage Museum the İnstitute of Oriental Manuscripts, Russian Academy of Siences, St. Petersburg 2008, s. 29.; Nikolai Petrovsky Oldenburg'a çok sayıda el yazmaları gönderdi. Bunların içinde 251 adedi Sanskritçe, 297 adedi Hotance, Toharca, eski Uygurca ve kuzeybatı Prakritçe olan el yazmaları vardı. Bunlara ek olarak "Kaşgar", "Saddharmapuṇḍarīkasūtra", Hotanca "Zambasta Kitabı" ve "Kharoṣṭhī Dhammapada'den örnekler" vardır. Ursula Sims-WİLLİAMS, "Manuscript Collectors and Collections From the Southern Silk Road", **Annual Report of The International Research Institute for Advanced Buddhology at Soka University**, Tokyo 2018, s. 274-275.

hizmetçisi Haşim ve aşçısı Kasım'dan fazla memnun değildi. Valizleri 21 Mayıs'ta geldiğinde tüm hazırlıklar nerdeyse tamamlanmıştı. Pasaportlarını alır almaz 31 Mayıs 1913'te doğuya doğru yola koyuldular[201].

Üstünde yatakları, kapanır sandalyeleri, masaları, tencereleri ve daha birçok malzeme dolu üç araba ile birçok gün Kaşgar'ın doğusunda ilerlediler. Sıcaktan dolayı genelde gece ilerleyip gündüzleri basit barınaklarda uyumaya çalıştılar. 5 Haziran'da Maralbaşı'nın küçük kalesine vardılar. İngiliz ve Rus başkonsolosları yol boyunca güvendikleri dostlarına bu iki Almanı önceden bildirmişlerdi. Böylece anglo-hint tüccar olan Aksakal'ın haberi üzerine Mirab Ayub'un evinde iki gün kalabildiler. Büyük bir ihtimalle yardımsever Aksakal bu bölgedeki birçok resimde yer alan kişi olmalı. Herhalde küçük oğlu ile gurur duyuyor olmalı ki Le Coq tarafından sık sık resmedildi. Maralbaşından itibaren 8-11 Haziran tarihlerinde Tumşuk Harabeleri'ni[202] dolaştılar. 1906 yılında Pelliot'un bulduğu mezar yerlerini ziyaret ettiler ve yoldan aşağı güneye doğru ilerlediler. Genel bir gözlem yaptıktan sonra ortadaki uçurumda çalışmaya karar verdiler. Önce Kızıl'a gitmeye ve dönüşte Tumşuk'u iyice incelemeye karar verdiler. Le Coq'un Yarkend'den bu yana 1907'den beri tanıdığı Daotai Peng'te iki gün kaldıktan sonra Aksu'ya devam ettiler ve Kızıl'daki mağaralarda on gün kaldılar. Yolculuk boyunca yaz sıcağından kuruyan birçok nehirden geçtiler ve tıka basa dolu mola yerlerinde oturdular. Kızıl'daki duvar resimlerini ne halde bulacağını bilmeyen Le Coq çok gergin olmalı idi, çünkü seyahatin sebebi de buydu zaten. Bu nedenle tüm değişiklikleri dikkatlice inceledi ve evine boş elle dönmemek için her tür ilginç materyalleri topladı. Seyahat eden bir bayandan altın satın almaya çalıştı, halılar aldı ve insanlarla birçok resim çekti. Kızıl Vadisi'ne geldiklerinde çiftçi Tömür'ün

[201] Caren DREYER, **a.g.e.**, s. 204.

[202] Tumşuk (Tumshuq ya da Toumchouq): Doğu Orta Asya, Kuzey İpek Yolu'nun batısında bulunan Aksu yolundaki Maralbaşı'ndeki küçük bir köydür. Tumşuk bölgesinin 4.yüzyıldaki yazıtlarda adı geçen Weitou, Wensuo, Gumo ve Kuaihu gibi yerlerle ilgisi olabilir. Tumşuk'un tarihteki eski adı bilinmemektedir. Fakat Tmşuğun şimdiki adının 10.yüzyılda İslamiyet bu bölgeye girdikten sonra verildiği bilinmektedir. Tumşuk'ta bilinen üç tane Budizm kalıntısı vardır. Bunlardan Tokuz Saray ve Lal Dağ Tumşuk'un kuzeybatı bölgesinde, Tumşukdağ da güneybatı bölgesindedir. Marylin Martin RHİE, **In Early Buddhist Art of China and Central Asia, Volume 2 The Eastern Chin and Sixteen Kingdoms Period in China and Tumshuk, Kucha and Karashahr in Central Asia,** C. II, 2019, s. 496.

küçük evinde konaklama imkânı buldular. Le Coq, Theodor Bartus ile mağaraları inceledi ve ordaki duvar resimlerini nasıl alabileceklerini konuştu. Tek başına 23 Haziran akşamı yola çıktı ve ordaki görevli memura yapmak istedikleri araştırmayı kaydettirmek istedi. Birçok şeyi iyi durumda bulduğu için büyük bir rahatlama yaşadı. 5 Temmuz 1913'te genel müdür Bode'ye şöyle yazdı:

"Birçok şeyin dağıldığını gördüm, ancak bizim Turfan koleksiyonumuza yarayacak parçaların yedi yıl aradan sonra da bozulmamış olduğunu büyük bir sevinç içinde gördüm."[203]

Le Coq Kuça'da bir Rus aksakal ve Fergana Türklerinin temsilcisi olan İsa Han'ın yanında kaldı. O kendisine öyle güzel bir ev yapmış ki pencereleri hakiki camdan yapılmıştı, diğer evler gibi yağlı kâğıt ile kaplı değildi. Bu iç bahçede Le Coq birçok Kuça vatandaşının resmini çekti. Ayrıca eski tanıdıkları da ziyaret edip kendini davet ettirdi. Özellikle üçüncü seferden beri ona eşlik eden Kuça'nın bölge polisi Maksud Daruga'yı [204] tekrar görmesine çok sevindi. Polis ona tekrar çalışmak için hazır olduğunu belirtti. Birlikte Çin kurumlarındaki işleri hallettiler. Le Coq ayrıntılı biçimde Kuça'daki Çin idaresinin değişikliklerini anlattı. Eski kaymakam Amban öldürülmüştü ve onun yerine daha düşük bir görevli geçmişti. O kişi de şimdi sivil idare memuru gibi davranıyordu. Kimse artık memur kıyafeti ve resmi törenlere önem vermiyordu. Memurların durumları iyi değildi ve hediye istiyorlardı. Büyük bir ihtimalle Macartney'in emri üzerine Le Coq iki Khaki-elbisesi, yarım düzine gömlek, kravat, düğme ve birçok malzemeyi Yemen'e gönderdi. Böylece memurlar Kaşgar valisinin emirlerine uyup Le Coq kendisi ve Bartus için ilçeden oturma izinlerini

[203] Caren DREYER, **a.g.e.**, s. 205.
[204] Daruga terimi Moğollardan kalma bir unvan olmalıdır. Moğol idarî geleneğinde darugalığın çok önemli bir yeri vardır. Başlangıçta yeni zaptedilen şehirlere tayin edilen darugalar hem sivil hem de askerî işlerden sorumlu idiler. Darugalık XIII-XVIII. yüzyıllar arasında Moğollar'da ve Moğollar'ın halefi olan bütün devletlerin idarî teşkilâtında yaygın olarak vardır. Darugalar nüfus sayımını organize etmek, mahallî orduyu düzenlemek, posta teşkilâtını kurmak, vergileri toplamak ve bunları merkeze ulaştırmakla yükümlü idiler. Abdulkadir YUVALI, "Daruga", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VIII, 1993, 505-506.

aldılar. Ancak kabul etmeliydi ki yeni Çin'in otoriteleri eskisi gibi güler yüzle davranmıyorlardı. Le Coq bölgedeki onur sahipleri ile iyi geçinmeye çalıştı ve bölgenin en büyük askeri mevki sahibi Dongnung'un davetini kabul etti. Ayrıca Afganlı ve Anglo-Hint ticaret adamlarını da ziyaret etti. Daha sonra para ve eşyalarını İsa Han'da bıraktı. Maksud ile birlikte Kumtura'ya gitti ve eski hizmetlisi Saut İmam'ı gördü büyük bir ihtimalle de bir gece onda konakladı. Kumtura'da mağara ve duvar resimlerinin durumlarını inceledi ve orda büyük değişikliklerin olmadığını tespit etti. Muzart Nehri burada mağara girişlerinin yanında akıyordu. Öyle ki zaman zaman geçmek mümkün olmuyordu ve taşlar yumuşama gösteriyordu. En güzel duvar resimleri genelde zarar görmemişti. Hizmetçisi ona dört Japon Budist din adamından bahsetti ve onların Otani seferi zamanında uzun süre burada kalıp Kumtura Mağaraları'nı incelediklerini anlattı. İçlerinden Koichiro Yoshikawa'ya [205] bir gaz lambası sözü vermişti ancak daha sonra vazgeçip "Binbir Gece" anısına Le Coq'a bıraktı. Ona Japonlara vermeyi düşünüp vermediği bazı antikalar, madeni paralar, inciler ve kelepçeler sattı.

Grünwedel, İsa Han ve Bartus

[205] Kochiro Yoshikawa Japon heyetine sonradan katılan bir kişidir. Ōtani Kyōto ve Xinjiang arasında sık sık gönderilen bir dizi talimat ve raporla Tachibana'nın hareketlerini yakından takip ediyordu. Ancak bir süre sonra genç kâşif ile olan iletişim kesildi. Kaşgar'dan ayrılmıştı ve onun nerede olduğu aylardır bilinmiyordu. Telaşlanan Ōtani Japonya'dan Yoshikawa Koichirō 悉-(1885-1978) adında başka bir genç adam gönderdi. Yoshikawa bir karavan ile Çin'deki Tachibana'ya yardım etmek için geldi. Çoğunun aksine heyette Budist rahip olmayan tek kişiydi. Imre Galambos, "Third Ōtani Expedition at Dunhuang Acquisition of the Japanese Collection of Dunhuang Manuscripts", **Journal of Inner Asian Art and Archaeology**, C. III, s. 29-30.

Le Coq Otani seferinden bazı katılımcılara işaret eder. Bunlar 1910 ile 1914 arası Kuça bölgesinde bulunmuşlardı. Koichiro Yoshikawa 1913 yılında büyük bir ihtimalle Kumtura'da bulundu ve belki de 1914'de Hotan'dan İli'ye giderken tekrar burada kalmış olmalı idi. Le Coq üç yıl önce bu Japon organizasyondaki tek İngiliz katılımcı olan 19 yaşındaki A.O. Hobbs[206]'un Kuça'da öldüğünden bahsetmemektedir. Belki de öldüğünden haberi yoktu[207].

Kısa süre sonra 27 ya da 28'inde Le Coq tekrar Kuça[208]'ya döndü. İsa Han'ın yardımı ile Rus parasını sandıklar dolu Çin ufaklık para ile bozdurdu. 30-40 işçinin aylık ücretlerini buradan ödeyecekti. Daha sonra Kuça'yı terk etti ve Kızıl yönüne gitti. Yolda ara sıra Kızıl Karga'daki mağaralara göz attı ve 1 Temmuz'da Bartus'a ve Kızıl'daki mağara girişine ulaştı. Le Coq ağır bir ishal hastalığına yakalandığı ve 12 gün boyunca yatakta kalması gerektiği için Bartus "Kılıç taşıyan mağara" ve "Kırmızı kubbeli mağara"dan büyük parti duvar resimleri çıkartıp hepsini paketledi. Le Coq'un sağlık durumu gerçekten endişe vericiydi. Kaşgar, Kuça ve Berlin arasında sürekli gidip gelen telgraflar sayesinde arkadaşları rahat nefes alıyordu. İsveç misyonerler tarafından Kaşgar'dan bir sıhhiye gönderildi. Ancak ihtiyaç olmadığından dolayı geri çağırıldı. Le Coq kendiliğinden iyileşti. Kalabalık bir işçi grubu ile seneler önce el yazmaları buldukları 66 ve 67 nolu mağaraların önündeki kum yığınını taşıttı. Daha fazla el yazması bulmayı arzu ettiyse de birkaç parçadan başka bir şey bulamamıştı. Le Coq düzeldiğinde Kaşgar'daki bir cinayet haberini aldılar. Oradaki şehir komutanları pek sevilmeyen bir memuru ortadan kaldırmıştı. Macartney dikkatli

---

[206] Bir İngiliz vatandaşı olmasına rağmen, Japonya araştırma ekibinden olan Tachibana Zuicho'ya 1910 yılında Xinjiang'da eşlik eden bu 19 yaşındaki genç, Japon koleksiyonlarının daha da büyümesine katkıda bulundu. 1911 yılında çiçek hastalığına yakalanarak Kuça'da öldü. Kaşgarda şehir dışında bir yere gömüldü. İmre GALAMBOS, "An English participant in the Japanese exploration of Central Asia: The role of A. O. Hobbs in the third Otani expedition", In I. F. POPOVA, ed., **Russian Expeditions to Central Asia at the Turn of the 20th Century.** St. Petersburg: Slavia 2008, s. 188-196.

[207] Caren DREYER, **a.g.e.**, s. 206.

[208] Burada detaylı araştırma ve incelemelerde bulundu. "Tavus Kuşu Mağarası", "Halka Taşıyan Devalar Mağarası", ile "On Altı Kılıç Taşıyanlar Mağarası" adını verdikleri mağara tapınaklarında ayrıntılı çalışmalarda bulundular. Yaşar ÇORUHLU, **Erken Devir Türk Sanatı**, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2007, s. 234.

olmalarını bildirdi. Yine de riske girip Kızıl'da [209] kaldılar ve işlerine hızlı bir tempoda devam ettiler. Sürekli ileride çizimlerin bir daha aynı yerde bulunamayacağı korkusu vardı. Herkes büyük parça resimleri yerlerinden söküp Berlin'e getirme düşüncesinde idi. Xinjiang 1911 ihtilalinden sonra, Çinli memurların öldürülmesi, hırsızlıklar, 1907 depremi gibi kötü olaylar yaşadıysa da Le Coq 1913 yılında Kuça bölgesinde birçok duvar resmini nerdeyse hiç bozulmamış halde bulabildi.

"Kalp atışları ile dik yamaç geçitten aşağı romantik vadiye bakıp tapınakların nasıl görüneceğini düşündük. Acaba depremler, Türk defineciler ve resimlere zarar verenler, yabancı araştırmacılar resimleri bozmuş ya da götürmüş olabilirler mi? Bir süre büyük heyecan hâkim oldu. Hemen en önemli tapınaklara gittik ve resimlerin halen yerlerinde olduklarını gördük. Ancak geçen süre içinde çok iyi durumda değillerdi."

Bu nedenle günümüzde Le Coq'un kurtarma çalışmalarını nasıl yaptığı şaşkınlık yaratmaktadır, Çünkü gerek kendi, gerekse Rus ve Japon çalışmaları çok iyi biliyordu. Her ne kadar depremler ve yer kaymaları yüzyıllar içinde mağara mimarisini çöküş noktasına getirdiyse de, bu parçalama evresi yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Ancak kendisi kötü hava şartlarından, taş çarpmalarından, mağara çökmelerinden, kendi hastalığı ve yaralanmalarından, hırsızlıklar ve rahat olmayışından bahsetmektedir. Ona göre yüksek değere sahip kültür miraslarının tehlikelerden ve resim saldırganı yerlilerden korunması gerektiğini savunmuştur. Dramatik anlatımlarının yanı sıra zaman zaman da karıştırdığı durumlar olmuştur. Asya sanatı için hazırlanmış müzede "Yüzük taşıyan güvercinler" bu eser hala yerinde durmakta. Aslında onun kastettiği mağara 129 numaralı mağara olmalıdır.

[209] Kızıl Bin Buda Mağarası, Çin'deki dört büyük mağaradan biridir. Xinjiang Baicheng (拜城) ilçesinin Kızıl nahiyesinde olup, ilk olarak M.S. 3.yüzyılın sonu, 4. yüzyılın başında Dunhuang Bin Buda Mağarasi'dan tam 300 yıl önce yapıldığı bilinmektedir. Burada 251 tane mağara olup, onun 246'sı numaralandırılmıştır. İçindeki kısmı mağaralar, heykeller ve duvar resimleri teşkil etmektedir. Donghui ZHENG 郑东辉, "Kezier Shiku"克孜尔石窟, **Xinjiang Difang Zazhi** C. II, 新疆地方杂志, Xinjiang 2005 s. 42.

2 Ağustos'ta Le Coq ve Bartus 36 sandık doldurmuştu. Daha birçok başka mağarada ise duvar resimleri toplanmaya hazır haldeydi. Bartus yerli yardımcıları ile yalnız çalışıyordu ve imkânsızı başarmanın gururunu yaşayacağını düşünüyordu. Duvardan dikkatli sıyrılmış yağlı tablo pamuklara sarıldı, tahtalara kondu ve başka bir yağlı tablo ile aralarına polyester konularak sarılarak otla doldurulmuş sandıklara konup kapatıldı.

2 Ağustos'un birinci haftasının sonunda Le Coq Kuça'ya gitmeye karar verdi. Oldukça yorgun olmasına rağmen yine de keşif seyahatlerine çıkmak istiyordu. Maksud ona eşlik edecekti. Birkaç gün (9-12 Ağustos) Kuça'da İsahan'ın yanında kaldı. Daha sonra 16 kilometrelik Subaşı'ya doğru yola çıktı ve orada yıkıntıları ve birkaç mağarayı dolaştı. Ancak Le Coq orada mutlu değildi. Pelliot'un ondan önce bahsettiği gibi o da yağmur yağışı ve kuruyan zeminin taş gibi sert olduğunu ve inceleme yapmaya artık uygun olmadığını belirtiyordu. Duvarların tuğlaları nemden dolayı enkaza dönüştü ve bu nedenle keşif yapmanın artık mümkün olmayacağını gördü. Yine de şehrin kuzeyinde bir mağarayı inceleme imkânı bulabildi. Pelliot'un aksine ölçüm yapmaya gerek duymadı. Kayıtlarında ölçümlerle ilgili bilgiler yer almamaktadır.

Le Coq Subaşı'da bir hafta kaldı ve genelde şehrin kuzeyindeki mağaralarda zaman geçirdi. Burada bulunan çakılları temizledikten sonra girişi açabildi. Sonra tekrar Kuça'ya döndü. Buradan sonra 23 Ağustos'ta kısa bir süre müslüman hacıları camii Ming Tan Atam'ı Kum Arik yerinde ziyaret etti. Burada da Budist Stupas'ın harabeleri yer alıyordu. Buraya daha sonra iki kez geldi. Önce Kuça'nın doğusunda Kiriş'e yolculuk devam etti ve burada yaklaşık 10 gün kaldı. Ramazan ayının son haftasına denk geldiği için (tahminen 9-30 Ağustos arası) çalışacak gönüllü adam bulması imkânsızdı. Le Coq zamanı teftiş yaparak geçirdi.

1906 yılında Grünwedel Kiriş'in kuzeyindeki mağaradaki çalışmalarını kesmek zorunda kaldı. Çünkü Kuça ve Subaşı gibi buraların araştırması Rus meslektaşlarına verilmişti. Bu nedenle araştırma ekibi ile Şorçuk'a devam etti. Fakat bu sefer Le Coq her tarafı iyice inceleme imkânına sahipti. Özellikle "Şövalye mağarası"ndaki yağlı tablo onun ilgisini çekti. Resimleri alkolle temizlemeye çalıştı ve almaya değer olup olmadığını inceledi. Onun emeği ne kadar değerliydi bilinmese de günümüzde Berlin Müzesi'ndeki Asya Sanatı kısmında uzmanların halen temizlediği birçok tablo bulunmaktadır. Kumtura'ya gitmeden önce daha birçok mağara inceledi ve fotoğraf çekti. Kiriş'ten birkaç işçi ile birlikte bulabildiği bütün mağaraları metrelerce yüksek yığılmış kumdan temizleyip boşalttı ve mağaraların planını çizdi. Burada birçok manastır mağara ve bazı resim atölyeleri vardı. Bu gün müzede Mazabaha'dan gelen arslan biçimindeki tahtın ağaç oyma ayakları şaşkınlıkla görülmektedir. Kurban bayramından kısa bir süre sonra 2 Eylül'de Le Coq Kumtura çalışmasını durdurdu ve iki hafta evvel bulunduğu Kum Arik'e çekildi. Orada bir cami şeyhinin evinde kaldı ve birkaç işçi ile birlikte Budist dönemden kalma harabeleri inceledi. Ayrılmadan önce Kuça'da sandıkların yüklenmesi için adamlar aradı. Paranın çok yüksek olmasından dolayı büyük pazarlıklar yapıp 35 deve kiraladı ve 70 sandık yükü Kızıl'dan Kaşgar'a götürdü. 21 Eylül'de Grünwedel'e yazdığı mektuptan Xinjiang'ın en büyük memurunun "Yabancıların Çin topraklarında kazı yapmalarına düşmanca baktığı" anlaşılıyordu. Bu nedenle 70 deveyi Urumçi'den gönderdi. Ayrıca Kaşgar'da onların pasaportlarını düzenleyen kişinin de artık görevde olmadığını biliyordu. O zaman onları kolladıysalar da şimdi yapmazlardı. Bu ani "terbiyesizlikler" ve her şeye ödenen yüksek paralar dönemin değişmiş olduğunu ve bu bölgede istenmediklerini gösteriyordu. Onlarla ilişkiye giren herkes ortadan kaldırılmıştı. Daha sonraları Le Coq'un öğrendiğine göre; hizmetçisi İsahan'ı vali öldürmek isteditse de Kuça halkı bunu engelleyebilmişti. Le Coq yine de konuşma yeteneği ve kişisel çekiciliği ile zaman kazanabileceğini sanmıştı[210].

[210] Caren DREYER, **a.g.e.**, s. 207-209.

Bu kez yolda çok zorluklar çekmişler, parasız kalmışlar, Von Le Coq arada hasta olmuş, Bartus ta suikasta uğramış ve canını zor kurtarmıştır. Birinci Dünya Savaşı patlamadan, Mart 1914 yılında Rusya'dan Almanya'ya dönmüşlerdir. Bu seferde, her bir sandığın ağırlığı 70-80 kilogram olan 156 sandık tarihi eser ele geçmiştir. Birinci Dünya Savaşı patlayınca da tekrar sefer yapamamışlardır ve Almanların dört seferinde böylece bitmiştir.

Tablo 6:

PRUSYA İLİMLER AKADEMİSİ'NİN TURFAN SEFERLERİ

Seferler	Gidilen Yerler	Tarih	Giden Kişiler
I. Sefer	Urumçi Turfan Kuça Kaşgar	Ekim1902-Mays1903	Albert Grünwedel, Georg Huth, Theodor Bartus,
II. Sefer	Urumçi Turfan Hami Kuça Kaşgar	Kasım 1904-Aralık1905	Albert Von Le coq Theodor Bartus
III. Sefer	Kaşgar Tumşuk Kuça Karaşehr Hami Turfan Urumçi	Aralık1905-Mayıs 1907	Albert Grünwedel, Theodor Bartus, Hermann Pohrt
IV. Sefer	Kaşgar Tumşuk Kuça	Mayıs 1913-Şubat 1914	Albert Von Le coq Theodor Bartus

2.4.6. Seferler Sonucunda Yayınlanan Eserler

Almanlar Turfan seferleri sırasında külliyatlı miktarda eseri gün ışığına çıkartmış ve ülkelerine götürerek koruma altına almışlardır. Bunların içinde, fresk, resim, thanka, heykel, rölyef gibi güzel sanatlara ait eserlerin yanısıra edebi, dini, hukuki ve özel yazılı belgeler gibi eserler de bulunmaktadır. Xinjiang'da yapılan araştırma gezilerinde diğer ülkelerin de topladığı eserler akademik camiada öylesine büyük bir etki yaratmıştır ki elde edilen eserler baz alınarak yapılan çalışmalar Uygur dili, edebiyatı, Buddhist ve Maniheist kültürü hakkında büyük bir sayfa açmıştır. Ülkemizde ise daha erken dönemlerden itibaren özellikle dil ile ilgili eserlerin üzerinde çalışılmaya başlanmıştır. Bu eserlerin içinde en önemli olan ve en çok çalışılan Altun Yaruk Sudur'dur.

Altun Yaruk Sudur Turfan Ekspedisyonları sırasında bulunmuş en önemli eserlerden olup Çince'den Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung tarafından Uygurca'ya çevrilmiştir. Mahāyāna Budizmi'ne ait bir sūtra olan ve Türk Budizmi'ni anlama noktasında bize büyük katkı sağlayan bu eser, içeriğindeki Uygurca dil malzemesiyle de eşsiz bir hazine niteliğindedir. Uygurca çevirinin biri St. Petersburg yazması ve diğeri ise Berlin'deki nüshadır. Altun Yaruk'un mevcut en sağlam ve tam yazması St. Petersburg nüshası olarak kabul edilir. Altun Yaruk'un Berlin nüshası ise Almanya'da Berlin'deki koleksiyonda korunmaktadır. Altun Yaruk Budizm'in felsefesini, temellerini, Buda'nın hayat hikâyesi ve vaazlarını kapsar. Bu eser hakkında dünyada ve ülkemizde şimdiye kadar birçok kitap, makale ve bildiri yayımlanmıştır.

Simone–Christiane Raschmann adlı bilimadamı, Altun Yaruk Sudur'un Berlin versiyonundaki fragmanlarının tümünü kataloglamayı başarmış ve üç ciltlik çalışma gerçekleştirmiştir. Raschmann ve Altun Yaruk Sudur'un Berlin versiyonundaki bütün fragmanlarını yani 1075 fragmanı tanımlayıp 841 yaprağı birleştirmiştir. Sonuç olarak, Altun Yaruk Sudur'un Berlin versiyonunda birbirinden farklı 70'ten fazla yazma olduğunu tespit etmiştir. Bununla birlikte, fragmanların

niteliğiyle de ilgili önemli tespitler yapılmıştır. Ayrıca, 172 fragman I. Turfan Keşif Gezisi'nde, 498 fragman II. Turfan Keşif Gezisi'nde, 358 fragman da III. Turfan Keşif Gezisi'nde ele geçirilmiştir. 107 fragmanın isenerede bulunduğu belli değildir[211].

Albert Grünwedel'in Yazdığı Turfan Seferiyle İlgili Kitaplar

1. Bericht über archäologische Forschungen in Turfan und Umgebung (Nov. 1902-Febr.1903). Bulletin de l'Association internationale pour l'exploration historique, archeologique, linguistique et ethnographique de l'Asie Centrale et de l'Extreme-Orient, publie par le Comite Russe.3 [April] 1904, 18-25.

2. Kratkija zametki î buddijskom iskusstve v Turfane. Zapiski vostoänago otdelenija Imp. Russk. archeol. obscestva. 18.1907/08,068-073

3. Herr Grünwedel hält alsdann einen Vortrag mit Lichtbildern über: Die archäologischen Ergebnisse der dritten Turfan-Expedition. Zeitschrift für Ethnologie.41.1909,891 -916, 22

4. Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch Turkistan. Bericht über archäologische Arbeiten von 1906 bis 1907 bei Kuca, QaraSahr und in der Oase Turfan. Von Albert Grünwedel. Mit 1 Tafel und 678 Fig. Herausgegeben mit Unterstützung des Baeßler-Instituts in Berlin. Berlin: Georg Reimer 1912. 370 S. 1 Farbtaf. 4 review: Ostasiatische Zeitschrift 1.1912/13,479-482 (J. Strzygowski)

5. "Handschriftliche uigurische Urkunden aus Turfan", (Tûrân [1918], s. 449-460)

6. "Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde", (SOS, XXII [1919], s. 93-109).

Turfan'a giden araştırma heyetinin son üç dönemine katılan Albert von Le Coq elde edilen çok sayıda değerli el yazması ile çeşitli duvar resimleri, pişmiş toprak, tahta ve bronzdan yapılmış heykel, tekstil ürünlerinden oluşan arkeolojik buluntuları

[211] Erdem UÇAR, "Altun Yaruk Sudur Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi", **Türük Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, İstanbul 2013, S 1, s. 227.

Almanya'ya götürmüştür. Eski bir Mani kütüphanesi kalıntıları arasında bulduğu yazmalar Maniheizm ile ilgili ilk elden ve en geniş bilgileri ihtiva eder. Uyguroloji'nin kurucuları arasında sayılan Albert von Le Coq bunlardan bir kısmını kendisi neşretmiş, pek çoğu daha sonraki araştırmacılar tarafından tasnif edilerek kısmen yayımlanmıştır[212]. Bu seferlerde elde edilen yazmalardan bazıları Le Coq'un yanı sıra, F. W. K. MÜLLER, W. BANG, A. Von GABAİN ve R. R. ARAT tarafından çalışılmış ve yayımlanmıştır. Uygurca alanındaki gelişmeler tüm bu kazılar ve keşifler ve incelemeler sonucunda olmuştur. Uygurca alanındaki çalışmaların yapılmasında emeği olanların başında Albert von LE COQ gelmektedir. Le Coq'un hazırladığı bazı eserleri şunlardır[213]:

Albert Von Le Coq'un Yazdığı Turfan Seferiyle İlgili Kitaplar

1. Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan. (Leipzig 1910, Baessler-Arşivi)

2. Chotscho

3. Faksimile-Wiedergaben der wichtigeren Funde der ersten Königlich Preussischen Expedition 1904-1906 nach Turfan in Ost-Turkestan (Berlin 1913; Graz 1979).

4. Volkskundliches aus Ostturkistan (Berlin 1916).

5. Osttürkische Gedichte und Erzählungen (Budapest 1919; KSz., XVIII [1918-1919]).

6. Osttürkische Namenliste mit Erklärungsversuch (Stockholm 1922)

7. Die Buddistische Spätantike in Mittelasien (I-VII, Berlin 1922-1933; Graz 1973-1975). Turfan gezilerinde elde edilen buluntuların yayımlandığı hacimli bir eserdir.

8. Auf Hellas Spuren in Ostturkistan: Berichte und Abenteuer der II. Und III. Deutschen Turfan-Expedition (Leipzig 1926; Graz 1974). Eser "Buried Treasures of Chinese Turkestan: An Account of the Activities and Adventures of the Second and

[212] Hilal GÖRGÜN, "Alber Von Le COq" Maddesi, **TDV, İslam Ansiklopedisi**, C. XXVII, 2003, s. 118-119.
[213] Bülent GÜL, "Almanyada Türkoloji Çalışmaları", **Türkbilig,** , S. 11, 2006, s. 67.

Third German Turfan Expeditions (London 1928; Oxford 1985)" başlığıyla İngilizce'ye tercüme edilmiştir.

9. Von Land und Leuten in Ostturkistan: Berichte und Abenteuer der 4. deutschen Turfan-Expedition (Leipzig 1928, 1982).

Albert Von Le Coq'un Yazdığı Turfan Seferiyle İlgili Makaleler

1. "Ein manichäisch-uigurisches Fragment aus Idiqut-Schahri", (SBPAW, [1908], s. 398-414)

2. "Köktürkisches aus Turfan", (SBPAW, [1909], s. 1047-1061)

3. "Ein christliches und ein manichäisches Manuskriptfragment in türkischer Sprache aus Turfan (Chinesisch-Turkistan)", (SBPAW, [1909], s. 1202-1218)

4. "Türkische Manichaica aus Chotscho", I-III, (Abhandlungen der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse [1911, 1919/3, 1922/2])

5. "Ein manichäisches Buchfragment aus Chotscho", (Festschrift für V. Thomsen, Leipzig 1912, s. 145-154).

III. BÖLÜM

ÇEŞİTLİ ÜLKELER TARAFINDAN YAPILAN XİNJİANG EKSPEDİSYONLARI

3.1. İNGİLİZLERİN XİNJİANG SEFERİ

3.1.1 Marc Aurel Stein (1862-1943)

Mark Aurel Stein Macar kökenli bir İngiliz'dir. 26 Kasım 1862 yılında Budapeşte'de doğmuştur. Babası tüccardır, annesi ise ünlü ve zengin Hirshler Ailesi'nin kızıdır. İyi eğitimli olan dayısı Ignaz Hirschler'ın yeğeni Aurel'in hayatında önemli bir etkisi olmuştur [214] . Budapeşte ve Dresden'de tahsil hayatına başlayan Stein Viyana, Tübingen ve Londra'da Doğu Dilleri öğrenmiştir. 1888'de Lahor Şarkiyat Fakültesi müdürü olmuş, sonra İngiliz tabiiyetine girmiş ve Hint Maarif Teşkilatı hizmetinde olmak üzere 1899 yılında Kalküta Medresesi Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. 1910 yılından 1929 yılına kadar Hindistan Arkeolojik Araştırma Teşkilatı'nda özel bir görevde bulunmuştur. Keşif ve ilmi araştırma yolundaki faaliyetlerini 25 Ekim 1943 yılında son nefesini verene kadar devam etmiştir [215] . Bu seferler Macar kâşif Marc Aurel Stein tarafından bizzat finanse edilmiştir. A. Stein 1900-1901, 1906-1908, 1913-1915, 1930-1932 yıllarında Xinjiang ve Dunhuang'a dört ayrı sefer düzenlemiştir.

---

[214] R. Eden MARTİN, "Collecting Aurel Stein", **Journal of the Caxton Club**, C. XI, November 2011, s. 1-2.

[215] Hamit KOŞAY, "Sir Aurel Stein'in Hayatı ve Eserleri", **Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi,** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1949, s. 257.

3.1.2. Seferler

Birinci Sefer: 1900 yılı Ekim ayında, 38 yaşındaki Stein coğrafyacı ve araştırmacı Sven Hedin'in izinde giderek, kendisini Taklamakan Çölü'nün kuzey batısında bulmuştur, 1901 yılı Niya Mezarı'ndan "Keşmir Han Yazıtı'nı bularak ve onu düzenleyerek tüm dünyanın dikkatini üzerine çekmeyi başarmıştır. Bu seferde yine "Eski Hotan" adında bir kitap yazmış ve bu kitap New York Üniversitesi tarafından yayınlanmıştır[216].

İkinci Sefer: Stein 1906 yılı Haziran'da ikinci seferine başlamıştır. Seferinde önce Hotan ve Kaşgar'a gitmiştir. Niya Mezarlığı'nda tekrar kazı yapmış, bundan sonra Lolan şehrine gitmiştir. 1907 yılı Mayıs ayında Dunhuang'a gelen Stein burada birçok Tibetçe kitap bulmuş ve içlerinden birini İngiltere'ye götürmüştür. Bundan başka Gansu'da da bir süre kalarak araştırma gezisi yapmıştır. Aynı yıl Ekim ayında önce Hami'de, sonra Turfan, Kuça ve Kunlun'da yaptığı araştırmalardan sonra 1908 yılı Kasım ayında dönmüştür. Bu seferinden sonra "Batı" diye bir kitap yazmıştır[217].

Üçüncü seferi: Stein üçüncü seferine 1913 yılı Haziran ayında başlamıştır ve bu seferde Moğolistan ve Irak taraflarına da gitmiştir. Kaşgar ve Tarım bölgelerinde araştırmalar yaptıktan sonra ise Dunhuang'a gelmiştir. Buradaki araştırmalarını bitirdikten sonra Qitai ve Turfan bölgelerine yeniden dönmüştür. 1915 yılı Ocak ayında Astana Mezarlığı'ndan birçok mumya ve yanına gömülen eşya bulmuştur. Müteakiben Cimusar'da araştırmalara devam etmiştir. O bu seferini tamamladıktan sonra "Merkezi Asya" ya da "Batı Bölgeleri Arkeoloji Kayıtları" adıyla bilinen bir kitap yazmıştır[218].

---

[216] Jeannette MİRSKY, **Sitanyin: Kaogu yu Tanxian** 斯坦因 考古与探险, Çev. Weijiang Tian 田卫疆, Jianhua Huang 黄健华, Yifan Zhu 朱一凡, Xin Zhu 朱新, Nawa Mi 米娜娃, Xinjiang Meishu Sheying Chubanshe 新疆美术摄影出版社, s. 111-123.

[217] Xisun YANGZİ 西村阳子, Beiben CHAOZHAN 北本朝展, "Cizhouzhilu Yizhi Chongxin Dingwei yu Yizhi Shujuku de Jianli" 丝绸之路遗址重新定位与遗址数据库的建立, **Shanxi Shifan Daxue Xuebao** 陕西师范大学学报, C. XIV, S. 2, s. 79.

[218] Duxue WEİ 魏杜雪, "Si Tanyin: Zuihou de Tanxian"斯坦因 最后的探险, s. 17.

Dördüncü Seferi: Dördüncü seferi sırasında Çin'deki bazı kanunlar değiştiği için Turfan'da araştırma yapmasına izin verilmemiştir. O yüzden A. Stein dördüncü seferinde hiçbir şey ele edemeyerek memleketine dönmek zorunda kalmıştır. A. Stein, bu dört araştırma seferinden üçüncüsü sırasında Bin Buda Mağaraları'nı keşfetmiştir. Bu mağaralarda çeşitli dillerde duvarlar dolusu yazma eser bulmuştur. Bu yazmalar arasında yer alan Budist Uygur eserleri bugün British Library'de A. Stein koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. A. Stein birinci seferinde 17 sandık, ikinci seferinde 8000 den fazla duvar resmi, elyazması gibi tarihi eser ele geçirmiştir. Üçüncü seferinde ele geçirilen tarihi eserin sayısı net olarak bilinmemektedir[219].

3.2. RUSLARIN XİNJİANG SEFERLERİ

Coğrafi özelliği ve Çin'le olan ticaret ilişkisinden dolayı, Rusların Xinjiang'a sefer yapması diğer ülkelere göre daha kolay oldu. 19. yüzyılın başından beri Orta Asya bölgesinde farklı dillerde konuşan birçok millet ve Budizm İslam, Hıristiyan dinleri vardı ve bu en çok Rusların dikkatini çekiyordu. 16 yüzyılda Ivan Petrov ve Burnash Yamshev tarafından Kaşgar hakkında bilgiler elde edildi. 17. yüzyılın başlarında, Vasily Tyumenets (1615), Ivan Petlin (1618) ve Fyodor Baykov'un (1654) liderlik ettiği diplomatik misyonlar Batı Moğolistan üzerinden Çin'e gitti. 18. yüzyılda Filipp S. Efremov (1750–1811) Kaşgar'ı ziyaret etti ve Kaşgar ve Yarkend kentlerindeki nüfus ve ticaret hakkında bilgilerle ulaştı[220].

[219] Jeannette MİRSKY, **a.g.e.,** s.439-447.
[220] Irina F. POPOVA, "Russian Explorations in Central Asia at the Turn of the 20th Century", s. 104.

1857 yılında, Rus generallerinden Kazak Chokan Valikhanov Xinjiang bölgesinde tüccar kılığında 37 kişiye liderlik yaparak ve 101 deve ile beraber 11 aylık bir gezi yaptı. Daha sonra bölge haritalarının çizilmesine yardımcı oldu ve emekli olduktan sonra St. Petersburg'daki Coğrafi Toplum (RGO) da görev yaptı[221].

Sefere Katılan Kişiler:

3.2.1. Klementz, Dmitrii Aleksandrovich (1848-1914)

15 Aralık 1848 yılında, Goriainovka köyünde doğdu (şimdi Saratov olarak geçiyor); 8 Ocak, 1914 yılında Moskova'da öldü. 19. yüzyıl Rusya'sının devrimci figürü, etnolog ve arkeologdur. Klementz, 1867 yılından 1871 yılına kadar Kazan Üniversitesi'nde ve daha sonra St. Petersburg Üniversitesi'nde okudu. 1871 yılından itibaren Chaikovtsi grubunda (Chaikovtsy) aktif olarak çalıştı. 1878 yılının sonlarında ve 1879 yılının başlarında, Zemlia i volia (Kara ve Özgürlük) dergisinin editörlüğünü yaptı. 1879 yılında tutuklandı, 1881 yılında Doğu Sibirya'ya sürgün edildi. Klements bilimsel çalışmalarına Minusinsk'te başladı. Kuznetskii Alatau, Saian Dağları, Uriankhai Krai, Moğolistan ve Turfan'a yaptığı geziler, bu bölgelerin coğrafyası, jeolojisi, etnolojisi ve arkeolojisi çalışmalarına katkıda bulundu. 1890 yıllarının ortalarında St. Petersburg'a döndü. 1900 yıllına kadar Bilim Akademisi Antropoloji ve Etnoloji Müzesi'nde çalıştı. Daha sonra, 1910 yılında kadar yönettiği Rus Müzesi'nin etnolojik bölümünü düzenledi. Anılarını yazdı ve 1925 yılında yayınlandı[222].

[221] Caren DREYER, "Russian Archaeological Explorations in Chinese Turkestan on the Turn of the 19th Century", **Indo-Asiatische Zeitschrift,** C. XII, Berlin 2008, s. 63.
[222] **Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya (KL)**, Sovetskaya entsiklopediya, 1926, s. 108-109.

3.2.2. Oldenburg, Sergei Fedorovich (1863-1934)

14 Eylül 1863 yılında Çita şehri Biankino köyünde doğdu. Rus oryantalist ve Budizm uzmanıdır. Babası Kazak ordusunda bir subay olduğu için, Oldenburg 10 yaşından önce Almanya, İsviçre ve Fransa'da yaşadı. 1883 yılından sonra, o zamanlar Rus topraklarında olan Varşova'da yaşadı. 1881 yılında St. Petersburg Üniversitesinde Doğu dilleri bölümüne girdi ve Sanskritçe ve Farsça dillerinde uzmanlaştı. 1885 yılında mezun oldu. Ayrıca, Arapça, İran, Çin ve Tibet dillerini öğrendi. 1887 yılından itibaren, iki sene boyunca İngiltere ve Fransa'da çalıştı. 1889 yılından itibaren St. Petersburg Üniversitesi'nde misafir öğretim görevlisi oldu. 1900 yılında, Rusya Bilimler Akademisi'ne üye oldu. 1930'da Sovyet Bilim Akademisi Oryantal Araştırmalar Enstitüsü'nde daimi sekreter olarak görev yaptı. 1909-10 ve 1914-15 yılları arasında Xinjiang'a yaptığı keşif gezilerinde çok sayıda Budist metni topladı. Ayrıca Orta Asya ve Tibet'e araştırma gezileri düzenleyerek sonucunda "Bibliotheca Buddica" adlı ünlü eserini yayınladı. 28 Şubat 1934'te Leningrad'da öldü[223].

[223] **The Great Soviet Ensiklopedia**, A Translation Third Edition, Volume 18, Mac Millan İnc., New York, 1978, s. 426.; http://dsr.nii.ac.jp/toyobunko/creator/sergei_fedorovich_oldenburg.html.en. (10.08.2019)

3.2.3. Samuel Martinovich Dudin (1863-1929)

Samuel Martinovich Dudin, 1863 doğumlu bir sanatçıdır. Fotoğrafçılığı 1929'da üniversite çalışmalarından ziyade saha çalışmasıyla öğrenmiştir. Fotoğrafçılığın yanı sıra arkeolog, etnograf ve eserler toplayıcısı olan bir otodidakdıydı. Ressam Ilya Repin'den resim eğitimi alan Dudin, olağanüstü bir göze ve çeşitli dönemlerin ve kültür sanat bilgisine sahipti. Akademik çalışmalarda arkadaşlarının çoğundan farklı olarak, Orta Asya'nın tamamen yabancı dünyasına kolayca alıştı. Dudin'in fotoğrafları, çoğunlukla, yıllarca çalıştığı Rus müzelerinin arşivlerinde (çoğu negatif olarak imzalanmış) cam negatif olarak korunmaktadır. 1900 Paris Sergisinde Rus seksiyonlarında kullanılan 600 cam negatif, fuarın kapanışında Almanya'ya sunuldu; sadece kopyaları Rusya'ya iade edildi. Orta Asya'da düzenlenen bir geziye katılarak, birçok güzel fotoğraf ortaya çıkaran Dudin 1929 yılında öldü[224].

S. M. Dudin, Antropoloji ve Etnografya Müzesi tarafından düzenlenen projelerde, Rus komitesinin Orta ve Doğu Asya incelemelerinde, Rus Müzesi'nin etnografya bölümü ve arkeoloji komisyonunda yer almış, dönemin önde gelen arkeoloji ve etnografya uzmanı ile birlikte çalışmıştır. S. M. Dudin, uzun süreli birçok çalışma ve seferde V. V. Radloff, S. F. Oldenburg, V. V. Bartold, Profesör N. İ. Veselovskiy, L. Ya. Ştenberg gibi isimlere yardımcı olmuştur[225].

[224] http://www.anahitaphotoarchive.com/Home/Photographs/dudin. (10.08.2019)
[225]PRİSCHEPOVA, Valeriya, "K 150-Letiyu So Dnya Rozdeniya S. M. Dudina – Hudojnika, Entogrfa (Po Materialam Mae Ran)", **Antropologicheskiy Forum No: 15 Online**, s. 609.

3.2.4. Seferler

1895 yılında V. İ. Roborovskiy ve P.K. Kozlov, Xinjiang seferinden elde ettikleri eserleri (el yazmaları) Rus Coğrafya Topluluğu'na ilettiklerinde, Sergey Fyodoroviç Oldenburg, Sinolog Aleksey Osipoviç İvanovskiy (1863-1903) ile beraber incelemeye başladılar. İlimler Akademisi Xinjiang'in arkeolojik koleksiyonun incelenmesi için V. V. Radlov'un yönetiminde, S. F. Oldenburg'un davetli olarak yer aldığı özel bir komisyon kurdu. Bu komisyon 1898 yılında, Antropoloji ve Etnografya Müzesi (Kunstkamera) sorumlusu D. A. Klements'in başında olduğu bir heyeti Turfan'a gönderdi. S. F. Oldenburg, D. A. Klements seferi planının gelişim sürecinde önemli rol oynamış, hatta kendisi de yer almak istemiş olmasına rağmen oğlunun hastalığı sebebiyle bu isteği gerçekleşmemiştir. Bu sefere D. A. Klements'in karısı Yelizaveta Nikalayevna Klements ve Taşkent'deki bir müslüman ortaokulunun Türk dili öğretmeni Andeleyev. M.O'uydu. Andeleyev. M.O bu seferde tercüman olarak görev yaptı. Ekip Mayıs 1898 yılı yola çıkarak Ağustos'un sonuna doğru Urumçi'ye vardı. 5 Eylül'de Urumçi'den ayrılarak 9 Eylül'de Turfan'a geldi. 14 Eylül'de Astana, Gaochang gibi tarihi yerlere geldi ve burada fotoğraf çekti, resimlerini çizdi. 19 Eylül'de, Murtuk, Beziklikler'e gelerek araştırmalar yaptı ve buraya yakın yerlerdeki Budist tapınakları gördüler. 1 Ekim'de başka küçük yerlerdeki pek bilinmeyen yerlere de giderek oralarda da araştırmalar yaptı. 17 Eylül'de Davançin'a geçerek Urumçi'ye vardılar. 28 Eylül'de Rusya'ya döndü. Bu seferde Turfan'da 4 ay kalabildilerse de, bu zamanın çoğu araştırma yapmaktan ziyade yolda harcadıkları için araştırma işlerine sadece bir aydan biraz fazla zaman ayırabildiler. Buna rağmen gidilmesi gereken önemli yerlerin çoğuna gittiler. Seferden döndükten sonra, D. A. Klements seferler ile ilgili rapor yazdı ve orada çektiği fotoğraflardan az bir kısmını kullanabildi[226].

Birinci sefer tamamlandıktan sonra 1900 yılında, Rusya Arkeoloji Topluluğu, Tarım bölgesi için üç senelik araştırma planı yaptı. Araştırma hedefleri Hotan, Kuça,

[226] Huiming ZHANG 张慧明, "1898 zhi 1909 nian Eguo Kaochadui zai Tulufan de Liangci Kaocha Gaishu" 1898 至 1909 年俄国考察队在吐鲁番的两次考察概述, **Dunhuang Yanjiu** 敦煌研究 C. I, Baling 巴黎 2010, s. 87-89.

Turfan ve Tanrı Dağları'nın güney bölgeleri oldu. 22 Mart 1904 yılında, D.A. Klementz Rusya Orta Doğu Asya Derneği'ne bu planını tanıttı ve kendisinin bu sefer için para toplaması gerektiği için gidemeyeceğini belirtti. 11 Şubat 1909 yılında, Rusya ilimler Akademisi bu sefere resmi olarak izin verdi ve Xinjiang'daki konsolosluğundan yol belgilerini aldılar. Oldenburg'un arkeolojik çalışma yöntemi esas olarak kesin, net fotoğraflar ve tamamen çizilmiş planlara dayanıyordu. Bu nedenle, birinci sınıf sanat fotoğrafçıları ve topografik mühendisleri işe alma noktasında bir noktaya değindi. Bu sebeple bu seferde S. F. Oldenburg haricinde, etnograf, fotoğrafçı, Orta Asya sanatı uzmanı S. M. Dudin, dağ mühendisi Dmitriy Arsenoviç Smirnov, arkeolog Vladimir İvanoviç Kamenskiy ve yardımcısı Kerçen Müzesi çalışanı olan Samson Petroviç Petrenko gibi isimler heyete dâhil oldular. İki arkeolog yolda hastalanıp geri dönmeleri sebebiyle sefere katılamamışlardır[227]. Heyet, St. Peterburg'dan 6 Haziran 1909 yılında yola çıktı. Osmk'a demiryolu ile geçtiler. Sonra Vapur ile Semipalatinsk'e geçti. 22 Haziranda at arabasıyla Çöçek'e geçti. 29 Haziran Çöçek'ten ayrılıp, Urumçi'ye yola çıktı. Temmuz'un ortasında Urumçi'ye vardı. 4 Ağustos Urumçi'den Karaşehir'e doğru yola çıktılar. 28 Ağustos'da buraya vardılar ve buradaki yedi tane mezarı araştırmaya başladılar. 20 Eylül Karaşehir'den Turfan'a doğru yola çıktılar, dokuz gün sonra Turfan'a geldiler. Burada bir buçuk aya yakın zaman kaldılar ve D.A. Klementz ile Albert Grünwedel'in gösterdiği mezarlıkları araştırdılar. Burada önce Astana, Gaochang, sonra da Bezeklik, Murtuk, Tuyuk Mazar gibi birçok anıtı incelediler. 15 Kasım'da S. M. Dudin, Nikolay Arsenyeviç Smirnov Turfan'daki araştırmalarını bittirdikten sonra Rusya'ya döndü. S.F. Oldenburg ve tercümanı Houhou Kuça'ya giderek seferine devam etti. Yolda Karaşar ve Korla şehirlerinden geçti ve 19 Aralık'ta Kuça'ya vardı. 12 Ocak 1910 yılında buradaki araştırmalarını bitirerek Rusya'ya döndü[228].

1914-1915 yılları arasında S.F. Oldenburg yine bir kez sefer düzenledi. Ancak bu seferin hedefi Xinjiang bölgesi değil, Dunhuang idi. 1914-1915 yılının seferine S. F. Oldenburg dışında daha önce birinci sefere de katılan S. M. Dudin,

[227] Irina F. POPOVA, **a.g.m.**, s. 121.
[228] Huiming ZHANG, **a.g.m**, s. 89-91.

ressam ve fotoğrafçı Boris Fyodoroviç Romberg, topograf ve yüz ölçümcü Nikolay Arsenyeviç Smirnov ve mühendis Viktor Sergeyeviç Birkenberg (1890-1938) gibi isimler katıldı[229]. Bu seferdeki araştırmacılardan başka, Rus İmparatorluğu'nun Kaşgar'daki Başkonsolosu Petrovsky ve Urumçi Rus Konsolosu Nikolai N. Krotkov (1869–1919) katıldı. Yerel halktan aldıkları tarihi eserler ve el yazmalarını toplayarak, Rusların Xinjiang'da topladığı tarihi eserler koleksiyonuna büyük katkıda bulundu. Petrovsky ve Krotkov'un çabalarıyla satın alınmış ya da çeşitli keşif gezileriyle kazıda bulunan tarihi eserler ve el yazmaları, şimdi St. Petersburg Doğu Enstitüsü ve Rus Sanat ve Bilim Akademisi'nin sorumluluğu altındadır[230].

3.3. JAPONLARIN XİNJİANG SEFERİ

3.3.1. Otani Kozui (1876-1928)

Kont Otani Kozui 20. yüzyıl Japon tarihinin en önemli kişilerinden biri olup Japonya'nın en eski en ve büyük Budist kurumlarından Batı Honganji Tapınağı'nın 22. Başrahibi, İmparator Hirohito'nun eniştesi, ve Batılı bilim adamlarının dışında Orta Asya'ya araştırma gezileri yapan ilk Asyalı araştırmacıdır. Ayrıca Japon iş dünyasına liderlik eden bir vizyoner ve hatta 1940-41 yılları arası bir süre başbakan danışmanlığı yapmış bir siyaset adamıdır[231].

Otani Kuzui 大谷光瑞 1876 yılı 27 Aralık Japon'un Jing Du 京都 şehrinde doğmuştur. Küçük adı Junmo 峻麿, dini adı Jingru 镜如, sonradan kullandığı adı Guangrui 光瑞 olarak bilinmektedir. 10 yaşında Budizm dinini öğrenmeye başlamıştır.

[229] İrina F. POPOVA, "S.F. Oldenburg's Second Russian Turkestan Expedition (1914— 1915)", St. Petersburg: Slavia, 2008, s. 164.
[230] Hannes a. FELLNER, **a.g.m.**, s. 21-22.
[231] Erdal KÜÇÜKYALÇIN, **Otani Kozui ve Türkiye**, DEİK, 2010, s. 22.

Japon Budist Xi Ben Yuan Tapınağın'ın 浄土真宗西本愿寺 22. rahip neslindendir. 19 yaşındayken babası hastalanınca babasının yerine tapınağı yönetmeye başlamıştır. Aynı yıl 11 yaşındaki bir kız ile nişanlanmış Otani, iki yıl sonra yani 1898 yılında evlenmiştir. Karısı imparatoriçenin ablasıdır. 1903 yılı babası vefat ettikten sonra resmi olarak babasının yerine geçmiştir. Sonraki hayatında Asya ülkelerinde araştırma gezisi yapmış, bunlar hakkında kitap yazmış ve seminerler düzenlemiştir. 1899 yılında Kozui'nin hayatında önemli bir dönüm noktasıdır. O yıl Çin'e giden Kozui, büyük devletler tarafından işgal edilmiş olan ülkenin yıkılmakta olduğunu görür. Bir raporda bunu ayrıntılarıyla anlatarak, İngiliz Kraliyet Coğrafya Cemiyeti'ne yolladı. Yazdığı rapor kabul gördü ve üyeliğe alındı. Kozui bu cemiyetteki ilk Asyalı üye oldu. Kozui'nin coğrafyaya olan bu ilgisi ve Kraliyet Coğrafya Cemiyeti üyeliği daha sonra araştırma ekibini organize etmesinde de etken olacaktı. Böylece 1902-1914 yılları arasında üç Xinjiang Seferi düzenledi[232]. 1914 yılında tapınaktaki işinden istifa etmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Japon İç İşleri Bakanlığı sekreteri oldu. 5 Ekimde 1928 yılında öldü[233].

3.3.2. Tachibana Zuicho (1890-1968)

Tachibana Zuicho 橘瑞超 Kont Otani'nin öğrencisidir. 1890 yılında doğmuştur. Jingdu Zhenzong 京都真宗中学 okulunu bitirmiştir. 1908-1909 yılı arasında Eizaburo Nomura (野村荣三郎) rehberliğindeki ikinci batı seferine katılmıştır. Pekin'den yola çıkarak, Zhangjiakou, Kunlun'e gelmiş ve buradan da Xinjiang'a girerek Qitai, Urumçi, Turfan, Loulan ve Kaşgar şehirlerine girmiştir. 1968 yılında vefat etmiştir.[234].

[232] Erdal KÜÇÜKYALÇIN, **a.g.e**., s. 8.
[233] https://www.ndl.go.jp/portrait/datas/245.html (31.3.2019).
[234] https://www.koolearn.com/japdict/nm_59926.html (10.04.2019)

3.3.3. Eizaburo Nomura (1880-1936)

Eizaburo Nomura (野村荣三郎) 1880 yılında doğmuştur. Budist tapınağında sekreter olarak çalışmıştır. 1902-1910 yıllarında Kont Otani tarafından düzenlenen Asya seferine katılmıştır. Rusya ve Japon Savaşı'na katılan bir asker olduğu için, bu seferi yaparken İngiltere ve Ruslar onun casus oluğundan şüphelenmişlerdir. 1936 yılında ölmüştür[235].

3.3.4. Seferler

Bu araştırma gezisi Japon Kont Otani tarafından finanse edilerek üç ayrı sefer halinde gerçekleştirilmiştir[236]. İlk sefer K. Otani tarafından 1902-1904, ikinci sefer ise Tachibana Zuicho tarafından 1908-1909 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Üçüncü seferi ise 1910-1914 yıllarında Kont Otani ve Tachibana Zuicho tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu seferler "Otani Seferleri" olarak bilinmektedir[237].

Birinci Turfan Seferi: 1900 yılında 24 yaşındaki Kont Otani İngiltere'nin Londra şehrine eğitim almak için gönderilmiştir. İngiltere Krallığı Coğrafya Derneğinin üyesi olmuştur. O zamanlar bu dernek sadece Avrupa'nın değil, tüm dünya coğrafyası ve tarihinin toplandığı yer idi. Kont Otani burada birçok ülke tarafından basılmış olan Orta Asya haritalarını toplamıştır. 1902 yılı Ağustos ayında kendisi de bir heyet oluşturarak Orta Asya seferini başlatmıştır. Ama Japonya bu sefere hiçbir maddi yardımda bulunmamıştır. Bu sefer sadece Kont Otani'nin gücüyle düzenlenmiştir. 16 Ağustos Londra'dan yola çıkılmış, Almanya, Petersburg üzerinden bölgeye varılmıştır. Bu seferi aslında iki grup halinde Kaşgar'dan yola çıkarak önce

---

[235] Imre GALAMBOS, "Japanese exploration of Centiral Ansa", **School of Oriental and Afrikan Studiet**, British 2012, s. 116.

[236] Kont Otani'nın 1895 yılından beri bu seferlere hazırlık yaptığı bilinmektedir. Kendisi İngiltere'deyken öğrencilerini gidilecek yerlere önceden göndererek vize ve yol bilet işlemlerini yapmalarını istemiştir. Öğrencilerinin Otani'ne önce Rusya'ya kadar gittikleri bilinmektedir. (https://viewer-trial.bookwalker.jp/03/4/viewer.html?cid=5371b7ae-6609-4895-979a-81f40589976d&cty=0&adpcnt=7qM_t) (31.3.2019)

[237] Ayşe KILIÇ, ***a.g.t***, s. 34.

Kuça ve Yarkend'e sonra Hotan'dan Hindistan'a geçmeyi planlamışlardır ancak bu sırada Kont Otani'nin babası vefat ettiği için Kont Otani Japonya'ya dönmek zorunda kalmıştır. Kont Otani döndükten sonra heyetten diğer iki kişi sefere devam etmiştir. Önce İpek Yolundan Hotan'a giderek orada bir ay kalıp araştırma yapmışlardır. Ondan sonra Taklamakan Çölün'den geçerek Kuça'ya gelmişlerdir. Dört ay burada kaldılar, dört ay boyunca Bin Buda Mağarası ve mezarlıklara giderek birçok eser ele geçirmişlerdir. Daha sonra Turfan'daki Astana gibi mezarlıklarda kazı yaparak yine birçok araştırma. Heyet son olarak Urumçi'ye gelmiş, Hami'ye geçmiş ve oradan Lan Zhou, Han Kou Shang Hai'a gittikten sonra Japonya'ya dönerek 23 aylık birinci araştırma seferini tamamlamışlardır[238].

İkinci Turfan Seferi: Bu seferde Tachibana Zuicho (橘瑞超) ve Eizaburo Nomura (野村荣三郎)[239] 1908 yılı Haziran ayında Tokyo'dan Pekin'e gelmişler daha sonra Moğolistan'a geçerek orada araştırmalarını başlamışlardır. Buradan Tang dönemine ait olan birçok yazıt bulmuşlardır. Daha sonra Moğolistan'dan Urumçi'ye geçmişlerdir. Urumçi'den de Turfan'daki eski şehirlere, mezarlara, Bin Buda Mağaraları'na giderek kazı düzenlemişler ve birçok tarihi eser ele geçirmişlerdir. Korlu'ya geldikten sonra ikiye ayrılarak yola devam etmeye karar vermişlerdir. Taklamakan Çölü'nün iki farklı yönünden yola çıkarak önce Luolan, Niya gibi tarihi yere gitmişler, ardından Kaşgar'da buluşarak araştırmalar yapmışlardır. Daha sonra Kont Otani ile Keşmir'de buluşup Londra'ya dönerek 18 ay süren ikinci seferi tamamlamışlardır[240].

---

[238] Wen SONG, "Da Gu Guang Dui Yu San Ci Tan Xian", **Nei Meng Gu Nong Ye Da Xue Dergisi**, C. IV, S. 12, İç Moğolistan 2010, s. 354.

[239] İngiltere ve Rusya Tachibana Zuicho (橘瑞超) ve Eizaburo Nomura'nın (野村荣三郎) casus olduklarını söylemektelerdir. Çünkü bunların eskiden Japon askeri olduğu orta çıkmıştır, başka sefer düzenleyen heyetler Xinjiang'a geldiği zaman kazı yapmış ve bununla ilgili birçok araştırmalar yapmıştır, ama bu ikisi ayrı ayrı harekette bulunmuş ama hiçbir şekilde kazı yapmamıştır. Bundan başka bunların birkaç başka casuslar ile iletişim kurduğu söylenmektedir. Peter HOPKİRK, **Forgeign Devils On The Silk Road**, Oxford Üniversity Press, America 1984 s. 190-209.

[240] http://news.sohu.com/20140815/n403477530.shtml (23.02.2019)

Üçüncü Turfan Seferi: Zuicho Tachibana 1910 yılı Ağustos ayında Londra'dan yola çıkarak Xinjiang bölgesine tekrar gelmiştir. Sırasıyla Tarbagatay'a, Urumçi'ye oradan da Turfan'a geçmiştir. Turfan'da tekrar kazı yapmış, eski para ve yazıları bulmuştur. Luolan'da ise önceki seferlerinde rastlamadığı bir mezarı bulmuştur. Sonra Kuça'ya gelmiş ve Budizm ile ilgi yerlerde kazı yürütmüştür. Kaşgar'da da araştırmalar yapmış ama pek bir şey ele geçirememiştir. Sonra oradan Hotan'a geçerek araştırmalarını devam ettirmiştir. Daha sonra buradan da Dun Huang'a geçmiştir. Bu dönemde Xinjiang'da iç işleri karışmış, Kont Otani Zuicho Tachibana'dan haber alamayınca heyetteki Yoshikawa Koichiro'yu göndermiştir. O da 1911 yılı Ekim ayında Dun Huang'a gelmiş ve Zuicho Tachibana'yı ararken buranın fotoğraflarını çekmiş ve bazı tarihi eserler satın almıştır. 1912 yılında Ocak ayında Dun Huang'da buluşup beraber Turfan'a dönerek tekrar araştırma yapmışlardır. Ardından Zuicho Tachibana Japonya'ya dönmüş ve Yoshikawa Koichiro ise Turfan'dan Kuça, Kaşgar, Hotan, Kulca'ya giderek oralarda araştırma yapmıştır. Daha sonra tekrar Turfan'a dönmüş, oradan da Urumçi'ye, Pekin'e giderek 1914 yılı Temmuz ayında Japonya'ya dönmüştür[241].

Bu seferler sırasında bir kısmı Budist döneme ait yaklaşık 2800 yazma eser ele geçirilmiştir. Bazı araştırmalara göre Japonya'ya götürülen tarihi eşyalar 86 sandık, ağırlığı ise 6731 kilogramdan fazladır Japonlar elde ettikleri sonuçların yalnızca bir kısmını yayınlamamışlardır[242]. Bu yüzden Japon sefer heyetinin sandıklarında neler gizlediği hala bilinmemektedir.

[241] Manli MA 马曼丽, " Dagu Tanxiandui yu Tulufan Dunhuang Wenhua" 大谷探险队与吐鲁番敦煌文化, **Xinjiang Daxue Xuebao** 新疆大学学报**,** C. IV, Urumçi 1983, s. 71.
[242] http://news.sohu.com/20140815/n403477530.shtml (23.02.2019)

3.4. FRANSIZLARIN XİNJİANG SEFERİ

3.4.1. Paul Pelliot (1878-1945)

Paul Pelliot, (28 Mayıs 1878-26 Ekim 1945) özellikle dil çalışmalarına ve çeşitli din ve Orta Asya kültürlerinin tarihçesine katkıda bulunmuş bir Fransız doğu bilimcisidir. Ünlü bilim adamı Sylvain Lévi'nin[243] öğrencisidir. Pelliot, Orta Asya'da kazı ve bilimsel araştırmalar yapmıştır. Pelliot, Hanoi şehrinde, güney, güneydoğu ve doğu Asya tarihi ve kültürü bilimsel keşfi için kurulmuş olan *École françaised'Extrême-Orient* isminde bir Fransız Enstitüsü'nde çalışmıştır. Enstitünün ana etkinlik alanları, kazı, bilimsel araştırma, bulguları yenileme, yazılı ve sözlü geleneksel kayıtları çeviridir. Pelliot Birinci Dünya Savaşı sırasında Pekin'de bir Fransız askeri ataşesi olarak görev yapmıştır[244].

3.4.2. Sefer

Bir Sinolog olan Pelliot, Boksör İsyanı sırasında Vietnam üzerinden Pekin'e gitmiş fakat daha sonra buradan ayrılamamıştır. Kaldığı süre boyunca Pekin'de gerçekleştirdiği kahramanlıklardan ötürü kendisine madalya verilmiştir. Çin ve Vietnam'ın tarihi coğrafya ve antropoloji çalışmalarını bitirdikten sonra Pelliot dikkatini Xinjiang'a yöneltti. 1906 Haziran ayında Paris'ten ayrılarak 1910 Aralık ayında Pekin'e vardı. Üç heyetten oluşan bu seferi düzenliğinde sadece 27 yaşındaydı. Dunhuang Bin Buda Mağarası'nda üç hafta geçirdi ve 1907'de Marc Aurel Stein'den sonra bölgeyi ziyaret eden ikinci büyük batı bilginiydi. Stein gibi mağaradan çok sayıda el yazmasını çıkardı. Dil edinme kabiliyeti rakipsizdi ve Müller gibi pek çok Orta Asya dilinde metin düzenleme yetisine sahipti. Birinci Dünya Savaşı'nda, Pelliot'u Sibirya'ya ekspedisyonda öncülük yaparken ve hatta Çin ordusunda asker olarak görüldü. Bu dönemde, Pelliot'un askeri üniforma ile çekildiği fotoğraf birçok Çinli bilim adamına, Dunhuang'a yaptığı önceki ziyaretinin Fransız askeri gezisinin bir parçası olduğunu düşündürttü. Savaş sonrası yıllarda, Büyük Britanya Kraliyet

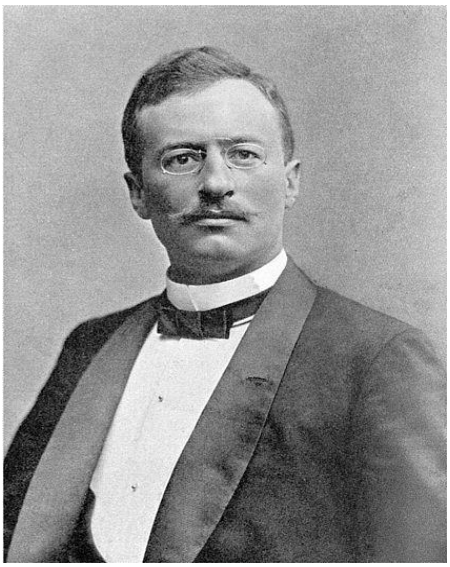
[243] Sylvain Lévi oryantalist ve dilbilimcidir. Théâtre Indien adlı kitabı bu konuda önemli bir eser. Lévi ayrıca Batı Çin'de keşfedilen en eski Tokharian parçaları analizini de yapmıştır.
[244] Ayşe KILIÇ, ***a.g.t.***, s. 34.

Asya Derneği olan Société Asiatique'nin aktif bir üyesi oldu, burası araştırma uzmanlarının önemli bir buluşma yeriydi.

Fransız hükümeti tarafından görevlendirilen Paul Pelliot da 1906-1909 yıllarında Louis Vaillant ve Charles Nouette ile Xinjiang seferini gerçekleştirmiştir. Louis Vaillant'ın harita çizme işlerini yapan bir asker olduğu, Charles Nouette'in ise fotoğrafçı olduğu bilinmektedir. Ekip bu seferde yerli kişilerle anlaşabilmek için Uygur dilini öğrenmiştir. Seferde Xinjiang'ın Tomşuk gibi bazı yerlerine giderek birçok yazma eser elde etmişlerdir. Bunlar Paris'teki Bibliotheque National ve Guimet Müzesi (Musee Guimet)'ndedir[245]. Bu seferlerde elde edilen koleksiyonlar yanı sıra, Çin'de Beijing Ulusal Kütüphanesi'nde Xuanzang Biografisi, Dasakarmapathavadanamala, Maitrisimit eserleri ve Stockholm'de 41 yaprak Budist Uygur metni bulunmaktadır. Ayrıca Helsinki Üniversitesi Kütüphanesi, Japonya Tenri Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ve Ankara Etnografya Müzesi'nde çeşitli el yazmaları mevcuttur[246].

3.5. İSVEÇLİLERİN XİNJİANG SEFERİ

3.5.1. Sven Hedin (1865-1952)

İsveç asıllı kâşif, arkeolog, coğrafyacı, ressam Sven Hedin, 19 Şubat 1865 yılında Stockholm'de doğmuştur. Ortaokulu bitirdiği zaman, Rusya'ya gidip özel öğretmen olma fırsatı olmuştur. Burada altı ay ders verdikten sonra maaşını alarak, İran ve Mezopotamya'ya gitmiş ardından memleketine dönmüştür[247]. Bu sefer onun İpek Yolu'na gitme isteğini daha da güçlendirmiştir.

[245] http://www.jiemian.com/article/1518069.html (11.04.2018)
[246] Ayşe KILIÇ, **a.g.t.**, s. 34.
[247] https://www.britannica.com/biography/Sven-Anders-Hedin (17.08.2019)

Uppsala Üniversitesi ve Stockholm Üniversitesi'nde coğrafya öğrenmiştir. Daha sonra Berlin Üniversitesi'ne giderek İpek Yolu coğrafyası hakkında dersler almıştır. 1890 yılı sonbahar aylarında, İsveç İmparatoru Sven'e bir mektup yazarak İsveç-Norveç misyonunun tercümanı olarak İran'a tayin edildiğini bildirmiştir. Bu vazifeyi yerine getirdikten sonra, Çin'e gitmek için plan yapmaya başlamıştır. Pers ve İsveç imparatorları ona destek çıkmıştır. Böylelikle Sven birkaç defa Xingjiang seferi gerçekleştirmiştir[248].

3.5.2. Huang Wenbi 黄文弼 (1893-1966)

Huan Wenbi 黄文弼, 1893 yılında, Hubei 湖北 eyaleti Hanzhou 汉州 ilçesinde doğmuştur. Hangyang 汉阳 Ortaokulu'nda okumuştur, Daha sonra, "Qingchuan Shuyuan"'de 晴川书院 yani Hanyang'daki ünlü bir dershaneye gitmiştir. 1915 yılında, Pekin Üniversitesi'nin Felsefe Fakültesi'ni kazanmıştır. 1918 yılında, okulu bitirerek, Pekin Üniversitesi Araştırma Merkezi'nde çalışmaya başlamıştır. Bu araştırma merkezi 1921 yılında bir arkeoloji topluluğu kurmuştur. Bunun için, yabancı ülkelerden hocalar getirtmişlerdir. 1927 yılında, Çin Akademik Derneği üyesi olarak, Sven Hedin'le düzenlenen Xinjiang Seferi'ne katılmıştır. Bu bölgeye üç kere sefer yapmıştır. Birinci sefer 1927 yılı Mayıs'ı ile Kasım ayı arasında ikinci sefer 1928 Ocak ayı ile Mayıs 1930 ayı arasında üçüncü sefer ise 1933 Ekim ayı ile Mayıs 1934 yılı arasında gerçekleşmiştir[249].

3.5.3. Seferler

Sven Hedin Aralık 1890 yılında, Kaşgar'a gelerek ilk Xinjiang seferine başlamıştır. Sven Hedin Kaşgar şehrini çok özel bulmuştur. O Kaşgar'daki Apak Hoca mezarına ve Mehmut Kaşgari mezarına gitmiştir. Yazdığı kayıtlarda Apak Hoca

[248]Xinchun WANG 王新春, "Siwen Heding he Sichouzhilu Fuxing" 斯文·赫定和丝绸之路复兴, **Guojia Renwen Lishi** 国家人文历史, C. XIII, Pekin 2014, s. 86-87.

[249]Xinzhou WANG 王新春, "Chuantongzhong de Biange: Huangwenbi de Kaoguxue" 传统中的变革: 黄文弼的考古学之路, **Dunhuang Xuejikan** 敦煌学辑刊, C. IV, Lanzhou 兰州 2013, s. 158-162.

mezarında, Appak Hoca ve 72 evladının mezarı ve Qing Hanedanlığı'na gelin giden Uygur kızı İparhan'ın mezarının olduğunu, sonra Mahmut Kaşgari'nin mezarına gittiğini, Mahmut Kaşgari'nin 11. yüzyılda yaşayan ve dünyadaki en ünlü eser "Divanü Lugati't Türk" ü yazdığını söylemiştir. Ekim 1893 yılında, Sven Hedin ikinci Orta Asya seferine başlamıştır. Pamir Dağları'ndan geçerek Kaşgar'a doğru yola çıkmıştır. Sven ekibi ile Pamir Dağları'nın en zirvesine tırmanmak istemiştir. Ancak Kırgızlar'ın yardımını almış olmalarına rağmen bunu başaramamışlardır. 17 Şubat 1895 yılında Kaşgar'dan ayrılıp, Yarkent ve Mekit'ten geçerek 24 Nisan ayında Taklamakan Çölü 'ne gelmiştir. Sven ve ekibi bu çölde 10 günden fazla kalmıştır. Çok zorluklar çekmiş ve 522 km yol yürümüştür.1899 yılında, üçüncü seferine başlamıştır. Bu seferinde Lolan eski şehrine gitmeyi planlamıştır. Kaşgar'dan 15 tane deve alarak yola çıkmıştır, ancak sefer sonunda sadece iki tane deve kalmıştır. Sven önce Yarkent Denizi'nden Tarım Denizi'ne, sonra da Lopnur Gölü'ne ulaşmıştır. O yazdığı kitabında, Tarım Denizi'nin akşamları buz tutup, sabahları eridiğini, Lopnur gölünün ise sır gibi olduğunu, onu "Ölü Deniz" diye adlandırdıklarını anlatmıştır. Sven ve ekibi Lolan Harabesi'nde ipek parçalar, eski paralar, kâğıt ve heykeller bulmuştur[250].1928 yılında, Sven Hedin Çin'deki Çin Akademik Gurubu birlikte "Kuzeybatı Akademik Kazı Gurubu" kurmuşlar ve İç Moğolistan'dan geçerek Xinjiang'a gelmişlerdir. Grup olarak bir kazı gerçekleştirdikleri bu seferde Çin heyetleri ve başka Avrupa ülkelerinden gelen yabancı araştırmacılar da yer almaktaydı[251].

3.6. AZ BİLİNEN XİNJİANG SEFERLERİ

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında Xinjiang bölgesine gelen ilk kişilerin 1860-1875 yılları arasında İngiliz görevliler Montgomerie[252], Forsyth ve

[250] Zhi WU 吴知, "Siwen Heding Zouzai Silushang" 斯文·赫定 走在丝路上, **Xinan Hangkong** 西南航空, Xinan 西南 2007, s. 42-46.
[251] Xinchun Wang 王新春, "Siwen Heding he Sichouzhilu Fuxing" 斯文·赫定和丝绸之路复兴, s. 89-90.
[252] Robert Montgomery Martin (1801-6 Eylül 1868) İngiliz-İrlandalı bir yazar ve memurdu. Hong Kong'un (1844-45) ilk sömürge saymanlığı yapmıştır. Londra İstatistik Kurumu'nun (1834), Sömürge Derneği'nin (1837) ve Doğu Hindistan Birliği'nin (1867) üyesi olmuştur.

Johnson olduğunu öğreniyoruz. Bunlar Hindistan'dan Çin'e girerek bugünkü Hotan ve Kaşgar şehirlerine gitmişler ve ilk kez bu bölgelerin siyasi, ekonomik ve kültürel bilgilerine ulaşmışlardır. Ancak bu konuda yazdıkları herhangi bir eser bulunmamaktadır[253].

1889 yılında İngiltere hükümeti Subay Bower'i İskoçyalı bir turisti öldüren katili bulmaya Xinjiang'a göndermiştir. Subay bu görevi sırasında tesadüfen Koçu'daki bir Uygur çiftçinin elinde huş ağacına yazılmış bir metin görmüş ve satın almıştır. Daha sonra bu yazıtlar Prof. R. Hoernle tarafından okunmuş ve yazmanın 4. yüzyıla ait olduğu ortaya çıkmıştır. 1892 yılında ise Fransız Dutreuil de Rhines[254] tarafından Hotan'dan satın alınan buna benzer huş ağacına yazılmış bir başka metinin de Prakrit[255] dilinde yazılmış ünlü bir Budist çalışma olan "Dharmapada" olduğu ortaya çıkmıştır[256]. Bazı araştırmalara göre, ilk kez Turfan'a gelip araştırma yapan araştırmacının Rusya'ya çalışan Alman botanikçi Doktor Aregel olduğu söylenmektedir. O 1879 yılında bu bölgedeki eski kalıntıları incelemiştir. Fakat yaptığı araştırmaların sonucu yanlış olduğu için bu araştırmayı bilim adamları pek önemsememiştir. O yüzden Batılıların ilk araştırma seferi 1889-1890 yıllarında G. E. Grumm Grzhimajlo ve M. V. Pevtsov tarafından yapılan sefer olarak bilinmektedir. Onların buldukları el yazmalar hakkında birçok rapor yazılmış fakat bu raporlar Rusça yazıldığı için Avrupa'da pek değerlendirilmemiştir[257].

---

https://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database/term_details.aspx?bioId=200978 (03.04.2019).

[253] Shi Min GENG 耿世民, "De Guo Bo Lin Ke Xue Yuan Tu Lu Fan Xue Yan Jiu Zhong Xin Jie Shao" 德国柏林科学院吐鲁番学研研究中心介绍, **ZhongYang Min Zu Daxue Xuebao *中央民族大学学报***, S. 5, Beijing 北京 2003, s. 137.

[254] Jules-Léon Dutreuil de Rhins 1846 yılı 2 Ocakta Staint-Etienne'de doğmuştur. Coğrafyacı ve kâşifdır.1891 yılından 1894 yılına kadar, Xinjiang'ın ve Kuzey ve Batı Tibet'in en ulaşılmaz ve en az bilinen bölgelerine gitmiştir. 1894 yılı 5 Haziranda küçük bir doğu Tibet kasabasında yerliler tarafından öldürülmüştür.https://data.bnf.fr/fr/12144146/jules-leon_dutreuil_de_rhins/#other-pages-databnf (31.03.2019).

[255] Prakrit dili: Orta Hint-Aryan dillerinden olup, Sanskritçeye benzer bir dildir. Bkz: https://www.britannica.com/topic/Prakrit-languages (05.04.2019).

[256] Jin Rong GUO 郭金荣, "Deguo de sici Tulufan Tanxian" 德国的四次吐鲁番探险, **Deguo Yanjiu Zazhi** 德国研究杂志, C. I, S.14, Shanghai 上海 1999, s. 35.

[257] Zhong Yuan ZHANG, **a.g.e.**, s. 18.

3.7. TARİHİ ESERLERİN BUGÜNKÜ DURUMU

Tarihi eserler geçmiş dönemdeki topluluklardan günümüze ulaşan, ait olduğu dönemin izlerini taşıyan ve dönemin bilim, sanat, edebiyat, din, mimari ve günlük yaşamı hakkında bilgi veren, aynı zamanda bir milleti ya da bir devleti başka millet ve devletlerden farklı gösteren, onların adım adım gelişmelerini anlatarak tarihte özel bir yer almasına sebep olabilen eserlerdir. Tarihi eserler bir anlamda müzelerin ortaya çıkmasının temel sebebidir.

1840 yılındaki Afyon Savaşı'ndan sonra oluşan Qing Hanedenanlığı'nın karışık durumundan faydalanarak yabancı devletlerden gelen bazı araştırmacılar, casuslar ve araştırmacı ya da casus olup olmadığını bile anlayamadığımız insanlar rahatlıkla bu topraklara gelip birçok tarihi eserleri çalarak kendi devletlerine götürmüştür. Bu eserlerin şimdiki durumuna bakarsak birçok devletin müzesinde güzel bir şekilde saklandıkları görülmektedir. Ama eserlerin bazıları II. Dünya Savaşı gibi savaşlar esnasında yok edilmiştir. Peki, o dönemde ne kadar tarihi eser çalındı? Bu sorunun cevabı hem aradan geçen zamanın uzunluğu hem de eser sayısının fazlalığından ötürü bilinmemektedir.

Bu tarihi eserleri alan devletlerin Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve Japonya olduğu bilinmektedir. Belki de burada ismini saymadığımız başka devletler de olabilir. Bu bölümde esas olarak bu devletlerdeki birkaç müzede saklanan tarihi eserlerin şimdiki durumları hakkında kısaca bilgi vermek istedim.

3.7.1 Berlin Asya Sanatlar Müzesi (Museum Für Asiatische Kunst)

İlk olarak önemli müzelerinden biri olan Berlin Asya Sanat Müzesi'nden başlamak istiyorum. Asya Sanat Müzesi 1906 yılında kurulan Avrupa tarihi ile ilgili olmayan bir müzedir. Bu müze 2006 yılında Hindistan Sanat Müzesi ile

birleştirilmiştir. Müzede Güney Asya, Güneydoğu Asya ve Orta Asya'ya ait olan M.Ö 4. yüzyıllarından günümüze kadarki dönemi içine alan Hint-Asya kültür bölgesini kapsayan dünyanın en önemli koleksiyonlarından birini barındırmaktadır. Koleksiyonun ağırlık noktaları arasında erken Hint heykel sanatı ve İpek Yolu sanatları bulunmaktadır. Bu geniş coğrafi bölge Hindistan, Pakistan, Afganistan, Sri Lanka, Bangladeş, Nepal, Çin Halk Cumhuriyeti'nin otonom Tibet ve Xinjiang bölgelerini, Güney-Doğu Asya ülkeleri Myanmar, Tayland, Kamboçya, Vietnam ve Endonezya Adaları'nı kapsamaktadır. Binlerce yıllık taş, bronz ve pişmiş toprak (terrakotta) Hint heykellerinin yanı sıra metal, seramik, fildişi ve yeşim kullanılarak yaratılan zahmetli el sanatları eserleri, 12. yüzyıldan itibaren bölgedeki İslam kültürünün etkisini yansıtmaktadır. Çin, Japonya ve Kore'nin Budist sanatı geniş bir yelpazede merkezi bir mekânda sergilenmektedir. Çin kökenli objelerin arasında Hint gül ağacı, sedef, cila ve altın süslemeli olağanüstü değerli bir imparator koltuğu ayrı bir yere sahiptir[258].

Berlin Brandenburg Bilim ve Beşeri Bilimler Akademisi'nin Turfan Koleksiyonu Kuzey İpek Yolu'ndaki vahalardan elde edilen yazılı materyallerle ilgili olarak, Berlin Koleksiyonu, yaklaşık 40.000 parça, dünyanın en zengin ve en önemli müzesidir. Metinlerin oluşturulduğu yirmiden fazla farklı yazı ve dil çeşitleri koleksiyonu çok değerli kılmaktadır. Eşsiz hazineler Orta Asya'dan gelen Maniheist orijinal metinleri, Sogdiana'daki Hıristiyan metinleri, Baktria'daki parçaları ve "Hephthalite" yazıtları, Orta Farsça'daki bir aksak parçasını ve Pahlavi senaryosunun bir türünü ve Eski Türkçe runik yazılı parçaları içermektedir. Berlin Turfan Koleksiyonu'nun el yazması ve blok baskılarının korunması, 1992 yılında Berlin Devlet Kütüphanesi - Prusya Kültürel Mirasının Doğu Bakanlığı'na yapılan bir depozito sözleşmesiyle devredildi. Berlin Turfan Koleksiyonu'nun metinleri Berlin'de iki yerde tutulmaktadır. Orta İran ve Eski Türkçe yazılı metinleri, üzerinde çalışıldıkları ve kataloglandıkları Berlin Brandenburg Bilim ve Beşeri Bilimler Akademisi'nin Turfan arşivinde bulunmaktadır. Diğer dillerdeki parçalar ise, Berlin

[258] https://www.smb.museum/en/museums-institutions/museum-fuer-asiatische-kunst/about-us/profil.html (02.06.2018)

Devlet Kütüphanesi - Prusya Kültürel Mirasının Doğu Dairesi'nde tutulmaktadır. Buradaki Turfan arşivi, yaklaşık 12.000 Orta İran ve Eski Türkçe Turfan parçalarını içermektedir. Bunlardan 6000 kadarı Uygurcadır. 1600 Çince-Uygurca parçası; eskiden koleksiyonun Mainz alt bölümünün 800 orta İranlı ve Eski Türk parçaları, 3500 çeşitli dillerde, özellikle Orta Farsça ve Partcanın yanı sıra Eski Türkçe ve Soğdca, 1000 adet Soğdca ve Çince, 300 adet Soğdca Nesturi eser ve az miktarda da, Tumşukca, Hotanca ve Baktria parça gruplarından oluşmaktadır[259].

Marc Aurel Stein tarafından yapılan seferde de birçok tarihi eser ele geçirilmiş olup, onlar şimdi British Müzesi ve Hindistan Devlet Müzesi'nde saklanmaktadır.

3.7.2. Rusya Hermitaj Devlet Müzesi

Hermitaj Devlet Müzesi Rusya'nın St. Petersburg şehrinde yer almaktadır. Bu müze sahip olduğu resim koleksiyonu ile dünya birincisi, arkeolojik eser koleksiyonu ise günümüzde dünyanın en önemli üçüncüsü durumundadır. Hermitaj Devlet Müzesi'nin bugünkü ana binası, Rus Çarı I. Petro'nun kızı Yelizaveta Petrovna (1741-62) tarafından kışlık saray olarak 1754 yılında, mimar Bartolommeo Francesco Rastrelli tarafından yaptırılmıştır[260]. Sarayın yapımı II. Katerina (1762-1796) tahta çıktıktan sonra 1764 yılında tamamlanmıştır. Rus imparatoriçe tarafından sürekli olarak yeni eserlerle genişletilmekte olan sanat eserleri koleksiyonu, ilk başta sarayın yanında özel olarak inşa edilen ve 'tenha yer' anlamına gelen Hermitage adlı ek binada korunmuştur. II. Katarina'dan sonra Rusya tahtına çıkan hükümdarlar, bir yandan Hermitaj'ın sanat eserleri koleksiyonunu genişletmeye devam ederken, öbür yandan da bu eserleri sergilenmesi ve korunması için yeni binalar inşa ettirmişlerdir. Bunlardan en büyüğü, I. Nikolay (1825-55) tarafından inşa ettirilen Yeni Hermitaj binasıdır. 1852 yılında tamamlanan bu binada sarayın sanat eserleri koleksiyonu ilk defa halka açık olarak sergilenmeye başlanmıştır. 1917'de hâkimiyete el koyan

[259] http://idp.bl.uk/pages/collections_de.a4d (05.05.2019).
[260] https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/explore/history/historical-article /1750 (13.08.2019)

Bolşevikler, Kışlık Saray'ı ve ek binalarını Hermitaj Müzesi'ne tahsis etmişlerdir. Sonraki süreçte müzenin alanı daha da genişletilmiştir. Günümüzde Hermitaj Devlet Müzesi'nin St. Petersburg'un merkezinde Neva Nehri'nin kıyısında yer alan altı tarihi yapı ve bir kışlık saraydan oluşan ana müze kompleksi, 2014 yılında hizmete giren 'Modern Hermitaj-Staraya Derevnya' Restorasyon ve Konservasyon Merkezi ve Rusya'nın içinde ve dışında temsilcilikleri bulunmaktadır[261].

Rusya'da doğu kültür mirasının korunmasında büyük bir öneme sahip olan bir diğer enstitü, Hermitaj Müzesi'ndeki Doğu Bölümü'dür. Dört bölümden (Antik Doğu Bölümü, Ortadoğu ve Bizans Bölümü, Uzakdoğu Bölümü, Orta Asya, Kafkaslar ve Kırım Bölümü) oluşan Doğu Bölümü'nün kurulmasına Hermitaj Müzesi Konseyi tarafından 1920'de karar verilmiştir. Günümüzde Doğu Bölümü'nde 150,000'den fazla eser sergilenmektedir. Kronolojik kapsam açısından, Doğu Bölümü'nün koleksiyonu Hermitaj Müzesi'nin diğer bölümlerinin koleksiyonlarıyla karşılaştırılamayacak kadar geniştir[262]. Bu Orta Asya bölümündeki koleksiyonların arasında, İpek Yolu'nun kuzey tarafından, yani Kuça, Turfan, Karaşar, Dunhuang'da bulunan tarihi eserler de vardır. Bu eserler 19-20 yüzyıllarda Xinjiang bölgesine giden diplomatlar, generaller, Rus İlimler Akademisi tarafından gönderilen bilim adamları tarafından toplanarak Rusya'ya götürülmüştür. Koleksiyonda duvar resimleri, heykeller ve el yazmaları bulunmaktadır[263].

3.7.3. İngiliz Müzesi (British Museum)

Günümüzde yaklaşık olarak 8 milyon nesneyi himayesinde bulunduran British Müzesi'nin halka açılış tarihi kayıtlarda 15 Ocak 1759 olarak yer belirtilmektedir. Dünya çapında üne sahip müzenin kurulmasında etkili olay İngiliz soylular tabakasına mensup olan aristokrat natüralist, koleksiyoncu ve doktor gibi

---

[261] Gözde SAZAK, "Hermitaj Devlet Müzesi'ndeki Türk Kültürüne ait Arkeolojik Buluntular", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi** C. III, S. 2, İstanbul 2016, s. 240.
[262] Gulnar NADİROVA, Rusya'da Doğu Kültür Mirasının Korunması, **Avrasya Araştırma Enstitüsü** C.XIV,Kazakistan 2017, http://www.ayu.edu.tr/static/aae_haftalik/aae_bulten_tr_114.pdf.(11.08.2019).
[263] Julia ELİKHİNA, "The Renovated Central Asia Exhibit in the State Hermitage Museum", **Silk Road Journal** C. XI, Rusya 2013, s. 156-157.

ünvanlara sahip Sir Hans Slome'un (1660- 1753) ölümü olmuştur. Onun ölümü ile yeni bir süreç başlamıştır. Ölümünden sonra onun sahip olduğu yaklaşık olarak 69,352 parçalık bir sanat koleksiyonu devlete miras olarak kalmıştır. Bu rakamın fazla olması devlet adamlarını bir müze oluşturmaları için teşvik etmiştir. Edward ve Robert Harley adındaki Oxford kontlarına ait el yazması kütüphanesi ile Sir Robert Bruce Cotton'ın (1571- 1631) bağışladığı el yazmaları, sikkeler ve antikalarda bu koleksiyona katılarak genişletilmiştir. Zamanın kralı olan II. George'nin kütüphanesini 1757 yılında hediye etmesinin ardından iki sene sonra Bloomsbury'deki Montagu House'da tasarımını Sir Robert Smirke'nin yaptığı müze halka açılmıştır. Müzenin yer aldığı bina Montagu House 1675'de soylu sınıfından Robert Hooke tarafından yaptırılmıştır. Müzenin sahip olduğu eserlerin çoğu hediye, miras ve satın alma yoluyla elde edilmiş olsa da kaçırılma yolu ile de oldukça çok sayıda esere sahip olunmuştur. Yıllar geçtikçe müze de eser sayısı çoğalmış ve 1772 yılına gelindiğinde İtalya tarafından gönderilen Antik Yunan vazo parçalarının gelişiyle binaya sığılamadığı fark edilerek yeni arayışlar içerisine girilmiştir. Bu nedenle İngiliz hükümetinden Sir Robert Smirke ana binaya eklemeler yapmıştır. Dönemimize en yakın tarihte yapılan değişiklik olarak 1993'de planlanan Kraliçe 'Elizabeth II Great Court'' adı verilen Norman Foster ve ortakları tarafından yapılan 8000 metre karelik cam çatıya sahip kısmın 2000 yılında açılmasıdır. Üstlendiği görev; çok sayıdaki sergi galerisini yeni düzenlemeler ile birbirlerine bağlayarak iç düzeni sağlamaktır. Burası aynı zamanda British Müzesi merkezinde yer alan okuma odalarını örtmektedir. Mimari açıdan Louvre Müzesi'nde yer alan piramide benzetilmektedir[264]. Bundan başka yine bu müzede Stein Odası diye ayrı bir odanın olduğu, burada Stein'ın Çin'de yaptığı araştırma seferinde Turfan, Koça, Dunhuang gibi yerlerden ele geçirdiği bazı tarihi eserlerin bulunduğu bilinmektedir[265].

3.7.4 Hindistan Ulusal Müzesi

Hindistan Ulusal Müzesi 1949 yılında Yeni Delhi şehrinde kurulmuştur. Bu müzede Hindistan tarihi ile ilgili M.Ö 3. yüzyıldan şimdiye kadar saklanan tarihi

[264] http://britishmuseum.org.cn (02.06.2018).
[265] http://www.sohu.com/a/130170583_683771 (02.06.2018).

eserler ile başka devletlere ait olan tarihi eserler bulunmaktadır. Marc Aurek Stein tarafından bulunan bazı Budizm ve Maniheizm ile ilgili Çin'e ait bazı eserlerinde burada saklandığı bilinmektedir Hindistan'ın Ulusal Müzesi olarak bilinen Yeni Delhi'deki Ulusal Müze, Hindistan'daki en büyük müzelerden biridir. 1949 yılında kurulan, tarih öncesi çağlardan modern sanat eserlerine kadar çeşitli makaleler barındırmaktadır. Hindistan Hükümeti Kültür Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyet göstermektedir. Müze Janpath ve Mevlana Azad Yolu'nun köşesinde yer almaktadır. Müzede, 5.000 yılı aşkın bir süredir Hint ve yabancı kökenli 200.000 sanat eseri bulunmaktadır.

Sir Aurel Stein'ın 1900-1901, 1906-1908 ve 1913-1916 yıllarında yaptığı üç seferde Xinjiang bölgesinden topladığı on iki binden fazla objeyi içeren Orta Asya Eski Eserler koleksiyonunun bir parçası bu müzede bulunmaktadır. Müzenin bu koleksiyonu Orta Asya antikalarının en prestijli ve nadir koleksiyonlarından biridir. Galeride sergilenen eserler, en çok Güney ve Kuzey İpek Yolları olarak bilinen antik ticaret yolu boyunca vahadan keşfedilmiştir. Farklı bölgelere, inançlara ve kültürlere sahip insanların hareketi, Orta Asya sanatında Hellenistik, Sasani, Uygur, Çin, Tibet ve Hint unsurlarının varlığı ile belirginleşen bir kültürel geleneğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu objeler genel olarak 3. ve 12. yüzyıllar arasında değişen, sergilenen seçilmiş ürünler duvar resimleri, ipek resimler, rami, kâğıt, tahta, pişmiş topraklar, sıvalar, tahta objeler, Kharoshti belgeleri ve tekstillerden oluşmaktadır[266].

.

3.7.5. Fransa Guimet Müzesi

Asya Sanatlar Müzesi-Guimet Müzesi Fransa'nın Paris şehrinde olup, Asya sanatlarıyla ilgili zengin bir koleksiyon sunmaktadır. Bu müze 1889 yılında Lyonlu bir iş adamı Emile Guimet tarafından kurulmuştur. Daha sonraki zamanlarda pek çok ülkeden tarihi eser müzeye gelmeye başlamış ve zamanla bu müthiş koleksiyon oluşmuştur. Bu koleksiyonda Afganistan, Pakistan, Çin, Japon, Kore, Hindistan,

[266] http://www.nationalmuseumindia.gov.in/about-history.asp?lk=ab1 (03.06.2018)

Vietnam gibi ülkelerden birçok arkeolojik eser yer almaktadır[267]. Fransız hükümeti tarafından Çin'e araştırma yapmak için gönderilen Paul Pelliot'un ele geçirdiği birçok eser de bu müzede bulunmaktadır[268].

3.7.6. Tokyo Ulusal Müzesi

Japon araştırmacı Kont Otani tarafından yapılan üç seferde ele geçirilen tarihi eserlerin şimdi Tokyo Ulusal Müzesi ile Kore Ulusal Müzesi'nde saklandığı bilinmektedir[269]. Tokyo Ulusal Müzesi Japonya'daki ilk ve en önemli sanat müzesidir. Müzenin 1871 yılında oluşturulan ilk koleksiyonu Japon tarihine, sanatına, teknolojisine, bilimine ve doğa tarihine ilişkin nesnelerden oluşuyordu. Çoğu daha önce Paris (1867, 1878) ve Viyana (1873) gibi dünya sergilerine gönderilmiş olan bu yapıtlar başlangıçta geçici yapılarda saklandıktan sonra 1882 yılında Ueno Parkı'ndaki bugünkü müze binasına taşındı. 1886 yılında müzenin yönetimi İmparatorluk Sarayı Bakanlığı'na verildi. Bu tarihten sonra Japonya'nın sanat mirasının sergilendiği bir merkez durumuna gelen müzenin bilim ve teknoloji bölümleri yavaş yavaş kapandı. Müze 1889-1900 arasında Tokyo İmparatorluk Müzesi, 1900-1947 yılları arasında Tokyo İmparatorluk Sarayı Müzesi, Eğitim Bakanlığı'na bağlandığı 1947 yılından 1950 yılına değin de Ulusal Müze adıyla anıldı. 1923 yılındaki büyük depremde, müzenin bütün yapıları yıkıldı.1938 yılında, çatısı dışında hemen bütünüyle Batı tarzında inşa edilen yeni müze, II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan kompleksin çekirdeğini oluşturdu. Bugün müzede Japon ve başka ülkelere ait resim, heykel, doğu sanatı, metal eşya, kılıçlar, çanak çömlekler dokumalar gibi tarihi eserler sergilenmektedir[270].

---

[267] http://www.guimet.fr/musee-guimet/histoire-du-musee-guimet-2/ (03.06.2018)
[268] http://www.360doc.com/content/17/1119/10/40043763_705212820.shtml (03.06.2018).
[269] http://www.sohu.com/a/121666362_501362 (03.06.2018)
[270] http://www.tnm.jp/modules/r_free_page/index.php?id=162 (03.06.2018).

3.7.7. Kore Ulusal Müzesi

Kore Ulusal Müzesi; Güney Kore'nin genel tarih ve sanat müzesidir. Kore Ulusal Müzesi, Seul Şehri'nde olup 1945 yılında kurulmuş, 1972 yılında resmi olarak Kore Ulusal Müzesi adını almıştır. Bu müzede Kore'nin 5000 yıllık tarihi eserleri bulunmaktadır. Kore tarihi ile ilgili eserler haricinde bundan başka Çin, Xinjiang, Moğolistan gibi yerlerde bulunmuş tarihi eserleri de barındırmaktadır. Müze 2005 yılında Yongsan semtine taşınmasının ardından, 2012 yılında 20 milyon ziyaretçinin ilgisini çekmeyi başarmış ve yılda 3 milyondan fazla ziyaretçi ağırlayarak dünyanın en çok ziyaret edilen sanat müzelerinden biri haline gelmiştir. [271].

[271] https://www.museum.go.kr/site/kor/home#3rdPage (03.06.2018).

SONUÇ

19. yüzyılda ilginin yoğunlaştığı bir bölge olan Çin'de batılı gezginler, seyyahlar, casuslar, arkeolog ve farklı bilim dallarında çalışan bilim adamları düzenli olarak keşif yapmışlardır. Bu araştırmacılar Xinjiang, Gansu, İç Moğolistan, Tibet gibi birçok bölgede faaliyette bulunmuşlardır. O dönemde büyük ölçüde Rusya'nın egemenliğinde bulunan Xinjiang bölgesinde araştırmalar yapan yabancı ekipler arasında Prusya İlimler Akademisi ekibi de bulunmaktadır. Bu ekip, Berlin Etnoloji Müzesi yönetiminde dört ilmi sefer düzenlemiş ve bunlar "Turfan Seferleri" olarak adlandırılmıştır. Birinci seferde istedikleri gibi bir sonuca varamamışlardır.

Birinci Prusya İlimler Akademisi Turfan Seferi 1902-1903 yıllarında Budist sanat tarihçisi Albert Grünwedel tarafından düzenlenmiş, buna Theodor Bartus, Orta Asya tarihi ve epigrafisi profesörü George Huth, teknisyen ve organizatör Theodor Bartus katılmıştır. İkinci Turfan seferine etnolog ve arkeolog Albert von Le Coq ve Theodor Bartus katılmıştır. Üçüncü Turfan seferine Albert Grünwedel, Albert von Le Coq ve Theodor Bartus Etnoloji Müzesinde gönüllü olarak çalışan Hermann Pohrt katılmıştır. Dördüncü Turfan seferine ise Albert von Le coq, Theodor Bartus katılmıştır. İlk Turfan seferi deneme mahiyetinde olmuştu ve beklendiği gibi bol sonuç vermemişti. Ondan sonraki seferler de ise daha düzenli hazırlıklar ve çalışmalar yapıldığı için değerli veriler elde edilmiştir.

Çin, 19. yüzyıla kadar Batı ticaretine kapalı bir ülke konumundaymıştır. Batılı ülkelerin sömürgecilik faaliyetleri kapsamında Çin'e yönelmeleri, 19. yüzyıl ortalarını bulmuştur. Ancak, bu durum Çin-Batı çatışmalarını da beraberinde getirmiştir. 1841yılı ve 1857 yılında olmak üzere iki kez "Afyon Savaşları" olarak adlandırılan olaylar meydana gelmiştir. Bu savaşlar sonucunda ilk olarak Çin ile İngiltere daha sonra Çin ile Fransa ve ABD arasında anlaşmalar imzalanmıştır. Böylelikle Çin, Avrupa ülkelerine ve ABD'ye ticari açıdan tavizler vermek zorunda kalmıştır. Çin'in içerisine düştüğü bu zor durum Xinjiang'ı da etkilemiştir. İç işlerinin oldukça karıştığı Xinjiang'ın başında kimse bulunmuyordu. Kaşgar, Gulca, Altay gibi şehirlere yabancı

konsolosluklar açılmış ve yabancı ülkelerin açtığı bankalar da faaliyetlerine başlamışlardı. Bu durum yabancı ülkelerden gelenlere Xinjiang'a rahatlıkla giriş çıkış fırsatı yaratmıştı. Bölgede araştırma yapmak isteyen yabancı araştırmacılarda bu fırsattan yararlanıp çalışmalarını arttırmışlardır. Bu durum Grünwedel gibi heyetlerin işine gelmiş ve rahatlıkla kazı yapıp Xinjiang bölgesindeki çok sayıda tarihi eseri götürmüşlerdir.

Bu seferlere katılan yabancı araştırmacıların birçok zorluk, hastalık, güçlük çektiğine şahit olmaktayız. Alman seferine katılan George Huth Xinjiang seferinde hastalanmıştı. Almanya'ya döndükten bir sene sonra, Batı Türkistan ve Pamir bölgesindeki seyahatleri sırasında tüberküloz hastalığına yakalanmıştır. Berlin'e dönüp tedavi görmesine rağmen, iyileşemeden 39 yaşında ölmüştür. Albert Grünwedel de birinci seferden sonra hasta olmuş, iyileşemediği için, ikinci Turfan seferine katılamamıştır. Üstelik bir de üçüncü sefer başladığı sırada Kaşgar'da dizanteri hastalığına yakalanmıştır. O yüzden düşündüğünden daha geç yola çıkmak zorunda kalmışlardır. Yola da tam iyileşmeden çıktığı için, ata binemiyormuş ve at arabasında yatarak yola devam etmiştir. Albert Grünwedel tam iyileşip, sefere devam ettiği sırada, bu kez Albert Von Le Coq yorgunluktan kabakulak, boğaz enfeksiyonu ve soğuk algınlığı gibi hastalıklara yakalandığı için, üçüncü sefere devam edemeden, Berlin'e dönmek zorunda kalmıştır.

Bu hastalıklar ve ölümler sadece Alman heyetinde olmamıştı. Rus Bilim heyetinden arkeolog Vladimir İvanoviç Kamenskiy ve yardımcısı, Kerçen Müzesi çalışanı olan Samson Petroviç Petrenkoyolda yolda hastalandığı için, sefer başlamadan, ülkesine geri dönmek zorunda kalmışlardır. Japon seferinde de 19 yaşındaki İngiliz genç A.O. Hobbs, Kuça'da çiçek hastalığına yakalandı ve bir sene sonra iyileşemeden öldü ve Kaşgar'da şehir dışında bir yere gömülmüştür. Bu seferlere katılan ekiplerin çıktığı yolun uzun ve meşakkatli olması ayrıca bölgenin yaşam tarzı, havası, çevresi ve iklim koşullarının farklı olması sebebiyle bağışlıklarının düşmesi ile çeşitli hastalıklara yakalandıklarını ve hatta bunun sonucunda bazı kişilerin öldüklerini

görmekteyiz. Bu tür engellere rağmen seferler iptal edilmeden araştırmacıların görevlerine devam etmiştir. Bu ise keşifleri yapan bilim adamlarının yeni keşfedecekleri bir uygarlığa karşı duydukları arzu, tutku ve heves sayesinde olmuştur.

Bu dönemde Xinjiang'da araştırmacıların amacı çok farklıydı. Araştırmacıların çoğu gerçekten bilimsel araştırma yapmak amacıyla orada bulunmuyordu. Birçok araştırmacı bilim adamı sıfatıyla bölgeye gitmiş olmasına rağmen daha çok bölgede casusluk faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bazı araştırmacıların casus olma gibi bir düşüncesi olmamasına rağmen, yazdığı eserler casusluk faaliyetlerine hizmet etmiştir. Bu dönem bölgede casusluk faaliyetleri en üst seviyedeydi. Alman ekiplerinde görevli olan Hermann Pohrt'ın diplomat olmak için Çince öğrenmesi ve avukat olması insanı düşündürmüyor değil. Bunun dışında Fransız araştırmacısı Pelliot askerî üniforma giyerek gezdiği için Çinliler tarafından casus olarak algılanmıştır. Bunlar casus gibi görünse de, bunlarla ilgili net bir bilgi yoktur. Ancak Japon araştırmacılarının Japon istihbarati için çalıştığı hakkında birçok kitap ve makalede net bilgiler verilmiştir.

James Boyd, "Undercover Acolytes: Honganji, the Japanese Army, and Intelligence - Gathering Operations" adındaki makalesinde Japon Ordusu'nun 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında, komşu ülkeler hakkında istihbari bilgi arayışına giriştiğini ve Budist rahipleri istihbarat toplanması amacıyla bir aracı olarak kullandığını yazmaktadır. Özellikle Kyoto merkezli Honganji mezhebi mensuplarının unsurları, istihbarat toplama operasyonlarında orduyla işbirliği yapmaktan memnuniyet duyduğunu ve hatta gönüllü olduklarını anlatmaktadır. Göreve gönderilen subaylar kendilerini kâşif kılığına sokuyor Budist rahipleri ise Japon Ordusu adına askeri istihbarat topluyordu. Bu makalede Japon Ordusu ile Honganji mezhebi arasındaki ilişkiyi ve kendilerini Budist rahipler gibi gizleyen askeriye mensuplarının ve Budist rahiplerin istihbari bilgi toplama faaliyetlerini anlatmaktadır.

Bununla ilgili bir diğer bilgiyi ise Peter Hopkirk "Foreign Devils On The Silk Road" adlı kitabında vermiştir. O kitapta İngiltere ve Ruslar'ın Tachibana Zuicho (橘瑞超) ve Eizaburo Nomura'nın (野村荣三郎) casus olduğu hakkında iddia ettiklerini, çünkü bunların Rus-Japon savaşın[272]a katılmış Japon askerleri olduğu ortaya çıktığı anlatmaktadır. Bununla beraber Xinjiang'a sefer düzenleyen başka heyetler Xinjiang'a geldiği zaman kazı yaptığı ve bununla ilgili birçok çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Ancak bu ikisi farklı bölgelerde ayrı ayrı harekette bulunmuş ama hiçbir şekilde kazı ya da araştırma yapmamıştır. Bununla birlikte bunların birkaç Japon istihbaratçılarıyla sürekli iletişim halinde olduklarında söylenmektedir.

Yine baktığımız zaman, Albert Von Le Coq, Xinjiang bölgesinde dördüncü seferini devam ettirirken, Kültür Bakanlığı'na yazdığı mektup dikkatimizi çekmektedir. Mektupta 1913 yılında, yani Qing dönemi yıkılıp yerine Çin Cumhuriyeti yeni kurulduğundaki Xinjiang'in durumunu anlatmaktadır. Bu mektupta Rusların ne kadar asker gönderdiğini, buradaki İngiliz konsolosluğu ve Çinlilerin nasıl bir durumda olduğu, hangi komutanın bunlarla ilgilendiğini, Rusların da bu bölgeyi ele geçirebileceği gibi bir ihtimalin olduğu hakkında yazmaktadır. Bunlar sadece bir kendi durumu ve çevresini anlatan sıradan bir mektup gibi gözükse de, bu mektuba bir ülkenin durumu konu ol. O yüzden ister istemez yazılan satırlardan, istihbarat kokusu gelmektedir. Bu Albert Von Le Coq'un bir casus olduğunu ispat edemese bile, o döneme göre öyle bir rol oynadığı kesindir.

---

[272] Japon-Rus diplomatik görüşmelerin uzun süre olumsuz olmasına rağmen Japonya 1904 yılına kadar savaş başlatmamıştı. 1904 yılına geldiğinde 4 Şubat günü Japonya, Rusya ile diplomatik ilişkilerine kestiğini ilan etmiştir. Bu duyuru Rus-Japon Savaşı'nı başlatmıştır. Bir seneden fazla devam eden bu savaşta, Amerika ve Avrupalılar savaş böyle devam ederse kendilerine zarar getireceğini düşünerek, iki ülkeyi de barış imzalamaya ikna etmiştir. Böylece 3 Eylül 1905 yılında, Japonya'dan Dışişleri Bakanı Komura Jutaro ve Japonya'nın Amerika Büyükelçisi Takahira Kogoro; Rusya'dan da Witte ve Rusya'nın Amerika Büyükelçisi Rosen arasında imzalanan "Portsmouth Antlaşması" ile Rus-Japon Savaşı sona ermiştir. Yasemin DAVARCI, **1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nın Japon Manga Kitaplarına Yansıması**, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Diller ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015, s. 44-51.

Tarihi eserler çoğu araştırmacılar tarafından dünyanın her yerine götürüldüğü için, Turfan tarihi ve Turfan'daki bu eserleri dünya tanımıştır. Uygur tarihi ve medeniyeti de dünya konuşulan bir konu olmuştur. Eğer Turfan'da olsalardı belki o dönemdeki karışıklıklardan dolayı bozulmuş, kırılmış ya da yok edilmiş olabilirlerdi. Şimdi dünyanın her yerinde bu eserler olduğu için daha da çok insan bunları tanıyor ve bu konuda araştırma yaparak farklı bilgiler ortaya çıkarıyor. Turfan'daki tarihi bilgiler o günden bugüne devam etmektedir, araştırmamız gereken şeyler daha da çoğalmaktadır.

Çalışmaya konu olan bu somut eserler kültürel miras niteliği taşımakta ve ona miras niteliğini veren geçmişte yaşanan ve yaşatılan değerlerin, günümüzde ve gelecekte genç kuşaklara aktarmak yanında gençlere öğretme, anlatma ve keşfetme duygusunu geliştirmesi, dolayısıyla geleceğin inşasında geçmişten öğrenilen değerler korunmalıdır. İşte bu somut varlıkları bünyesinde barındıran Turfan, başlı başına kendine özgü dokusu olan, anıtsal yapıları, somut olmayan kültürel varlıkları içeren tarihi bir şehirdir. Bunun bilincine varmış olan Prusya başta olmak üzere Avrupalı araştırmacılar, Çin'in o dönemde içinde bulunduğu siyasi karmaşıklığından faydalanarak Turfan'ın somut eserlerini yerinde inceledikten sonra taşınabilir nitelikte olanları ülkelerine götürmüşlerdir. Farklı ülkelerde sergilenmeye başlanan bu eserlerin birçoğu I. ve II. Dünya Savaşları'nda kaybolmuş veya yok olmuştur. Günümüzde eserlerin yerlerinde kalması konusu da farklı tartışma konusudur.

Prusya İlimler Akademisi'nin Turfan merkezli olan seferlerini konu alan bu çalışmamızda konu hakkında Türkçe yazılı kaynakların yetersizliği sebebiyle daha çok Çince, İngilizce ve Almanca gibi yabancı kaynaklara baktık. Berlin'deki Asya Müzesi'ni ziyaret etmek istemiş olsak da, tezin yazılmaya başlandığı yıldan itibaren, 2020 yılına kadar müzenin nakli söz konusu olduğu için bu dileğimiz gerçekleşmemiştir. Eğer gidebilseydik, bahsi geçen müzedeki tarihi eserlerle ilgili daha çok bilgi elde edebilme şansına sahip olabilirdik. Bu tezin hazırlanma sürecinde, keşif gezisinde toplanan tarihi eserlerle ilgili Türkçe kaynakların yeterli olmadığını

fark etmiş olduk. Bu sebeple hem bulundukları yerden taşınarak farklı ülkelere nakledilen hem de yerlerinde kalan tarihi eserlerle ilgili daha çok araştırma yapılmalıdır. Yine de tarihi eserlerle ilgili yapılan seferler hususunda bu çalışma ile az olsa da bir katkı sağlamayı amaçladık.

KAYNAKÇA

AĞCA, Ferruh, "Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerle İlgili Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", **I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, 2006, s. 237-250.

AHMED, Hasan Mekki Muhammed, "Hartum", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt XVI, 1997, s. 251-253.

ARIBAŞ, Kenan, ***Siyasi* Coğrafya Açısından Çin**, Çizgi Yayınları, Konya 2014.

ARMAOĞLU, Fahir, **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, TTK Yayınları, Ankara 1997.

AYKURT, Çetin, "Bir Büyük Düşünce: Pekin Hamidiyye Üniversitesi", **Tarih İncelemeri Dergisi**, C. XXIII, S. 1, Sinop 2013, s. 37-50.

BABAN, Cihad, İsa Öncesinden Günümüze Kadar Çin Tarihi, İstanbul 1983.

BAŞKAN, Seyfi, "Semerkand Şah-I Zinde Yapıları", **Vakıflar Dergisi,** S. 37, 2012 s. 131-166.

BAYKUZU, Tilla Deniz, "Turfan'dan Kaşgar'a İpek Yolundaki Vaha Şehirleri", **Türk Kültürüne Hizmet Vakfi**, İstanbul 2015, s. 59-83.

BEST, Antony, HANHİMAKİ, Jussi M., MAİOLO, Joseph A., SCHULZE, Kirsten E., **20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi**, Çev. Taciser Ulaş Belge, Siyasal Kitabevi, Ankara 2015.

BEYDİLLİ, Kemal, "Prusya", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXIV, s. 354-458.

Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya (KL), Sovetskya entsiklopediya, 1926.

BUKHARİN, Mikhail D., "Albert von Le Coq and the Russian Explorers of Eastern Turkestan, Le Coq's Letters to Sergei Fyodorovich Oldenburg", **Berlin İndological Studies**, 23, 2016, s. 15-30.

CEYLAN, Fatma Ecem, "Çin Sarayında Bir Uygur Cariye: İparhan", **Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu 75. Yaş Armağanı**, İstanbul 2017, s. 251-255.

CHEN, Haitao, 陈**海涛**, "Deguo Huangjia Tulufan Kaochadui Zongshu" 德国皇家吐鲁**番考察**队综**述**, **Xibei shidi kan** 西北史地刊 C. I, Xibei 西安 1997, s. 67-74.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, TTAV, İstanbul 2013.

Çin Ansiklopedisi, Çev: Tang JianKun-YingTingting, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2015.

ÇOBAN, Asım, Beyhan Öztürk, Dursun Çiftçi, Ekrem Demir, **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**, Lisans Yayınları, İstanbul 2005.

ÇORUHLU, Yaşar, **Erken Devir Türk Sanatı**, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2007.

DAVARCI, Yasemin, **1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nın Japon Manga Kitaplarına Yansıması**, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Diller ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015.

DEMİR, Sedat, "Vladivostok Demiryolu Hattı ve Rusya Ekonomisi", **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi,** C. V, S. 2, Kırklareli 2013, s. 482-491.

DRAYER, Ceren, ***Albert Grünwedel ein leben für die wissenschaft***, s. 1-5.

DREYER, Caren, **Abenteuer Seidenstrasse: Die Berliner Turfan-Expeditionen 1902-1914**, Museum für Asiatische Kunst.

DREYER, Caren, "Russian Archaeological Explorations in Chinese Turkestan on the Turn of the 19th Century", **Indo-Asiatische Zeitschrift** C. XII, Berlin 2008, s. 62-71.

DİA, "Çin", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VIII, s. 321-323.

EBERHARD, Wolfram, **Çin'in Şimal Kumşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, TTK, Ankara 1942.

EBERHARD, Wolfram**, Çin Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 1987.

ELİKHİNA, Julia, "The Renovated Central Asia Exhibit in the State Hermitage Museum", **Silk Road Journal,** C. XI, Rusya 2013, s. 154-171.

ERCİLASUN, Konuralp, **Ch'ing Hanedanı Zamanında Kaşgar,** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.

ERCİLASUN, Konuralp**, Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar**, TTK, Ankara 2013.

FELLNER, Hannes A., "The Expeditions to Tocharistan". Instrumenta Tocharica. Heidelberg: Winter, 2007, s. 13-36.

FENG, Wanqi 冯琬琦, "Zhong E Jingmao Guanxi Zhong Eluosi Zhu Xinjiang de Lingshiguan" 中俄经贸关系中俄罗斯驻新疆的领事馆, **Heihe Xueyuan Xuebao** 黑河学院学报 C. II, Gansu 甘肃 2015, s. 116-121.

FEYZİOĞLU, Hamiyet Sezer, "Batı-Çin Savaşları ve Osmanlı Devleti", ***TAD***, C. XXXVI, S. 62, Ankara 2017, s. 89-99.

FORBES, Andrew D. W., **Warlord and Muslims İn Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949**, Cambrich University Press, 1986.

GALAMBOS, İmre, "Third Ōtani Expedition at Dunhuang Acquisition of the Japanese Collection of Dunhuang Manuscripts", **Journal of Inner Asian Art and Archaeology**, S. 3, s. 25-35.

GALAMBOS, İmre, "Japanese exploration of Centiral Asia", **School of Oriental and Afrikan Studies**, British C. XXXV, No. 1, 2012, University of London, s. 113-134.

GENG, Shi Min, **耿世民**, "De Guo Bo Lin Ke Xue Yuan Tu Lu Fan Xue Yan Jiu Zhong Xin Jie Shao" **德国柏林科学院吐**鲁番学研研究中心介绍, **ZhongYang Min Zu Daxue** Xuebao **中央民族大学学**报, S. 5, Pekin 2003, s. 137-141.

GERACE, Michael P., Military Power, **Conflict and Trade**, Frank Cass Publishers, London 2004.

GÖMEÇ, Saadettin, "Doğu Türkisan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", **OTAM**, S. 9, 1999, s. 149-153.

GÖREZ, Feyza**,** "Boksör İsyanı'nda Pekin Kuşatması"**, Çin Medeniyeti: Tarih, Kültür, Edebiyat, Felsefe "Prof. Dr. Bülent OKAY'ın 35. Meslek Yılı Anısına,** Chiang G. Ceylan F., Ceylan E., Editör, Kesit Yayınları, Ankara, 2018. s. 119-134.

GÖRGÜN, Hilal, "Alber Von Le Coq" Maddesi, **TDV, İslam Ansiklopedisi**, C. XXVII, 2003, s. 118-119.

GUO, Jin Rong 郭金荣, “Deguo de sici Tulufan Tanxian” 德国的四次吐鲁番探险, **Deguo Yanjiu Zazhi** 德国研究杂志, C.1, S.14, Shanghai 上海 1999, s. 35-40.

GÜL, Bülent, “Almanyada Türkoloji Çalışmaları”, **Türkbilig,** S. 11, 2006, s. 56-117.

GÜR, Bekir S., “Leibniz’in Matematiksel Düşüncesi”, **Matematik Dünyası Dergisi**, 2005, s.11.

HAYİT, Baymirza, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Otağ Yayınları, Ankara 1975.

HOPKİRK, Peter, **Forgeign Devils On The Silk Road**, Oxford Üniversity Press, America 1984.

HUANG, Ray, **Çin Tarihi**, Çev: Attila Sönmez, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.

HUNKAN, Ömer Soner, **Türk Hakanlığı (Karahanlılar)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.

İZGİ, Özkan, **Çin Ekçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi**, TTK Basımevi, Ankara 1989.

İZGİ, Özkan, "Turfan Uygurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler**", Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi,** Ankara 1989, s. 1-4.

KALAN, Ekrem, **Cungar Hanedanlığının Siyasi Tarihi**, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005.

KARADAĞ, Cafer Tayyar, “Alman Federalizminin Tarihsel Süreçteki Gelişimi”, **CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C. XIII, S2, Manisa 2015, s. 121-136.

KARATAEV, Olcobay, “Kırgızlar ve Oyratlar: Çoroslar- Çungar Adı Nereden Gelmiştir?”, **Karadeniz Dergisi**, S. 23, 2014, s. 130-141.

KEAY, John, **Çin Tarihi**, Çev. Neşe Kars Tayanç, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2008.

KILIÇ, Ayşe, **Budist Dönemi Türk Şiiri Üzerine İncelemeler: An-Tsang’a Ait Bir Şiir Metni**, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2012.

KIRİLEN, Gürhan, **Çin'de Afyon Savaşı**, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

KISSENGER, Henry, **Çin-Dünden Bugüne Yeni Çin**, Çev. Nalan Işık Çeper, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2015.

KNÜPPEL, Michael, TONGERLOO, Alois van, "Theodor Bartus und die Turfan-Forschung", **Indo-Asiatische Zeitschrift**, 2015, s. 70-82.

KOST, Catrin, "Yours ever so sincerely: Albert von le Coq seen through his Correspondence with Aurel Stein", ***British Museum Research Publication***, 2012, s. 1-9.

KOŞAY, Hamit, "Sir Aurel Stein'in Hayatı ve Eserleri", **Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi,** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1949, s. 1-5.

KUMRU, Coşkun, "Xinjiang Hükümdarı Yakup Bey Döneminde Rusya İle İlişkiler**", Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan, Türk Tarihine Dair Yazılar III**, s. 129-138.

KÜÇÜKYALÇIN, Erdal, **Otani Kozui ve Türkiye**, DEİK, 2010.

LE COQ, Albert von, **Gaochang-Tulufan Gudai Yishu Zhenpin** 高昌-吐魯**番古代**艺术**珍品**, Çev. Chongmin Chao 超崇民, Xinjiang Renmin Chubanshe 新疆人民出版社, Urumçi 1998.

LE COQ, Albert von, "Pulushi Huangjia Diyici Xinjiang Tulufan Kaochadui" 普鲁**士皇家第一次吐**鲁**番考察**队, Çev: Hai Tao Chen 陈**海涛**, **Nankai Daxue Xüebao 南开大学学报**, Tianjin 天津, s. 1-28.

LİGETİ, Lagos, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. Sadrettin Karatay, TDK, Ankara 2011.

LİU, Yangyang 刘泱泱, Chuanjing Chen 沈传经, **Zuo Zongtang Chuanlun 左宗棠传论**, Sichuan Daxue Chubanshe 四川大学出版社, Sichuan 四川 2002.

LİU, Yu, 刘玉, **Yanqi Gushi Lunlue** 焉耆古史论**略**, Yunnan Daxue 云南大学 Lishixi 历**史系**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yunnan 云南 2017.

LU, Hongchao 吕洪超, **Yangzengxin Zhixinshijian yu Zhongguo Chuantong Wenhua** 杨增新治新实践与中国传统文化, (Xinjiangdaxue Zhongguoshi 新疆大学中国史, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Urumçi 2015.

MA, Manli, 马曼丽, " Dagu Tanxiandui yu Tulufan Dunhuang Wenhua" 大谷探险队**与吐鲁番敦煌文化**, **Xinjiang Daxue Xuebao** 新疆大学学报**,** C. IV, Urumçi 1983, s. 70-77.

MARTİN, R. Eden, "Collecting Aurel Stein", **Journal of the Caxton Club**, C. XI, November 2011, s. 1-16.

MARTİN RHİE, Marylin, **In Early Buddhist Art of China and Central Asia, Volume 2 The Eastern Chin and Sixteen Kingdoms Period in China and Tumshuk, Kucha and Karashahr in Central Asia (2 vols),** 2019.

MARRİOTT, Emma, ***Bir nefeste Dünya Tarihi***, Çev: Egemen Yılgür, Maya Kitap, İstanbul 2015.

MCNEİLL, William H., Çev. Alaeddin Şenel, **Dünya Tarihi**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2001.

MİLLWARD, James**, Eurasian Crossroad, A History Of Xinjiang,** Colombia University Press, New York 2007.

MİRSKY, Jeannette, **Sitanyin: Kaogu yu Tanxian** 斯坦因 考古与探险, Çev: Weijiang Tian 田卫疆, Jianhua Huang 黄健华, Yifan Zhu 朱一凡, Xin Zhu 朱新, Nawa Mi 米娜娃, Xinjiang Meishu Sheying Chubanshe 新疆美术摄**影出版**社.

MUMCU, Ahmet, " Çin Meselesi", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi** C. XVII, S. 1-4, Ankara 1961, s. 259 - 332.

MURAD, Mehmed**, Tarih-i Umumi**, Berikan Yayınları, Ankara 2007.

NADİROVA, Gulnar, "Rusya'da Doğu Kültür Mirasının Korunması", **Avrasya Araştırma Enstitüsü** C. 114, Kazakistan 2017, http://www.ayu.edu.tr/static/aae_haftalik/aae_bulten_tr_114.pdf. (11.08.2019)

ÖZERDİM, Muhaddere, "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı'nın Şehirleri", **A.Ü.D.T.C.F. Dergisi,** C. CXIV, s. 161-165.

ÖZERDİM, Muhaddere N.,"HSİ-YÜ" OLARAK ÇİN TÜRKİSTANI'NIN TARİHÎ SINIRLANMASI VE TARİHÎ ÖNEMİ", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. XV, S. 1-3, Ankara 1957, s.209-217.

ÖZKAN, Murat, "Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Maccartney" **Asia Minor Dergisi**, Yıl 2017, C. V, S. 10, s. 73 – 85.

ÖZTUNA, Yılmaz, ***Devletler ve Hanedanlar***, C. IV, 3. Baskı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005.

PERDUE, Peter C., SEBRİNG Ellen, "The Boxer Uprising (1899-1901)", **Yale University**, for MIT Visualizing Cultures, 2015, s. 1-22.

PONTİNG Clive, **Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi**, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Alfa Yayınları, İstanbul 2011.

POPOVA, İrina, **Russian Expeditions to Central Asia at the Turn of the 20th Century.** St. Petersburg: Slavia 2008.

POPOVA, İrina, "S.F. Oldenburg's Second Russian Turkestan Expedition (1914— 1915)", St. Petersburg: Slavia, 2008, s. 158-175.

PRİSCHEPOVA, Valeriya, "K 150-Letiyu So Dnya Rozdeniya S. M. Dudina – Hudojnika, Entogrfa (Po Materialam Mae Ran)", **Antropologicheskiy Forum No: 15 Online**, s. 608-649.

RADLOFF, Wilhelm, ***TDV İslâm Ansiklopedisi***, C. XXXIV, İstanbul 2017, s. 388-390.

RASCHMANN, Simone-Christiane, "Turfan Bölgesindeki Uygurca Yazmaların Kullanımıyla İlgili Neler Biliyoruz?", Çev. Dilek Bektaş, ***Kesik Akademi Dergisi***, S. 2, s. 1-23.

ROBERTS, J.M., **Avrupa Tarihi,** Çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2015.

ROBERTS, J. M., **Kısa Dünya Tarihi**, Çev. Mehmet Tanju Akad, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2014.

SARI, İbrahim, **Türkologlar**, Net Medya Yayıncılığı, Antalya 2017.

SAZAK, Gözde, "Hermitaj Devlet Müzesindeki Türk Kültürüne ait Arkeolojik Buluntular", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi** C. III, S. 2, İstanbul 2016, s. 239-249.

SDAM, **Yeni Dünya Düzeninde Çin Halk Cumhuriyeti**, İstanbul 2017.

SHAO, Chun 邵纯, **Lin Ze Xun Xi Chu Yang Guan** 林则徐西出阳关, Shanghai Renmin Chubanshe 上海人民出版社, Shanghai 上海 2008.

SİMS-WİLLİAMS, Ursula, "Manuscript Collectors and Collections From the Southern Silk Road", **Annual Report of The International Research Institute for Advanced Buddhology at Soka University**, Tokyo 2018, s. 273-289.

SIDDIK, Ömercan, ***Sihirlik Zimin Turfan***, Xinjiang Halk Yayınevi, Xinjiang 2005.

SİRMA, İhsan Süreyya," Sultan II. Abdülhemit'in Çin'e Gönderdiği Enver Paşa Heyeti Hakkında Bazı Bilgiler", **Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, S. 4, Ankara 1980, s. 159-183.

SONG, Wen 宋文, **Dagu Tanxiandui Tulufan Diqu Huodong Yanjiu** 大谷探险队吐鲁番地区活动研究, (Lanzhou Daxue Lishixi 兰州大学历史系, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Lanzhou 兰州 2010.

SONG, Wen 宋文, "Daguguang Dui yu Sanci Tanxian" 大谷光队与三次探险, **Neimenggu Nongye Daxue Xuebao 内蒙古农业大学学报**, C. IV, S. 12, Neimenggu 内蒙古 2010, s. 354-355.

ŞAKİROĞLU, Mahmut H., "Marco Polo", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 41-43.

ŞENER, Bülent, "Avrupa kıtası Açısından Birinci Dünya Savaşı'nın Sonuçları", **100. Yılında Birinci Dünya Savaşı**, Kripto Basım Yayınları, Ankara 2014, s. 359-380.

TAŞAĞIL, Ahmet, "Turfan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XII, s. 414-416.

TAŞAĞIL, Ahmet, "Kulca", **TDV, İslam Ansiklopedisi,** C. XXII, 2002, s. 354-355.

The Caves of On Thousand Buddhas, Russian Expedition on the Silk Roate on The Occasion of 190 years of the Asiatic Museum, Exebition Cataloge, The State Hermitage Museum the İnstitute of Oriental Manuscripts, Russian Academy of Siences, St. Petersburg 2008.

The Great Soviet Ensiklopedia, A Translation Third Edition, Volume 18, Mac Millan İnc., New York, 1978.

TONGERLOO, Alois van, "Bartus, Bernard August Theodor Ludwıg," **Encyclopaedia Iranica**, Online: (http://www.iranicaonline.org/articles/bartus-theodor, (09.05.2019).

TOPAL, Kadriye, **19.Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti**, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014.

TUNKİNA, İrina V., "N. F. Petrovskiy Kak Sobiratel Drevnih Pamyatnikov Pismennosti v Vostoçnom Turkestane (po materialam V. R. Rozenu i S. F. Oldenburgu)", **Rossiyskaya Akademiya Nauk, İnstitut Vseobschei İstorii Tsentr Vostok-Zapad İstoriko-Literaturniy almanah**, Moskva 2013, s. 105-123.

Turfan Studies, Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities, Berlin 2007.

TÜMER, Günay, " Budizm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VI, s. 353-360.

UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

UÇAR, Erdem, "Altun Yaruk Sudur Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi", **Türük Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, İstanbul 2013, S. 1, s. 227-251.

ULUSAN, Şayan, "1913 yılında Faik Sabri Bey'in Gözünden Almanlar ve Almanya", **Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi** C. XX, S. 1, Sakarya 2008, s. 247-259.

UYDU YÜCEL, Mualla, "Kalmuklar", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXIV, s. 267-268.

WANG, Helen, **Sir Aurel Stein, Colleagues and Collections**, British Museum Research Publication 184, Biritish 2012, s. 1-9.

WANG, Jin 王劲, YANG, Hongwei 杨红伟, **Ganning Qingminguo Renwu** 甘宁青民国人物, Zhongguo Shehui Cchubanshe 中国社会出版社, Pekin 2013.

WANG, Xinzhou 王新春, "Chuantongzhong de Biange: Huangwenbi de Kaoguxue" 传统中的变革:黄文弼的考古学之路, **Dunhuang Xuejikan** 敦煌学辑刊, C. IV, Lanzhou 兰州 2013, s. 158-168.

WANG, Xinchun 王新春, "Siwen Heding he Sichouzhilu Fuxing" 斯文·赫定和丝绸之路复兴, **Guojia Renwen Lishi** 国家人文历史, C. XIII, Pekin 2014, s. 86-90.

WEİ, Duxue, 魏杜雪, “Si Tan Yin: Zui Hou De Tan Xian”斯坦因 最后的探险, s. 1-5.

WEN, Si 文思, **Wo suo zhidao de Sheng Shicai** 我所知道的盛世才, Zhongguo Wenshi Chubanshe 中国文史出版社, Pekin 2003.

WHİTFİELD, Susan, “Scholarly Respect in an Age of Political Rivalry”, **Russian Expeditions to Central Asia at the Turn of the 20th Century Collected Articles**, Ed: I.F. Popova, St Petersburg, Slavia Publishers, 2008, s. 203-218.

WU, Zhi 吴知, “Siwen Heding Zouzai Silushang” 斯文·赫定 走在丝路上, **Xinan Hangkong** 西南航空, Xinan 西南 2007, s. 42-46.

DU, Xiaofan, “UNESCO Support for Cultural Heritage Conservation in China”, Translated by Naomi Hellmann, ,**Conservation of Ancient Sites on the Silk Road, International Collaboration I**, 2010, s. 35-71.

XU, Guohong 徐国红, “Taiping Tianuo Yundong Shibai Yuanyin Tanxi” 太平天国运动失败原因探析, **Zunyi Shifan Xueyuan Xuebao C. III, S. 4 遵义师范学院学报**, Guizhou 贵州 2001, s. 8-10.

XU, JianYing 许建英, **Jindai Yingguo he Zhongguo Xinjiang (1804-1911) 近代英国和中国新疆（1840-1911）**, (Zhongguo Shehui Kexueyuan Yanjieshengyuan 中国社会科学院研究生院, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Pekin 2002.

XU, Zhongyue 徐中约, **Zhong Guo Jin Dai Shi** 中国近现代史, Hong Kong Zhong Wen Daxue Chubanshe 香港中文大学出版社, Xianggang 香港 2002.

YANG, Dongliang 杨东梁, **Zuozongtang 左宗棠**, Renmin Wenxue Chubanshe 人民文学出版社, Pekin 北京 2015.

YANGZİ, Xisun, 西村阳子, CHAOZHAN, Beiben, 北本朝展, “Cizhouzhilu Yizhi Chongxin Dingwei yu Yizhi Shujuku de Jianli” 丝绸之路遗址重新定位与遗址数据库的建立, **Shanxi Shifan Daxue Xuebao** 陕西师范大学学报, C. XIV, S. 2, s. 75-85.

YILDIZ, Hüseyin, **Eski Uygurlarda Mental Fiilleri**, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2016.

YU, Jiaming 于家明, REN, Cuixia 任翠霞, "Taiping Tiangyo Shibai de Yuanyin Tanxi"太平天国失败的原因探析, **Wenjiao Ziliao Zazhi,** C. VII, 文教资料杂志, Shandong 山东 2009, s. 107-108.

YUVALI, Abdulkadir, "Daruga", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VIII, 1993, s. 505-506.

YÜCEL, Serhat, TAŞAR, Murat, "Demiryolunun Stratejik Önemi ve Erken Cumhuriyet Döneminde Demiryolu Siyaseti", **Varanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi** C. I, S. 1, İstanbul 2016, s. 293-342.

ZANG, Xiaowei, **Islam, Family Life, and Gender Inequality in Urban China**, New York, 2012.

ZHANG, Chongzhou 张重洲, "De Guo Tan Xian Dui Yu Qing Mo Tu Lu Fan She Hui" 德国探险队与清末吐鲁番社会, **Cizhou Zhilu Zazhi** 丝绸之路杂志 C. XVI, Gansu 甘肃 2016, s. 1-5.

ZHANG, Huiming, 张慧明, "1898 zhi 1909 nian Eguo Kaochadui zai Tulufan de Liangci Kaocha Gaishu" 1898 至 1909 年俄国考察队在吐鲁番的两次考察概述, **Dunhuang Yanjiu** C. VI, 敦煌研究, Baling 巴黎 2010, s. 87-91.

ZHANG, Jinrong 张金荣, Yongwei Shi 师永伟 , "Liu Jintang Yanjiu Shuping" 刘锦棠研究述评, **Tangshan Shifan Xueyuan Xuebao 唐山师范学院学报** C. XXXVII, S. 3, Hunan 湖南 2015, s. 73-74.

ZHANG, Yuliang 章育良, "Liujintang yu Jindai Xinjiang Kaifa" 刘锦棠与近代新疆开发, **Nantong Shifan Xueyuanxuebao 南通师范学院学报,** C. XVIII, S. 1, Hunan 湖南 2002, s. 93-98.

ZHAO, Jianfeng 赵剑锋, "Wanqing Eguo Zhu Xinjiang Lingshiguan Kaoshu" 晚清俄国驻新疆领事馆考述, **Xinjiang Daxue Xuebao** 新疆大学学报 C. XLII, S. 4, Urumçi 2014, s. 64-67.

ZHENG, Donghui, 郑东辉, “Kezier Shiku”克孜尔**石窟**, **Xinjiang Difang Zazhi** C. II, 新疆地方杂**志**, 新疆 2005, s. 43-45.

Zhongguo Wenhua Yichan ZazhiC1 中国文化遗产杂志, “Baizikelike qianfodong Huihu Fojiao Yishu de Daibiao” 柏孜克里克千佛洞回鹘佛教艺术的代表, Pekin 2007, s. 76-79.

Zhungeer Shilüe Bianxiezu 准噶尔史略编写组, **Zhungeer Shilüe 准噶尔史略**, Renmin Chubanshe 人民出版社, Pekin 1985.

Arşivler:

Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Taha Toros Arşivi.

İnternet Siteleri:

http://www.anahitaphotoarchive.com/Home/Photographs/dudin. (10.08.2019) .

http://www.bbaw.de/en/academy/history. (01.04.2019).

https://www.britannica.com/topic/Prakrit-languages (05.04.2019).

https://www.britannica.com/biography/Sven-Anders-Hedin (17.08.2019).

http://britishmuseum.org.cn/ (02.06.2018).

https://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database/term_details.aspx?bioId=200978 (03.04.2019).

https://data.bnf.fr/fr/12144146/jules-leon_dutreuil_de_rhins/#other-pages-databnf (31.03.2019).

https://www.deutsche-biographie.de/sfz36143.html?language=de (09.05.2019)

https://www.deutsche-biographie.de/sfz24250.html?language=en. (09.05.2019).

https://www.deutsche-biographie.de/sfz46912.html#ndbcontent. (10.05.2019).

https://www.deutsche-biographie.de/sfz83040.html#adbcontent. (10.05.2019).

http://dsr.nii.ac.jp/toyobunko/creator/sergei_fedorovich_oldenburg.html.en. (10.08.2019).

http://www.guimet.fr/musee-guimet/histoire-du-musee-guimet-2/ (03.06.2018)

https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/explore/history/historical-article /1750 (13.08.2019).
http://idp.bl.uk/pages/collections_de.a4d (05.05.2019).
http://www.iranicaonline.org/articles/afrasiab-the-ruined-site. (09.08.2019)
http://www.iranicaonline.org/articles/grnwedel-albert.(10.05.2019)
http://www.iranicaonline.org/articles/salemann-carl-hermann (10.05.2019)
http://www.iranicaonline.org/articles/huth-georg 09-08-2019.
http://www.jiemian.com/article/1518069.html (11.04.2018)
http://www.jiemian.com/article/1518069.html (11.04.2018)
https://www.koolearn.com/japdict/nm_59926.html (10.04.2019)
https://www.museum.go.kr/site/kor/home#3rdPage (03.06.2018).
http://www.nationalmuseumindia.gov.in/about-history.asp?lk=ab1 (03.06.2018).
https://www.ndl.go.jp/portrait/datas/245.html (31.3.2019).
http://news.sohu.com/20140815/n403477530.shtml (11.04.2018).
http://news.sohu.com/20140815/n403477530.shtml (23.02.2019).
http://news.sohu.com/20140815/n403477530.shtml (23.02.2019).
https://www.smb.museum/en/museums-institutions/museum-fuer-asiatische-kunst/about-us/profil.html (02.06.2018)
http://www.sohu.com/a/121666362_501362 (03.06.2018)
http://www.sohu.com/a/130170583_683771 (02.06.2018)
http://www.tnm.jp/modules/r_free_page/index.php?id=162 (03.06.2018).
https://viewer-trial.bookwalker.jp/03/4/viewer.html?cid=5371b7ae-6609-4895-979a81f40589976d&cty=0&adpcnt=7qM_t (31.3.2019).

http://www.360doc.com/content/17/1119/10/40043763_705212820.shtml (03.06.2018).
http://www.360doc.com/content/16/0702/07/27494174_572341612.shtml (09.04.2018)

DİZİN

A

Abahay, 11, 12
ABD, 41, 68, 137
Abdullah Hoca, 24
Abdülhamid, 20
Afganistan, 9, 130, 135
Afrika, 42, 61
Afyon Savaşı, 1, 16, 17, 146
Akdeniz, 38
Aksu, 24, 29, 30, 48, 71, 83, 88, 97, 98
Albert Grünwedel, I, II, XII, 2, 3, 7, 58, 59, 61, 66, 72, 75, 84, 93, 105, 106, 107, 108, 118, 137, 138, 144, 167, 168, 169, 173
Albert Von Le Coq, XII, 2, 7, 60, 64, 80, 83, 92, 109, 138, 140, 147, 171
Alman, III, IV, 2, 5, 7, 18, 19, 20, 39, 41, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 63, 65, 66, 67, 72, 75, 79, 81, 85, 87, 89, 95, 128, 138, 139, 146
Almanya, III, IV, 2, 8, 10, 39, 40, 41, 50, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 65, 67, 68, 105, 107, 108, 115, 116, 122, 129, 138, 151
Alp Dağları, 38
Altın Dağları, 9
Altun Yaruk, 5, 106, 107, 151
Altun Yaruk Sudur, 106, 107, 151
Amerika, 10, 40, 60, 68, 96, 140
Amursana, 24
Andican, 84, 85, 95, 96
Antlaşması'yla Hong Kong, 17
Apak Hoca, 127
Arapça, 59
Aregel, 2, 128
Astana, 81, 112, 122
Asya, IV, **X**, 1, 8, 9, 30, 37, 38, 40, 59, 61, 62, 65, 67, 69, 70, 87, 95, 102, 104, 112, 116, 117, 120, 121, 122, 124, 125, 130, 132, 134, 135, 141, 147, 173, 174, 175, 176, 178
Aurel Stein, IX, 5, 61, 66, 88, 91, 110, 111, 134, 147, 148, 151
Avrupa, III, IV, VIII, 1, 2, 7, 10, 32, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 52, 54, 55, 60, 66, 67, 68, 69, 73, 81, 83, 121, 127, 129, 130, 137, 149, 150
Avusturya, 20, 39, 40, 41, 51, 53, 55
Ayagoz, 74

B

Ban Chao, 21
Bao Ding, 18
Belçika, 41
Berlin Asya Sanatlar Müzesi, **X**, 130, 173, 176, 178
Berlin Üniversitesi, 52, 59, 61, 62, 126
Berlin-Brandenburg, 3, 57, 71, 151
Beşbalık, 23, 45, 46, 47, 82
Bezeklik, XIII, 46, 49, 71, 77, 81, 91, 92, 118, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 183, 184, 185, 187
Bezeklik Bin Buda Mağaraları, 49
Bobrovkinov, 77
Boksör Hareketi, 18
Boksör Savaşları, 18
Brahmi, 5
Britanya, 39, 40, 125
Budapeşte, 111
Budizm, 2, 6, 47, 62, 66, 78, 93, 98, 113, 115, 120, 123, 134, 151
Bulayık, 6
Bulgaristan, 41
Burnash Yamshev, 113, 114
Butan, 9

C

Cahan Hoca, 24
Carl Grünwedel, 58
Carl Hermann Salemann, 72
Cengiz Han, 22, 47
Charles George Gordon, 15
Chelyabinsk, 69
Chita, 69
Cungar Hanlığı, VII, 13, 23, 48
Cungarya, 23, 26

Ç

Çar III. Alexander, 69
Çin, III, IV, VII, XI, XII, 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 31, 32, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 60, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 84, 86, 87, 88, 90, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 104, 112, 113, 115, 120, 124, 125, 126, 127, 128,

130, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 165
Çin Halk Cumhuriyeti, 9, 130, 149
Çince, III, 5, 6, 8, 49, 65, 77, 91
Çingene, 77
Çokan Valihanov, 31
Çöçek, 32, 80, 81, 118
Çungarya, 9

D

Danimarka, 38
Davaçı, 24
Dawanqing, 82
Derby Canal Railway, 67
Divanü Lugati't Türk, 127
Dongnung, 100
Dunhuang, 2, 5, 82, 97, 100, 102, 111, 112, 117, 118, 123, 124, 126, 132, 134, 145, 148, 152, 153
Duva, 47

E

Edikut, 44
Edward, 133
Eizaburo Nomura, IX, 120, 121, 122
Emile Guimet, 135
Emin Wang, 82
Enver Paşa, 20, 150
Eyüp Hoca, 24

F

Fan Yaonan, 30
Feyzullah Nogayev, 31
Filipp S. Efremov, 113, 114
Finlandiya, 38, 88
Fransa, III, X, 2, 5, 17, 39, 40, 41, 43, 51, 52, 54, 60, 75, 115, 129, 135, 137
Fransa Guimet Müzesi, 135
Fransız, 4, 51, 52, 56, 60, 124, 125, 128, 135, 139
Friedrich III, 50
Friedrich List, 67
Friedrich Wilhelm, 51, 52, 53
Fu Lin, 12
Fyodor Baykov, 113, 114

G

G. E. Grumm Grzhimajlo, 2, 128
Galdan Han, 23, 48
Galdan Sereng, 48
Gansu, 2, 27, 28, 29, 30, 32, 112, 137, 153
Gaochang, 21, 22, 45, 49, 71, 78, 80, 117, 118, 147
George Huth, I, II, 3, 59, 62, 137, 138
George Macartney, 31, 74, 75, 85, 94, 96, 97
Glasyal Ova, 38
Göktürk Devleti, 45
Grum-Grzimailo, 72
Gulca, 24, 26, 27, 31, 71, 74, 75, 76, 86, 137
Gustav Mannerheim, 88

H

Halhalar, 23, 48
Hamburg, 68
Hami, I, II, 23, 32, 47, 78, 83, 106, 112, 122
Han Wu Di, 21
Hans Slome, 133
Hazar Denizi, 70
Hermann Pohrt, I, II, 65, 84, 92, 106, 137, 139
Hersinyen, 38
Hezhou, 28, 29
Hıristiyan, 12, 40
Himalaya Dağları, 9
Hindistan, X, 4, 9, 16, 30, 40, 48, 59, 83, 111, 122, 128, 130, 131, 134, 135
Hint, 3, 59, 61, 86, 90, 94, 111, 128, 130, 134
Hoço, 6, 22
Hong Kong, 1, 128, 152
Hong Xiuquan, 14, 15
Hortans, 20
Hotan, 4, 5, 21, 23, 24, 101, 111, 112, 117, 128
Houhou, 118
Hıristiyan, 6, 14, 18, 113, 130
Huang Wenbi, X, 82, 126
Hunan, 14, 16, 25, 27, 28

I

I. Dünya Savaşı, VIII, 41, 61
I. Wilhelm, 54
II. Dünya Savaşı, 49, 61, 64, 129, 136
II. Friedrich, 51, 52, 53
II. Katerina, 131
II. Wilhelm, 20, 55, 56
III. Frederick, 55
III. Friedrich Wilhelm, 53
Irkutsk, 69
Ivan, 37, 113, 114
Ivan Petrov, 113, 114

İ

İç Moğolistan, 2, 122, 137
İdikut, 47, 81
İngiliz, X, XII, 3, 5, 15, 18, 26, 39, 56, 74, 75, 85, 87, 88, 94, 96, 97, 98, 101, 111, 120, 128, 133, 138, 140, 148, 171
İngiliz Müzesi, **X**, 133
İngiltere, III, VIII, 1, 2, 10, 15, 16, 17, 30, 39, 41, 43, 55, 68, 74, 75, 83, 112, 115, 121, 122, 128, 129, 137, 140, 151
İparhan, 14, 127, 143
İrkeŞtam, 95
İsveç, 2, 38, 51, 88, 96, 101, 125
İtalya, 41, 133

J

Japonya, 2, 4, 5, 17, 40, 41, 100, 101, 119, 122, 123, 125, 129, 130, 135, 140
Jin hanedanının, 12
Joseph Carl Grünwedel, 58

K

Kadı Hacı Tâhir Efendi, 20
Kang Xi, 10, 12, 13
Karahanlı Devleti, 46
Karahoço, 49
Karanlık Dağlar, 9
Karaşar, 21, 71, 83, 92, 93, 118, 132
Kaşgar, I, XII, 4, 12, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 29, 31, 46, 66, 71, 73, 75, 78, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 112, 113, 114, 118, 121, 122, 123, 127, 128, 137, 138, 143, 144, 148, 171
Kaşgarya, 26, 74
Kazak, 96, 113, 114, 115
Kazakistan, 9, 70, 74, 79, 132, 148
Kerçen Müzesi, 118, 138
Keşmir, 91, 111, 123
Khabarovsk, 69
Khazanow Fedorow, 75
Kırgızistan, 9, 85, 86
Kızıl, XIII, 70, 71, 83, 89, 91, 92, 98, 101, 102, 104, 182
Kızıl Avrat, 70
Kiriş, 92, 103, 104
Klementz Dmitrii Aleksandrovich, 65
Koçkar, 47
Koichiro Yoshikawa, 100, 101
Kont Otani, IX, 4, 119, 120, 121
Kore, X, 9, 11, 17, 69, 130, 135, 136
Kore Ulusal Müzesi, 136
Korgas, 74
Kraliyet Coğrafya Cemiyeti, 120
Kuça, I, XII, XIII, 4, 5, 21, 27, 30, 48, 71, 73, 78, 81, 83, 85, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 97, 99, 101, 103, 104, 105, 106, 112, 117, 122, 123, 132, 138, 170, 173, 174
Kumtura, 90, 100, 104
Kumul, 48, 82, 91
Kumutra, 71, 83
Kurutka, 6
Kuzey Wei, 21

L

Laos, 9
Leipzig-Althen, 67
Liu Jintang, VIII, 27, 28, 33, 154
Liu Songshan, 28
Londra, 16, 60, 74, 111, 121, 123, 128
Lopnur Gölü, 127
Louis Vaillant, 4, 125
Lukçun, 82
Lut Gölü, 44

M

M. V. Pevtsov, 2, 128
Macar, 1, 2, 59, 111
Macaristan, 40, 41
Mahsut bey, 82
Mançu, VII, 12, 13, 14, 17, 19, 24, 25, 26, 48
Mani, 5, 46, 62, 108
Mani,, 5
Maniheizm, 2, 47, 78, 108
Maralbaşı, 71, 88, 98
Marc Aurel Stein, IX, 2, 93, 110, 111, 124, 131
Marco Polo, 1, 150
Mehmet Efendi, 20
Mehmut Kaşgari, 127
Mezopotamya, 64, 126
Ming Hanedanlığı, 12
Moğol Çağatay, 47
Moğol Hanedanı, 22
Moğolca, 5, 78
Moğolistan, 9, 11, 12, 13, 23, 29, 45, 48, 62, 69, 112, 113, 114, 122, 136
Moskova, 52, 72, 79, 95
Murtuk, 46, 49, 90, 117, 118
Mustafa Şükrü Efendi, 20
Müller, 124
Münih, 58

Myanmar, 9, 130

N

N.N. Krotkow, 76
Napolyon, 39, 51, 52
Nepal, 9, 130
Nesturi, 5, 131
New York Üniversitesi, 111
Nikolai Fyodorovich Petrovsky, 73
Niya, 111, 112, 122
Norveç, 38, 126
Novosibirsk, 69, 73, 82
Nurhaç, 10, 11

O

Oldenburg, Sergei Fedorovich, IX, 115
Omsk, 69, 73, 74, 79
Orenburg, 70, 84
Orta Asya, I, 1, 22, 30, 44, 46, 48, 59, 61, 62, 65, 67, 70, 72, 73, 90, 98, 113, 115, 116, 118, 119, 122, 124, 127, 130, 132, 134, 137
Oryantalistleri Radloff, 59
Osmanlı, 17, 20, 40, 41, 42, 145
Osmanlı İmparatorluğu, 40, 41, 42, 55
Oş, 85, 88, 90, 95
Otani Kozui, 2

Ö

Ömer Nâzım Bey, 20
Ötüken, 46

P

Pakistan, 9, 130, 135
Paul Peilliot, 2
Paul Peliot, 5, 88
Paul Pelliot, IX, 4, 93, 124, 125, 135
Pekin, 12, 14, 17, 18, 19, 20, 25, 26, 30, 31, 49, 69, 94, 120, 122, 123, 124, 126, 128, 142, 145, 152, 153, 154
Pers, 125
Petersberg, 51
Petrowitsch Rjabkow, 85
Pinyin, 8
Polonya, 20, 50, 52
Portekiz, 38, 41
Pruslar, 49
Prusya, I, III, IV, XI, 7, 8, 20, 39, 40, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 66, 92, 131, 137, 141, 143
Prusya Bilimler Akademisi, 57
Prusya İlimler Akademisi, I, III, IV, XI, 7, 8, 57, 66, 92, 137, 141
Pu Yi, 10, 17

Q

Qian Long, 10, 13, 14, 23, 24
Qing, VII, 1, 2, 10, 11, 14, 16, 92, 94, 129, 146
Qing Hanedanlığı, VII, XI, 1, 10, 16, 23, 24, 29
Qitai, 112, 120
Qiuci, 21

R

Robert Harley, 133
Robert Smirke, 133
Romanya, 41
Rong Xin Jiang, 7
Runik, 5
Rus ilimler Akademisi, 79
Rusça, IV, 2, 59, 80, 129
Rusya, III, VIII, **X**, 2, 9, 13, 17, 26, 31, 32, 38, 39, 40, 41, 52, 54, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 79, 80, 81, 83, 86, 92, 93, 105, 114, 115, 116, 117, 121, 122, 125, 128, 129, 131, 132, 137, 140, 144, 146, 147, 148
Rusya Hermitaj Devlet Müzesi, 131
Rybinsk, 73

S

Samara, 73
Samson Petroviç Petrenkoyolda, 138
Samuel Martinovich Dudin, 115, 116
Sangim, 71
Sanskrit, 59
Sarayevo, 41
Semerkant, 67, 70, 84, 88
Sergei Malov, 5
Sergej Oldenburg, 72, 93
Sevang Rabdan, 48
Shanxi, 112, 153
Sibirya, 62, 69, 70, 73, 74, 114, 124
Simone–Christiane Raschmann, 107
Simsim, 92
Soğd, 5, 89
Soğdca, 5, 6, 77
St. Petersburg, 59, 72, 78, 79, 84, 97, 101, 107, 113, 114, 115, 118, 119, 131, 149, 150
Sui Hanedanı, 21
Sven Hedin, X, 2, 5, 111, 125, 126, 127

Ş

Şorçuk, 83, 104

T

Tachibana Zuicho, IX, 4, 101, 120, 121, 122, 140
Tacikistan, 9
Taiping Tianguo isyanı, 14
Taklamakan Çölü, 111
Tang Hanedanı, 21
Tanrı Dağları, 9, 13, 21
Tarançi, 76
Tarbagatay, 80, 123
Tarım havzası, 9
Tarım Havzası, 9
Taşkent, 48, 67, 70, 84, 95, 97, 117
Tatar, 59, 75, 76, 77
Tegin, 47
Theodor Bartus, I, II, 3, 63, 66, 72, 87, 92, 94, 95, 97, 99, 106, 137, 147
Tianjing, 16
Tibet, 2, 5, 9, 13, 21, 62, 66, 115, 128, 130, 134, 137
Tibetçe, 5, 6, 59, 78, 112
Tibetoloji, 62
Timothy Hackworth, 69
Toksun, 27, 71, 90
Tokyo, X, 97, 122, 135, 150
Tokyo Ulusal Müzesi, 135
Tomşuk, 4, 125
Toyuk, 46, 49, 71, 92
Toyuk köyü, 49
Toyuk Mağaraları, 49
Trans-Sibirya Demiryolu, 69
Tsevang Arabtan, 23
Tumşuk, I, 71, 83, 88, 92, 98, 106
Tuna ırmağı, 38
Tungan, 29
Turfan, I, II, III, IV, VIII, IX, XI, XIII, 2, 3, 5, 6, 7, 21, 22, 23, 27, 28, 32, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 71, 72, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 88, 91, 92, 93, 94, 99, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 114, 117, 121, 122, 123, 128, 130, 132, 134, 137, 138, 141, 143, 144, 146, 147, 149, 150, 151, 186, 187
Türkçe, III, 5, 6, 46, 61, 63, 78, 82, 131, 141, 142
Türkiye, 1, 7, 8, 40
Türkolog, 59, 72

U

Ueno Parkı, 135
Ulan-Ude, 69
Ural dağları, 38
Ural nehri, 38
Urumçi, I, XII, 13, 27, 28, 30, 32, 35, 48, 71, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 92, 96, 104, 105, 106, 117, 118, 121, 122, 123, 147, 148, 154, 169
Uygur, III, XIII, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 14, 21, 22, 28, 44, 45, 46, 47, 81, 82, 90, 106, 112, 125, 127, 128, 134, 141, 143, 146, 174, 176, 178
Uygur Kağanlığı, 22, 45, 46
Uygurca, III, 5, 6, 7, 78, 83, 91, 97, 107, 108, 131, 149

Ü

Üç İmparatorluk, 21
Üç Turfan, 88

V

Varşova Petersburg Demiryolu, 69
Vasily Tyumenets, 113, 114
Vergon, 84
Viçinço Kinvoli, 20
Vietnam, 9, 19, 124, 130, 135
Viyana, 39, 42, 52, 111, 135
Vladimir İvanoviç Kamenskiy, 118, 138
Vladivostok, 69, 70, 144
Von Waldersee, 19

W

Wang Yande, 22
Wilhelm III, 50
Wilhelm Radloff, 72

X

Xianbei, 21
Xiangyin, 25
Xihuo, 76
Xinjiang, VII, 2, 3, 4, 5, 8, 20, 21, 44, 59, 72, 74, 76, 80, 86, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 102, 104, 111, 120, 124, 125, 127, 128, 130, 136, 137, 147, 150
Hunlar, 44
Xiyu, 21, 22
Xuanzang, 4, 5, 125

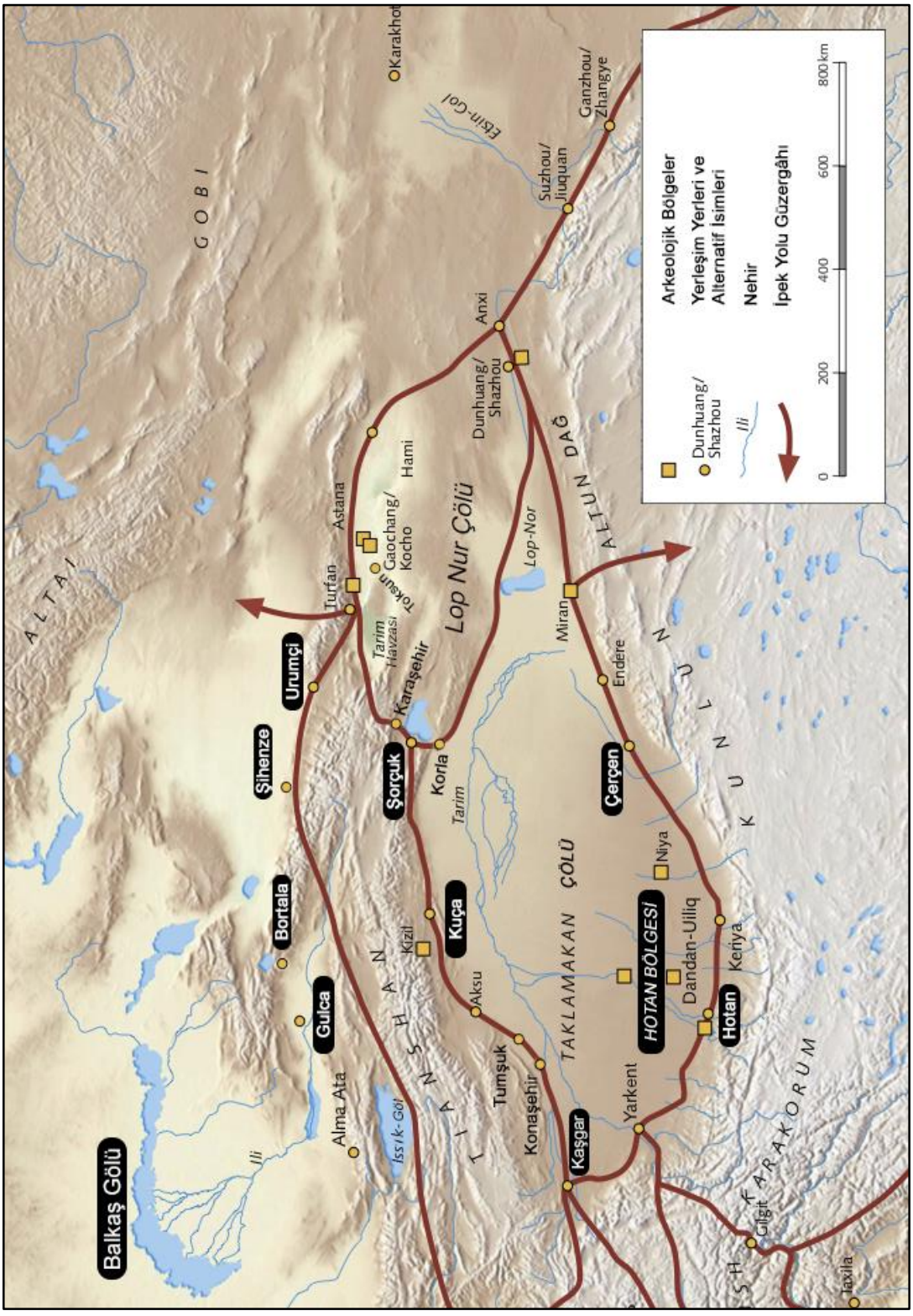
Y

Yahudi, 63, 65, 111
Yakup Beg, 26
Yalkun Dağı, 49
Yang Zengxin, 29, 30, 33
Yar Hoto, 46, 47
Yarhoto, 78, 82
Yarkend, 4, 98, 122
Yarkent, 5, 23, 93, 127
Yaroslavl, 69, 73
Yelizaveta Nikalayevna Klements, 65, 117
Yelizaveta Petrovna, 131
Yong Zheng, 10, 13
Yuan dahua, 29
Yuan Hongyou, 29
Yunanistan, 41
Yunnan, 93, 147
Yusuf Hoca, 24
Yutian, 21

Z

Zhamutai, 83
Zuhaf Alayından Humuslu Mahmut, 20
Zuo Zongtang, VIII, 16, 25, 26, 28, 29, 32, 147

EKLER 3

Harita 1: Xinjiang Haritası**.**

Состоящій подъ ВЫСОЧАЙШИМЪ
ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
покровительствомъ
РУССКІЙ КОМИТЕТЪ
для изученія
СРЕДНЕЙ И ВОСТОЧНОЙ АЗІИ
въ
историческомъ, археологическомъ
лингвистическомъ и этнографическомъ
отношеніяхъ.

ОТКРЫТЫЙ ЛИСТЪ.

«9» Іюня 1914 г.
№ 292.

Состоящій подъ Высочайшимъ Его Императорскаго Величества покровительствомъ Русскій Комитетъ, на основаніи § 6 Высочайше утвержденнаго устава, командируя профессора доктора Лауфера
Тафель въ Китайскій Туркестанъ городъ Кашгаръ
для археологическихъ изслѣдованій

обращается ко всѣмъ должностнымъ лицамъ и учрежденіямъ, съ которыми г. А. Тафель

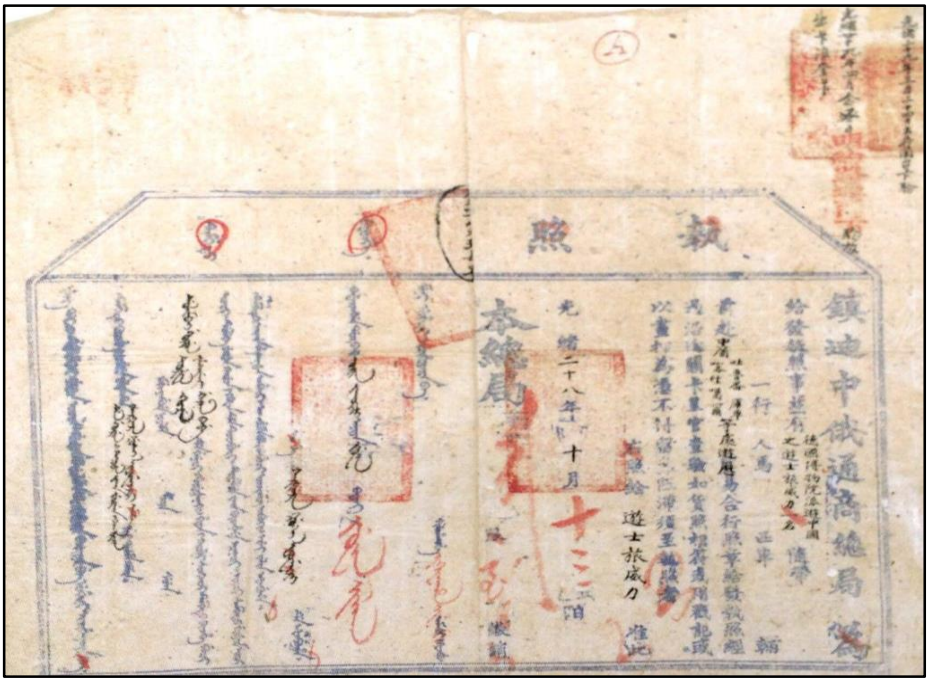
войдетъ въ сношенія при исполненіи даннаго ему порученія, а равно на пути слѣдованія къ мѣсту работъ или обратно, съ просьбой оказать ему всякое содѣйствіе.

Настоящій Открытый Листъ по истеченіи командировки долженъ быть возвращенъ въ Русскій Комитетъ.

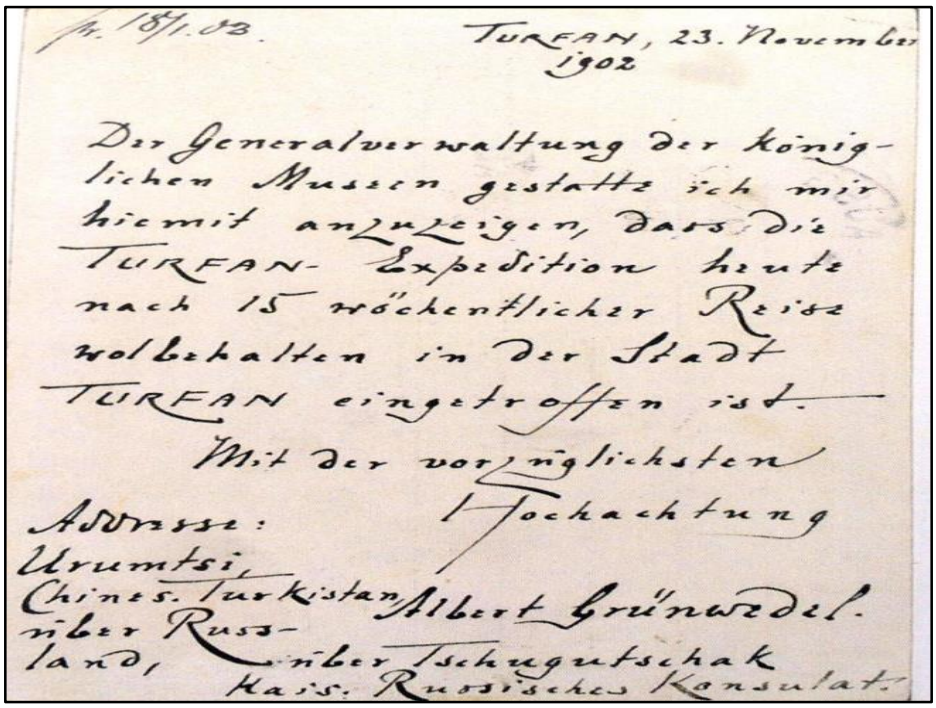
Председатель Непремѣнный Членъ
Совѣтникъ Академіи В. Радловъ

За Секретаря А. Рудневъ.

Resim 1: Bir Otkrytyj Listesi, seyahatin sonunda katılımcıya iade edilen Rus kamu hizmetlerinde seyahat edenler için bir çeşit koruma mektubu, Caren Dreyer, Abenteuer Seidenstrasse, s. 20.

Resim 2: Çin'deki Oturma İzni, Caren Dreyer, Abenteuer Seidenstrasse, s. 32.

TURFAN, 23. November 1902

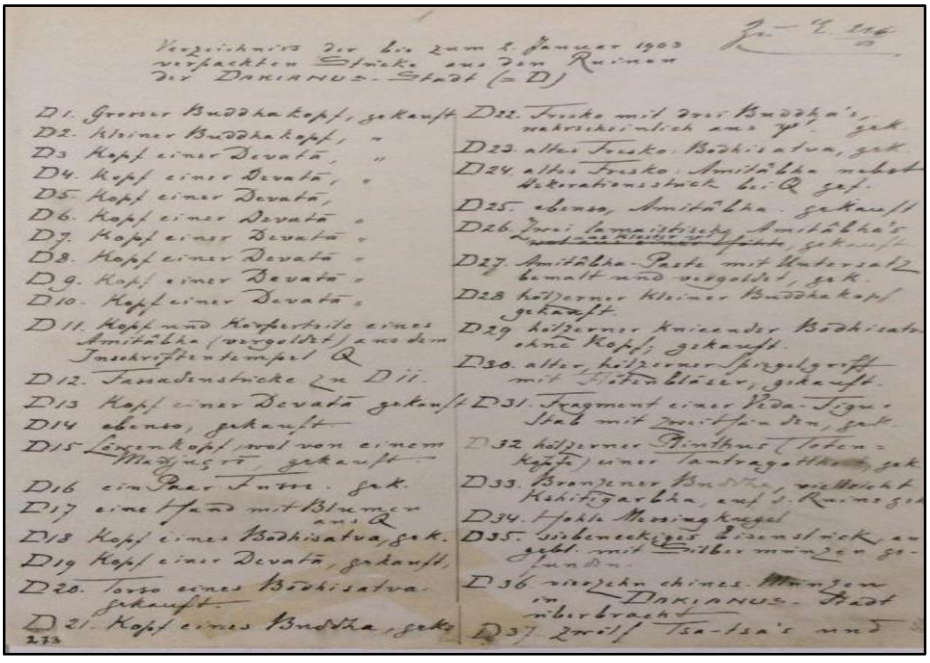
Der Generalverwaltung der königlichen Museen gestatte ich mir hiemit anzuzeigen, dass die TURFAN- Expedition heute nach 15 wöchentlicher Reise wolbehalten in der Stadt TURFAN eingetroffen ist.

Mit der vorzüglichsten Hochachtung

Albert Grünwedel.

Adresse:
Urumtsi,
Chines. Turkistan
über Russland,
über Tschugutschak
Kais. Russisches Konsulat.

Resim 3: Albert Gürünwedel'in 23.11.1902 tarihinde Berlin'deki Etnografi Müzesi Genel Müdürlüğüne yazan mektubu, Caren Dreyer, Abenteuer Seidenstrasse, s. 39.

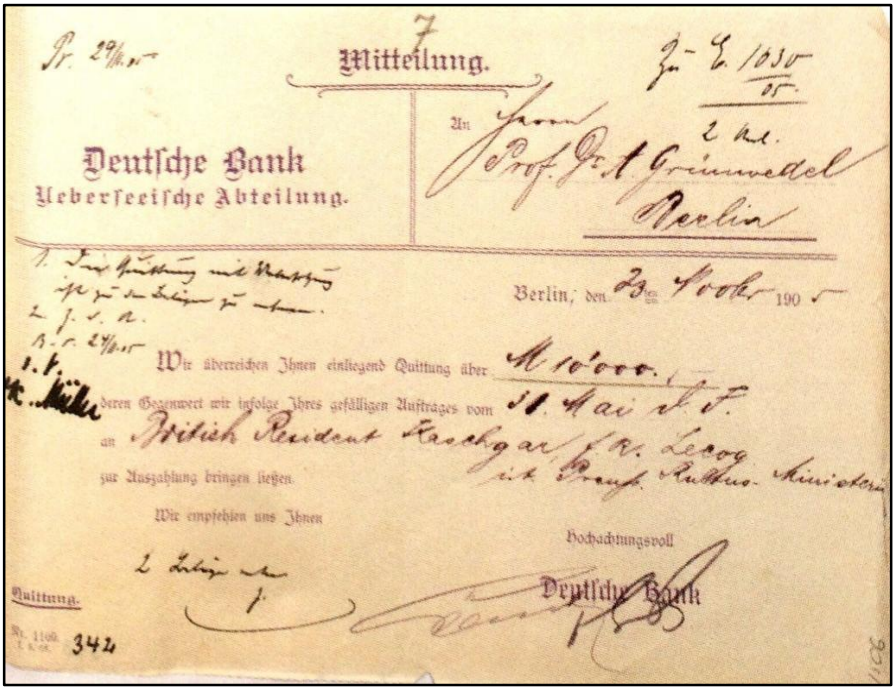

Verzeichniss der bis zum 1. Januar 1903 verpackten Stücke aus den Ruinen der DAKIANUS-Stadt (= D)

D1. Grosser Buddhakopf, gekauft
D2. Kleiner Buddhakopf, "
D3. Kopf einer Devatā, "
D4. Kopf einer Devatā, "
D5. Kopf einer Devatā,
D6. Kopf einer Devatā "
D7. Kopf einer Devatā "
D8. Kopf einer Devatā "
D9. Kopf einer Devatā "
D10. Kopf einer Devatā "
D11. Kopf und Körpertheile eines Amitābha (vergoldet) aus dem Inschriftentempel Q
D12. Tanzdienerinnen zu D11.
D13 Kopf einer Devatā gekauft
D14 ebenso, gekauft
D15 Löwenkopf, wol von einem Musikus gekauft
D16 ein Paar Füsse, gek.
D17 eine Hand mit Blumen aus Q
D18 Kopf eines Bodhisatva, gek.
D19 Kopf einer Devatā, gekauft,
D20. Torso eines Bodhisatva gekauft
D21. Kopf eines Buddha, gek.
D22. Fresko mit drei Buddha's, wahrscheinlich aus Y, gek.
D23. altes Fresko: Bodhisatva, gek.
D24 altes Fresko: Amitābha mehrere Dekorationsstücke bei Q gef.
D25. ebenso, Amitābha, gekauft
D26 Drei lebensgrosse Amitābha's [illegible] gekauft
D27. Amitābha-Paste mit Untersatz bemalt und vergoldet, gek.
D28 hölzerner kleiner Buddhakopf gekauft
D29 hölzerner knieender Bodhisatva ohne Kopf, gekauft.
D30. alter hölzerner Spinnelgriff mit [illegible] gekauft.
D31. Fragment einer Pada-Figur Stab mit [illegible] gek.
D32 hölzerner Pinthus (Totenkäfig) einer [illegible] gek.
D33. Bronzener Buddha, vielleicht Kshitigarbha, auf d. Ruinen gef.
D34. Hohle Messingkugel
D35. [illegible] Eisenstück [illegible] mit Silber [illegible] gefunden
D36 verschiedene chinesische Münzen in DAKIANUS-Stadt gefunden
D37. Zwölf Isa-Isa's und

273

Resim 4: Grünwedel'in yaptığı ilk bulunan tarihi eserlerin listesi, Caren Dreyer, Abenteuer Seidenstrasse, s. 54.

Mitteilung.

Deutsche Bank
Ueberseeische Abteilung.

An Herrn Prof. Dr. A. Grünwedel
Berlin

Berlin, den 23. Oktober 190

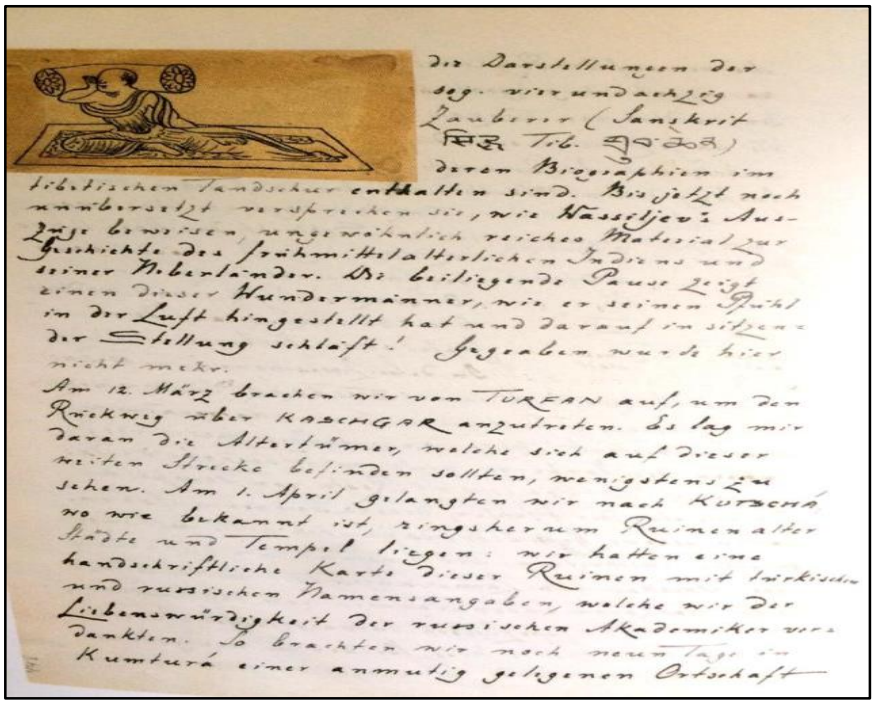
Wir überreichen Ihnen einliegend Quittung über M 10000.
deren Gegenwert wir infolge Ihres gefälligen Auftrages vom 11. Mai d. J.
an British Resident Kaschgar f. K. Lecog
zur Auszahlung bringen ließen.

Wir empfehlen uns Ihnen

Hochachtungsvoll
Deutsche Bank

Quittung.
342

Resim 5: Bankadan verilen makbuz, Caren Dreyer, Abenteuer Seidenstrasse, s. 32.

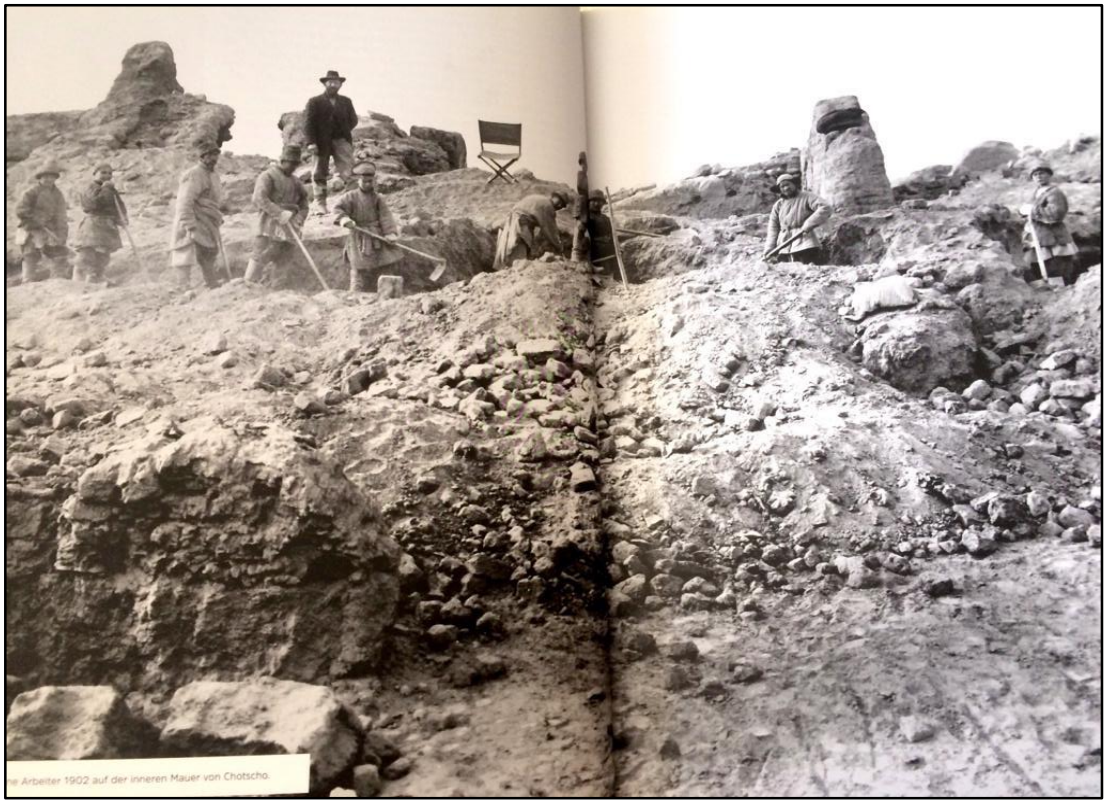

Die Darstellungen der
sog. vierundachtzig
Zauberer (Sanskrit
Tib.
deren Biographien im
tibetischen Tandschur enthalten sind. Bis jetzt noch
unübersetzt vorliegen, wie Hasseljew's Aus-
züge beweisen, ungewöhnlich reiches Material zur
Geschichte des frühmittelalterlichen Indiens und
seiner Nachbarländer. Die beiliegende Pause zeigt
einen dieser Hundermänner, wie er seinen Stuhl
in der Luft hingestellt hat und darauf in sitzender
der Stellung schläft! Gegeben wurde hier
nicht mehr.
Am 12. März brachen wir von TURFAN auf, um den
Rückweg über KASCHGAR anzutreten. Es lag mir
daran die Altertümer, welche sich auf dieser
weiten Strecke befinden sollten, wenigstens zu
sehen. Am 1. April gelangten wir nach KURCHA
wo wir bekannt ist, ringsherum Ruinen alter
Städte und Tempel liegen: wir hatten eine
handschriftliche Karte dieser Ruinen mit türkischen
und russischen Namensangaben, welche wir der
Liebenswürdigkeit der russischen Akademiker ver-
dankten. So brachten wir noch neun Tage in
Kumturá einer anmutig gelegenen Ortschaft

Resim 6: 1903 yılında Albert Grünwedel tarafından yazılan keşif raporu, Caren Dreyer, Abenteuer Seidenstrasse, s. 74.

Resim 7: 1906 yılında Genel İdare'den Albert Grünwedel'e gönderilen mektubun zarfı, Caren Dreyer, Abenteuer Seidenstrasse, s. 94.

Resim 8: 1902 yılında Albert Grünwedel ve ekibi kazı yaparken , : Caren Dreyer, Abenteuer Seidenstrasse, s 18.

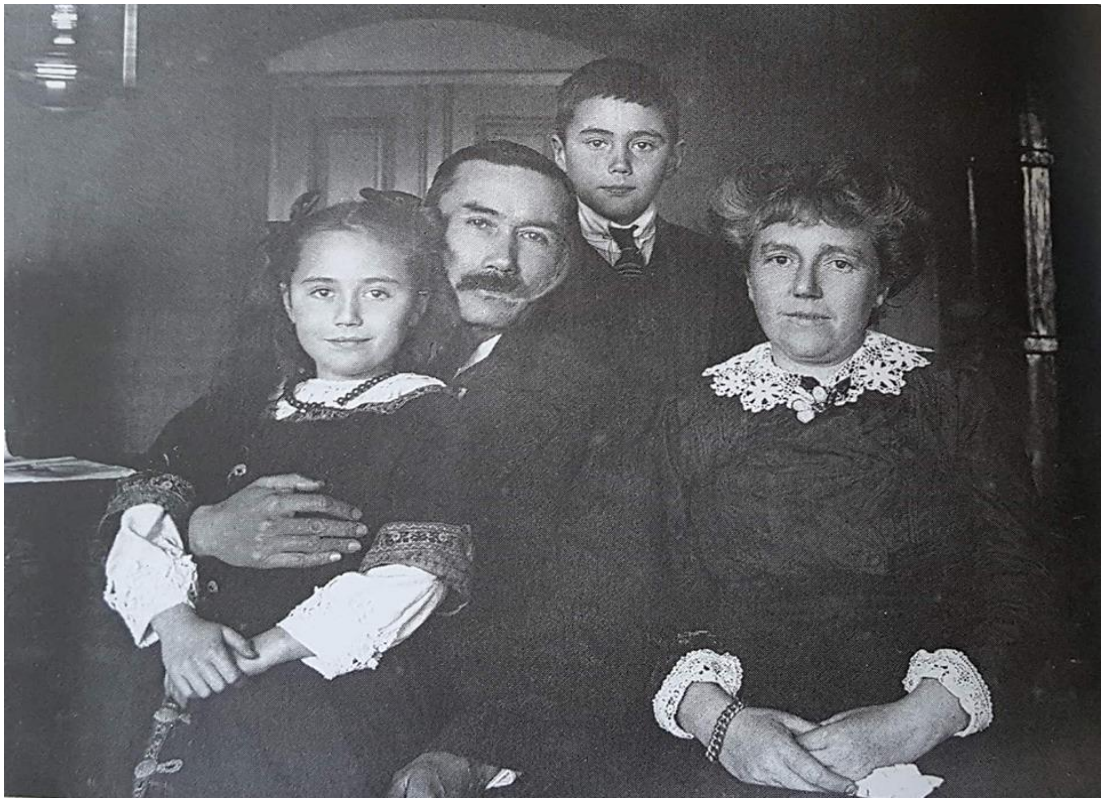
Resim 9: Grünweel, Bartus, Pohrt Urumçi'deyken, Caren Dreyer, Abenteuer Seidenstrasse, s. 179.

Resim 10: Albert von le coq'un ikinci ve üçüncü seferindeki yakın arakadaşı, Caren Dreyer, Abenteuer Seidenstrasse, s. 206.

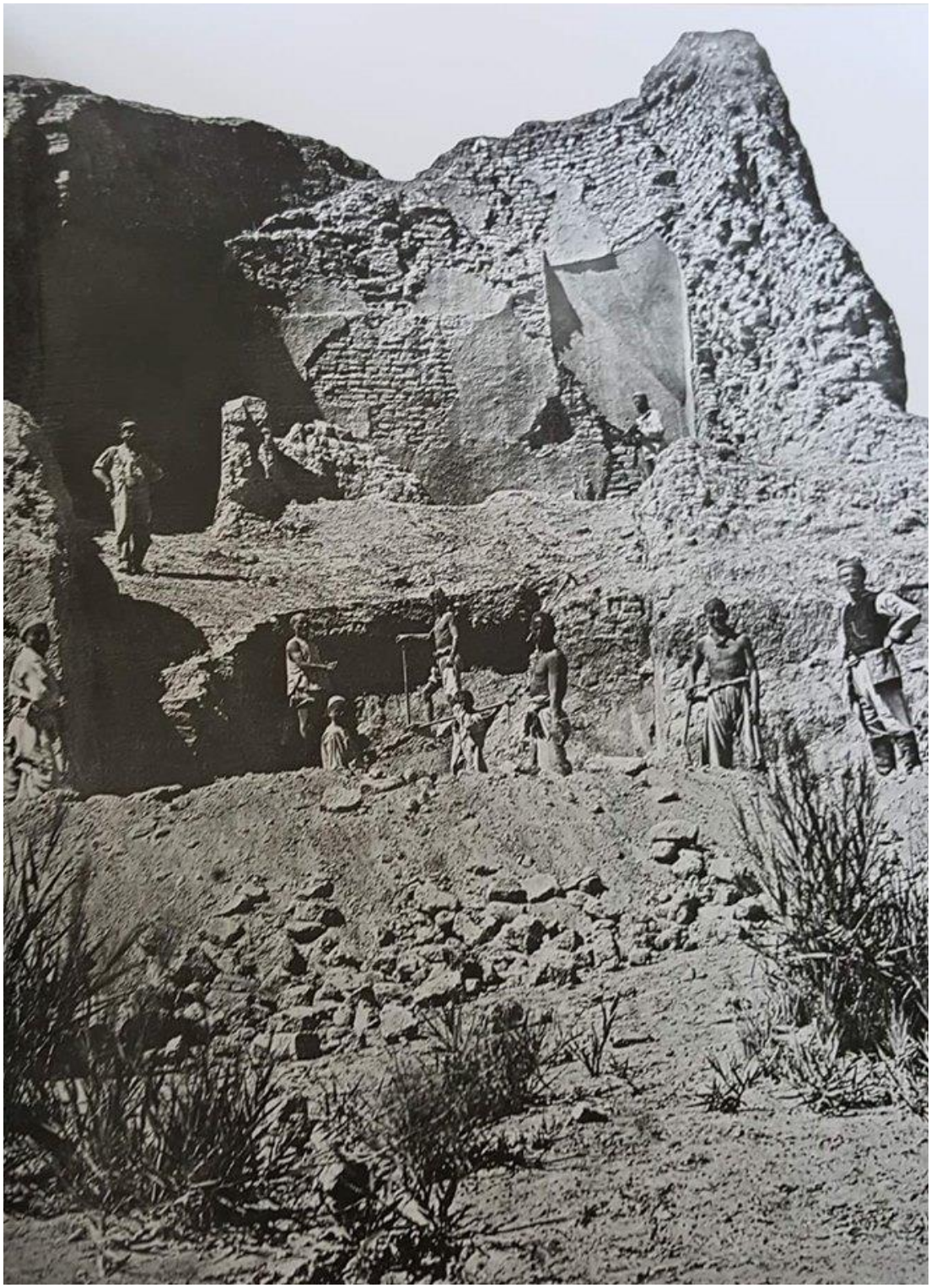
Resim 11: 1906 yılı, Grünwedel ve Rus meslektaşı M. Berezovsky'de Kuça'da bir araya geldi. Caren Dreyer, Abenteuer Seidenstrasse, s. 166.

Resim 12: Kaşgar'daki İngiliz konsolusu Macartnry ve ailesi. Caren Dreyer, Abenteuer Seidenstrasse, s.88.

Resim 13: 1913 yılında, Albert Von Le Coq ile Bartus Kaşgar'da Rus askerleri ile görüştü. Caren Dreyer, Abenteuer Seidenstrasse, s. 200.

Resim 14: Grünwedel'in yardımcıları Maitreya Busası'nın tapınağına kazarken. Heykellerin bulunduğu kubbeli bir mekânın kalıntısı. Caren Dreyer, Abenteuer Seidenstrasse, s. 187.

Resim 15: Albert Grünwedel ve Theoder Bartus, Berlin Asya Sanatları Müzesi.

Resim 16: Albert Von le coq Kuça'da, Berlin Asya Sanatlar Müzesi.

Resim 17: Bani Rahipleri, Kuça, Berlin Asya Sanatları Müzesi.

Resim 18: Uygur Presleri, Bezeklik, 8-9 yüzyıl, Berlin Asya Sanatları Müzesi

Resim 19: Bezeklik 9, Berlin Asya Sanatları Müzesi.

Resim 20: Uygur prensi, Koço, 9.yüzyıl, Berlin Asya Sanatlar Müzesi.

Resim 21: Bezeklik, 8.yüzyıl, Berlin, Kansas Nelson Atkins Sanat Müzesi.

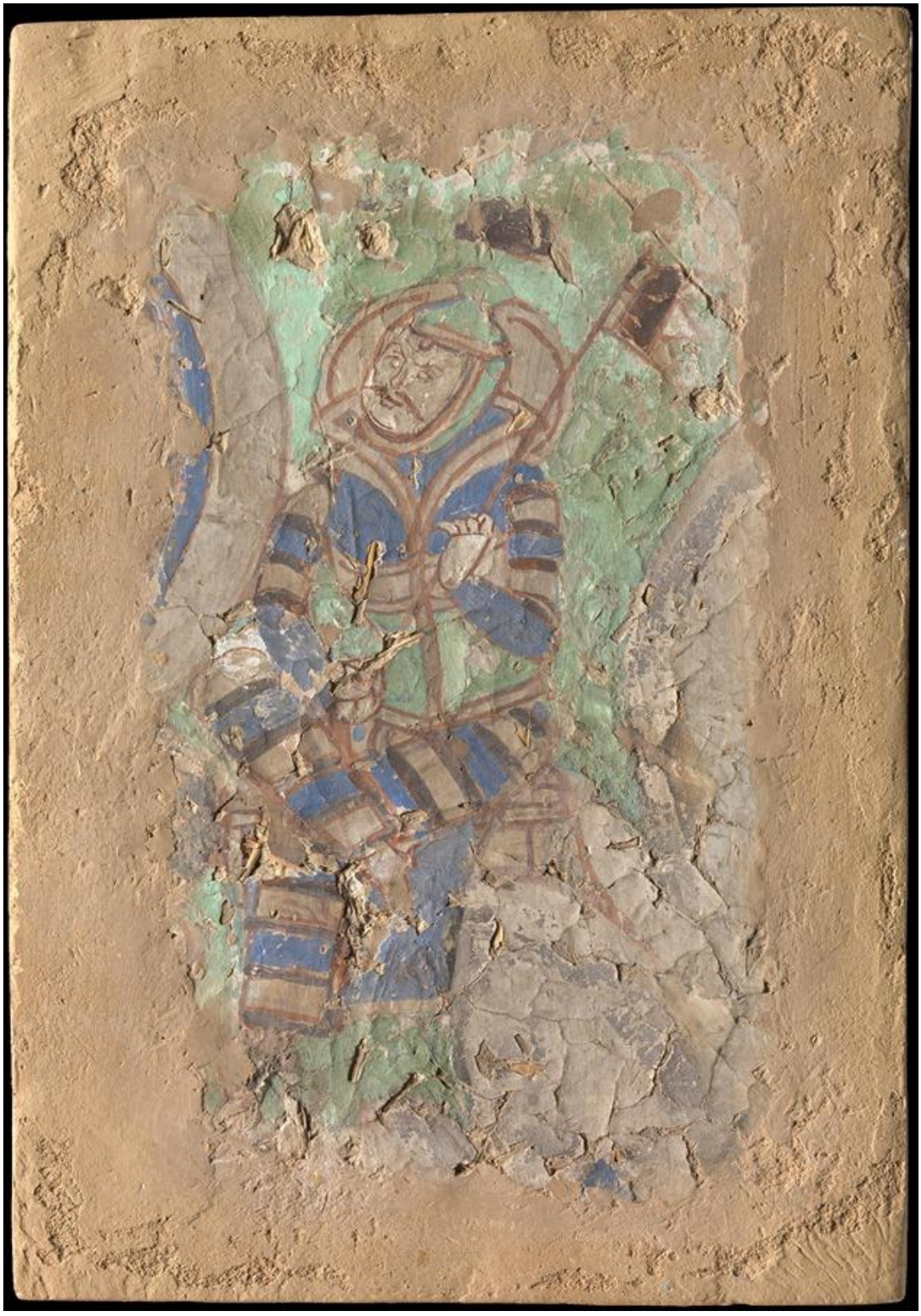
Resim 22: Uygur Prensisleri, Bezeklik, 8-9 yüzyıl, Berlin Asya Sanatlar Müzesi.

Resim 23: Budhisatva, Bezeklik, 11. yüzyıl, St Petersburg Hermitage Müzesi.

Resim 24: Bir bağışçı (Prens Alp Arslan), Bezeklik, 9. yüzyıl, Berlin Hint Sanatları Müzesi.

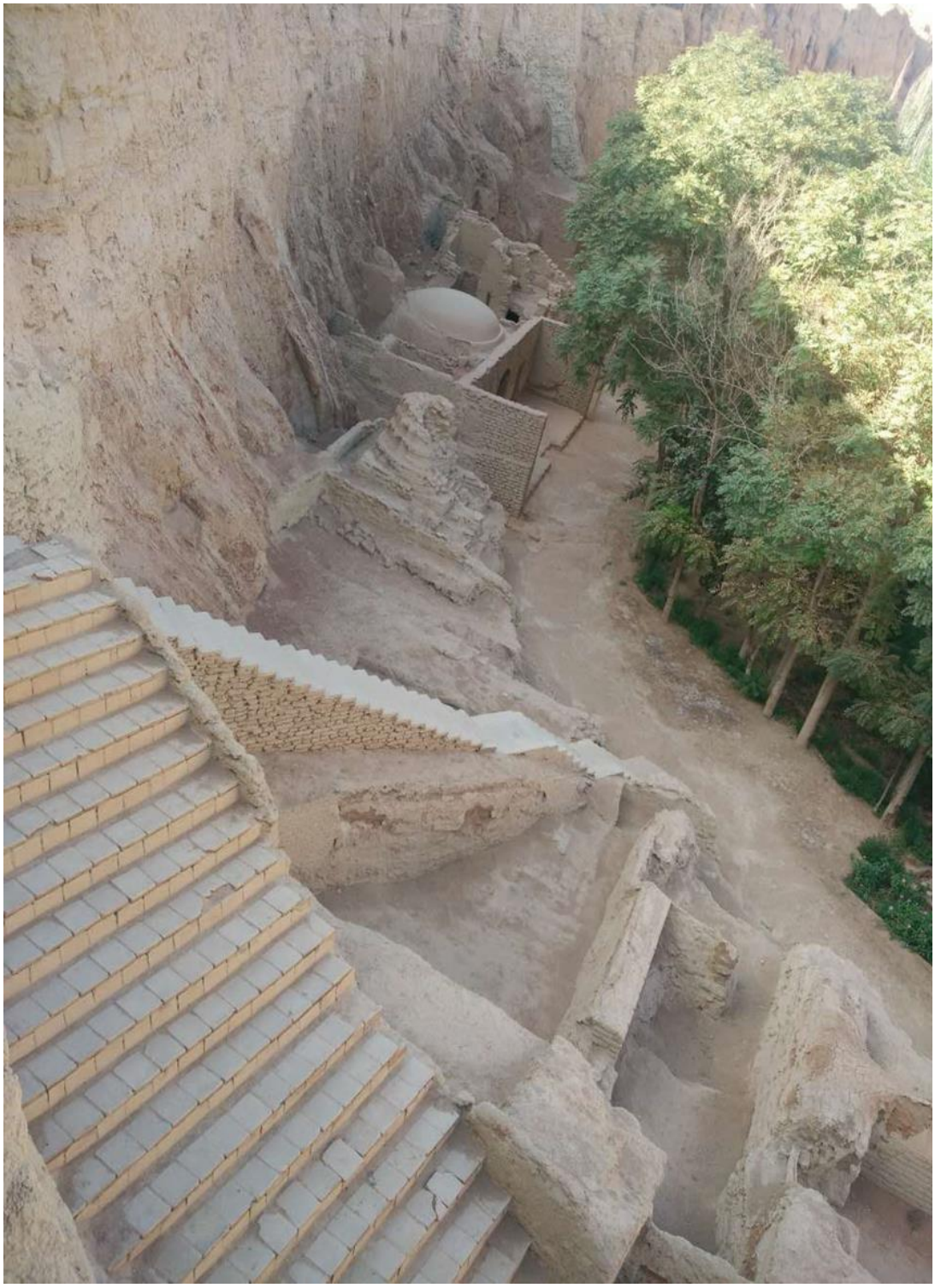
Resim 25: Savaşçı, Kızıl Mağaraları, 6-7 yüzyıl, New York Metropolitan Museum.

Resim 26: Bir Birahman Bezeklik 9, 8-9 yüzyıl, Berlin Etnoloji Müzesi

Resim 27: Tufan Bezeklik Bin Buda Mağarasının Dış Görünüşü, Kişisel Arşiv.

Resim 28 : Tufan Bezeklik Bin Buda Mağarasının Dış Görünüşü, Kişisel Arşiv

Resim 29: Turfan Müzesin'den Görünüm, Kişisel Arşiv.

Resim 30: Turfan Müzesin'den Görünüm, Kişisel Arşiv .

,

Resim 31: Turfan Bezeklik İç Görünüşü, Kişisel Arşivinden.

Resim 32: Turfan Bezeklik İç Görünüşü, Kişisel Arşivinden.